

ItK

1

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1979**

A TARTALOMBÓL

Timkovics Pál: A „Pécsi Egyetemi Beszédék” szellemi háttere

Szekeres László: Jókai és a debreceni békepárt

Pomogáts Béla: A transzilvánista Ideológia

•

Bókay Antal: József Attila: Világosítsd föl

•

*R. Várkonyi Ágnes: Ismeretlen kuruc vers és politikai háttere
(Gondold meg Magyar Nép)*

D. Szemző Piroska: Vajda János Ifjú Magyarország című röpirata

Szemle

Janus Pannonius (Kocziszky Éva)

Pápal Páriz Ferenc: Békességet magamnak, másoknak (Gyenis Vilmos)

Jókai Mór levelezése I—II. (Rigó László)

A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn (Lőrinczy Huba)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1979. LXXXIII. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Klaniczay Tibor

főszerkesztő

Komlovszki Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Tverdota György

Varga József

Veres András

<i>Timkovics Pál</i> : A „Pécsi Egyetemi Beszédék” szellemi háttere	1
<i>Szekeres László</i> : Jókai és a debreceni békepárt	15
<i>Pomogáts Béla</i> : A transzilvánista ideológia	27

Kisebb közlemények

<i>Fenyő István</i> : Bánk bán becsülete és bukása	42
<i>Milosevičs Péter</i> : Silviye Strahimir Kranjčević és Vajda János költészetéről	50
<i>Szabó Ernő</i> : Hat lapfangó Kosztolányi-kritika	59

Műelemzés

<i>Bókay Antal</i> : József Attila: <i>Világosítsd föl</i>	62
--	----

Adattár

<i>R. Várkonyi Ágnes</i> : Ismeretlen kuruc vers és politikai háttere (<i>Gondold meg Magyar Nép</i>)	71
<i>D. Szemő Piroška</i> : Vajda János <i>Iffjú Magyarország</i> című röpirata	86

Szemle

Janus Pannonius (<i>Kocziszy Éva</i>)	93
Pápai Páriz Ferenc: Békességet magamnak, másoknak (<i>Gyenis Vilmos</i>)	97
Jókai Mór levelezése I–II. (<i>Rigó László</i>)	101
A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn (<i>Lőrinczy Huba</i>)	108

*

Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája. — Benke József színházelméleti írásai. — Szirmai Károly: Szavak estéje. — Rajeczky Benjamin írásai. — Ruffy Péter: Bujdosó nyelvemlékeink a Tihanyi Alapítólevéltől a Bori Noteszig. — Fónagy Iván: Füst Milán: Öregség — dallamfejtés. — Bakó Endre: Nadányi Zoltán élete és költészete. — Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve 1976. — Fejér megyei történeti Évkönyv 10. — Új Forrás. (*Bitskey István, Fried István, Varga József, Barlay Ö. Szabolcs, Varga Imre, Voigt Vilmos, Rónay László, Esze Judit, Szilágyi Ferenc*)

111

SZERKESZTŐSÉG

Budapest
Ménási út 11–13.
1118

A „PÉCSI EGYETEMI BESZÉDEK” SZELLEMI HÁTTERE*

„Chartres-i Bernát azt mondta, hogy mi mint törpék az óriások vállára telepszünk, hogy többet és messzebbre lássunk náluk, éppen hogy nem látásunk élessége vagy testi adottságaink kiválósága folytán, hanem mivel az óriások nagysága emel magasra minket.” (Johannes Saresberiensis: *Metalogicus* III, 4)¹.

1977 márciusában azt a megbízást kaptam Klaniczay Tibortól, hogy vegyek részt a *Pécsi Egyetemi Beszédek* címen ismert prédikációgyűjtemény kritikai kiadásában. Mint ismeretes, ez a 199 darabból álló latin nyelvű gyűjtemény egy kb. a XIV. és XV. század fordulóján másolt papírkódexben maradt ránk, amely ma a müncheni Staatsbibliothek kéziratárában van. (CIm 22363b)²

Elsődleges feladatom a gyűjteményben szereplő mintegy 1500 auktor-idézet azonosítása volt. A munkához rendelkezésemre állt a Petrovich Ede készítette átírás kb. 600 oldalas kézirata, valamint a szöveg teljes, az eredetivel majdnem azonos méretű fotómásolata, amely szintén Petrovich Ede személyes tulajdona. A szerző annak idején, amikor a kiadás gondolata felmerült, megkérte Pirnát Antalt, hogy a szöveget valaki nézze át paleográfiai szempontból is és a bizonytalan olvasatokat egyértelműsítse és helyesbítse. Ezt a munkát befejeztem. A szöveget egységesítettem és hozzáigazítottam a „Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum” új sorozata kiadási normáihoz.

A szöveg gondozása közben kikerestem a bibliai locusokat, (a fent említett 1500 auktor-citátumon túl kb. 3500 szentírási idézet van a gyűjteményben!). Egyúttal kigyűjtöttem az idézeteket, majd hozzáálltam azonosításukhoz. Eddig az idézeteknek több mint felét sikerült megtalálnom, kb. nyolcszázat.

Petrovich Ede *A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény* c. tanulmányában készített egy kimutatást az idézett szerzőkről, ő 108 auktorot vonultatott fel.³ Rövid értékelésében rámutatott arra, hogy a beszédek keletkezésének idejéhez támpontul szolgálhatnak azok az idézetek, amelyeknek szerzői az ezredforduló után éltek. A legkésőbbiek – mint mondja – Ince pápa és Bonaventura. Nos, ez utóbbi sajnálatosan hibás olvasat eredménye, amit Petrovich valószínűleg Békefi Remigtől vett át, aki *A pécsi egyetem* c. székfoglalójában már a század elején közzétette a magyar szentekre vonatkozó beszédek szövegét.⁴ A Szent István király-napi második sermo kulcsszava a „lex”, (Szent István a „legislator”). A kritikus szövegrészlet (68b)⁵ egy mellékmondatban a törvényt és az evangéliumot állítja szembe egymással: „quia lex inducit timorem, ewangelium amorem” (a törvény félelmet, az evangélium szeretetet szül). A szöveg értelemszerűen így világos. A feloldás paleográfiailag is egyértelmű. Békefi az „ewangelium” szó rövidítését rosszul oldotta fel, így lett az ő szövegátírása szerint: „quia lex inducit timorem, Bonaventura: gratiam, amorem”.⁶

*A Magyar Tudományos Akadémia Középkori Munkabizottsága 1978. szeptember 7-i ülésén elhangzott előadás átdolgozott és bővített változata.

¹ MIGNE: *Patrologia Latina* 199, 900C.

² A kódex részletes leírását ld. PETROVICH Ede: *A pécsi egyetemi beszédgyűjtemény* c. tanulmányában. In: *A pécsi egyetem történetéből* (Jubileumi tanulmányok I.) Szerk. CSIZMADIA Andor. Pécs, 1967. 163–167.

³ PETROVICH: i.m. 172–174.

⁴ Bp. 1909.

⁵ Itt is, mint a szövegből vett idézeteknél általában a kódex levél- és hasábszámaira hivatkozom.

⁶ BÉKEFI: i. m. 94.

Ezt az olvasati hibát azért mutattam be, mert Petrovich Ede „terminus post quem” gyanánt hivatkozik erre az „egyetlen” Bonaventura-idézetre.⁷ Korrekcióknak után marad tehát legkésőbbi szerzőnek az 1254-ben elhunyt IV. Ince pápa. Ő avatta szentté 1253-ban azt a veronai Pétert, aki a domonkosok mártírja volt. Az ő ünnepére őt beszédet hoz a mi gyűjteményünk.

A Petrovich-féle auctor-jegyzék még néhány ponton módosult. Az egyetlen idézettel szereplők közt ő említi egy bizonyos „Colonus”-t, (a kéziratban jegyzék szerint Colonus in Almeglisti). Ez nem más, mint Ptolemaiosz (Ptolomaeus) Almagesti c. műve. A középkorban Tolomeusnak vagy Tholomeusnak írják, ami valóban könnyen olvasható „Colonus”-nak.

A jegyzék szerinti Lucretius-idézetet Lucanusnál találtam meg, tehát itt is téves rövidítés-feloldással van dolgunk, ami persze csak az idézet azonosítása után derült ki.

Ehhez hasonlóan „Maxianus” és „Maxius” valószínűleg „Maximus”-nak olvasandók.

Valerius Flaccus sem szerző; itt a prédikátor Ciceronak Valerius Flaccus érdekében mondott beszédéből idéz.

„Serricus abbas” is hibás olvasatnak köszönheti létét; Guericus Ignacensistől, Bernardus Claraevallensis kortársától való a citátum.

Néhány idézettel ill. hivatkozással én sem tudtam eddig mit kezdeni. Ki lehet vajon Malchus monachus? Mi az a „Historia Tebana”? A „Historiae liber” és a „Historia ecclesiastica” vajon melyik szerző melyik művére utal?

Így hát pontos számot nem tudok adni, mindenesetre a névvel vagy címmel idézettek nem haladja meg a százat. (Ami persze így is elég tekintélyes szám!)

*

Dolgozatom célja: minél pontosabban meghatározni azt a kort, amelyben a „pécsi egyetemi beszédgyűjtemény” prédikációi keletkeztek, másrészt minél jobban körülhatárolni azt a kulturális miliőt, amelyben ezek a beszédek születtek. A fő kérdést úgy is megfogalmazhatjuk: a beszédek filozófiai háttere, természetszemlélete, teológiai felfogása, emberképe a középkor sok-sok szellemi irányzata közül melyikhez áll legközelebb, s kik a képviselői ennek az irányzatnak? A módszeres auctor-kutatás révén talán az eddigieknél jobb, egyértelműbb választ kaphatunk azokra a kérdésekre, amelyek eddig is leginkább foglalkoztatták a kutatókat, nevezetesen: kik, hol, mikor és kinek írták ill. mondták el ezeket a prédikációkat.

E döntő kérdésekre adott válaszokat és hipotéziseket Klaniczay Tibor foglalta össze és értékelt a 1972-ben megjelent tanulmányában.⁸ Eszerint „Kardos Tibor a humanizmus korai termékének nyilvánította a pécsi prédikációgyűjteményt”. Szó szerint idézem Kardosnak az időpontra vonatkozó véleményét: „Az elszórt adatokból világosan kitűnik, hogy a beszédgyűjtemény keletkezésének – talán folyamatos keletkezésének – post quem-je az 1360-nal kezdődő kb. három évtizedre esik – tehát a pécsi egyetem keletkezésének, fennállásának és elsorvadásának időszakára”.⁹

„Petrovich Ede viszont – folytatva a Klaniczay tanulmányából vett idézetet –, aki tüzetesen elemezte a kéziratot, a keletkezés, a források, a tartalom és a stílus szempontjából egyaránt, arra a meggyőződésre jutott, hogy a beszédek az egyetem alapításánál korábbiak, s nem keletkeztek 1323-nál később. A korábbra való datálás mellett a fő argumentum a mű bizonyosra vett domonkos szerzőségéből következik: az 1323-ban kanonizált Aquinói Szent Tamás ünnepére nem találunk beszédet, nem szerepel a gyűjteményben idézett 108 auctor között sem, sőt még nevének említésével sem találkozunk.”¹⁰

⁷ PETROVICH: i. m. 174.

⁸ KLANICZAY Tibor: Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül. In: Hagymányok ébresztése. Bp. 1976. 146.

⁹ KARDOS Tibor: A pécsi Egyetemi Beszédek és a humanizmus. In: A pécsi egyetem történetéből. (Jubileumi tanulmányok I.) Szerk. CSIZMADIA Andor. Pécs, 1967. 157.

¹⁰ KLANICZAY: i. m. 146.

A két vélemény szembesítése után Klaniczay Tibor azt a következtetést vonja le, hogy „a beszédek törölnünk kell a pécsi egyetem emlékeinek sorából.” Petrovich Edéhez hasonlóan¹¹ ő is a kompiláció kérdésére teszi a hangsúlyt és megkérdőjelezi azt a „szinte egyöntetű véleményt, hogy a beszédek szerzője csak magyar és domonkos lehetett”. Szerinte több jel is arra mutat, hogy a gyűjtemény nem tekinthető „egy szerző egységes alkotásának”. Felfogása azt sugallja, hogy az eddigi kutatásokkal szemben termékenyebbnek bizonyulhat egy olyan módszer, amely az egybeszerkesztett gyűjtemény különböző rétegeit igyekszik elkülöníteni egymástól. Javaslatával megoldható a legnagyobb rejtély, a téma gordiuszi csomója: Aquinói Tamás teljes hiánya. Hipotézise szerint ugyanis: „az összeállítás fő forrása bizonyára egy olyan domonkos beszédgyűjtemény, amely még az Aquinói Tamás általános kultuszát megelőző évtizedekben, feltehetően a XIII. sz. végén keletkezett.”¹² Szerinte a beszédek ezen kívül még több forrásból meríthettek. Mindenesetre világosan elkülöníthetőnek látszanak azok a prédikációk, amelyek biztosan magyar szerzőtől származnak, s amelyek valószínűleg a végleges összeállítás idejében, mégpedig a XV. sz. első felében keletkeztek. Klaniczay Tibor arra gondolt, hogy a végső redakció esetleg összefüggésbe hozható V. Márton pápa pécsi egyháznak címzett 1428 márciusában kelt rendelkezésével, melyben a hit elmélyítésére és az eretnek tanok terjedésével szembeni védelmére buzdít, s ennek érdekében azt parancsolja, hogy a püspök és a káptalan magisztereket vagy bakkalareusokat jelöljön ki prédikációk tartására.¹³

Persze függőben marad a cím hitelességének ill. értelmezésének a kérdése, amely valóban „studium generale Quinqueecclesiense”-ről beszél., Klaniczay tanulmánya felhívja a figyelmet a forráskutatás fontosságára, ugyanakkor sürgeti a szövegkiadást. Megbízható szöveg nélkül ugyanis meddővé válnak a sokszor bizony preconcepcióktól nem mentes elméletek.

A továbbiakban az auktor-kutatás eddigi eredményeit igyekszem összefoglalni. A szöveg többszöri elolvasása, az idézetek azonosítása, az auktorok olvasása közben egyre erősödött bennem a gyanú, hogy az idézetek sokkal többet árulnak el a beszédek keletkezési idejéről, mint eddig gondolták. Nem is annyira az idézetek számarányai, hogy tehát kinek a nevével hányszor találkozunk, hanem az idézett szerzők *együttes* szereplése. Meggyőződésem, hogy ez a vizsgálódási módszer, éppen mivel globális, megbízhatóbb eredményekre vezet, mint például annak találgatása, hogy vajon a „hostile bellum inter Bohemos et Hungaros” megjegyzés (114c) melyik cseh–magyar háborúra vonatkozik.¹⁴

Úgy vélem, hogy egy mélyebb tartalmi, azaz teológiatörténeti kutatás is az auktor-vizsgálat eredményeit igazolná. S annak ellenére, hogy egyelőre a gyűjtemény egybeszerkesztésének problémái háttérbe szorultak, az alábbi felismerések az egyes rétegek elkülönítését is megkönnyíthetik. (Feltéve, hogy a „sermones compilati” kifejezés a gyűjtemény egybeszerkesztésére, s nem a beszédszerkesztés módszerére vonatkozik!)

A beszédek keletkezési ideje szempontjából érdemes közelebbről megvizsgálni azokat az auktorokat ill. idézeteket, amelyek egyfajta humanista műveltségéről tanúskodnak vagy annak hatását tükrözik. Ezért először prédikációgyűjteményünk és a XII. századi humanizmus kapcsolatáról fogok beszélni.

Utána pedig a XIII. századi Arisztotelész-recepció bonyolult problémáit vesszük szemügyre, hogy megállapíthassuk, a prédikációk szerzője vagy szerzői Arisztotelész műveinek mely fordításait használták.

Bár a liturgikus és jogi idézetek vizsgálata is fontos adalékokat szolgáltathat a beszédek keletkezésének kora, valamint a szellemi környezet (szerzőség) pontosabb meghatározásához,¹⁵ ezek kutatása még további elmélyült munkát igényel.

¹¹ PETROVICH: i. m. 210.

¹² KLANICZAY: i. m. 147–148.

¹³ KLANICZAY: i. m. 149–150.

¹⁴ Vö. PETROVICH: i. m. 217.; KARDOS: i. m. 144–145.; KLANICZAY: i. m. 150.

¹⁵ A pécsi beszédek jogi vonatkozásait érintette BÓNIS György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon Bp. 1971. 45., és SZÉKELY György: A pécsi és óbudai egyetem alapítása a

Nézzük tehát először a beszédgyűjtemény humanista vonásait. Gyűjteményünkben a klasszikus auctorok idézeteinek száma meglehetősen magas: több mint 200 idézet. Az ókor szinte minden jelentősebb szerzője képviselteti magát, persze nem egyenlő arányban. Cicero vezet harminc utalással, Horatius, Vergilius, Seneca is egyenként több mint húsz idézettel szerepelnek. Ovidiustól 11 beszédben 12 idézet található, de mint az azonosítások során kiderült, a „sicut dicit poeta” fordulat is többnyire őt jelenti. Sőt, néha „sicut sapiens” (!) bevezetéssel, vagy mindenféle hivatkozás nélkül, a szövegbe beolvasztva találunk tőle egy-egy mondatot. Mintha a prédikációk keletkezése idejében ő lenne „a” poeta.

Cicero és Seneca nyilván erkölcsbölcseleti munkáik miatt közkedveltek, de a többiek is elsősorban az életbölcesség megtestesítőiként jönnek számba. A gyakorlati életvezetésre vonatkozó aforizma-szerű jótanácsaik valódi csemegék a néha bizony eléggé száraz beszédekben. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az idézetek pusztán ékítményei lennének a beszédeknek. Igaza van Kardos Tibornak, aki azt írta: „A klasszikusok idézése nem a szöveg díszítésére, hanem lényegileg széppé tételére szolgál.”¹⁶ Úgy gondolom, Kardos szándékának megfelelően is úgy értelmezzük helyesen ezt a „lényegileg széppé tétel” kifejezést, ha elsősorban az etikus magatartás szépségtartalmára gondolunk.

Kardos Tibor egész dolgozatát a *klasszikus szerzők* idézetei elemzésének szentelte, s azt vizsgálta, hogyan épült be a humanista ember- és műveltségelmélete az egyházas, teológiai gondolatmenetekbe. Vizsgálatainak eredményeképp megállapítja, hogy a beszédgyűjteményben: „Az új humanista emberelmélet első magyarországi változata” tükröződik. „Kétségtelenül középkorvégi változat ez – mondja tanulmánya végén – akárcsak a bolognai vagy prágai egyetemi korahumanizmus, még alig bontakozott ki a középkori »sacra eruditio«, valamint a középkorvégi jogtudomány eszményeiből.”¹⁷

Nos, semmi kétség, a prédikációkból kiolvasható emberelmélet humanista is, új is. Csak az a kérdés, hogy mihez képest. Szerintem ugyanis nem a középkorvégi, a „sacra eruditio”-ból épphogy kibontakozó korahumanizmus emberképe rajzolódik ki a beszédekből, hanem a XII. századi humanizmusé. Tény, hogy a kettő fontos vonásokban megegyezik, mondhatni a megszólalásig hasonlítanak egymásra. – De ez nem csoda. Ne felejtsük el, hogy a Petrarccal kezdődő szellemi irány minden eredetisége és újdonsága ellenére sem előzmények nélkül való. Petrarca és követői abból az ágostoni-platonista hagyományból merítettek, amely mindvégig jelen volt a középkorban is, de amelynek igazi virágkora az Arisztotelész elterjedését megelőző, tehát a XII. század volt.

Ez a korszak jelentős mértékben meghatározta a nyugat-európai kultúra további irányát. Az ókori szerzők műveinek olvasása, magyarázata fontos szerepet kapott a XII. századi iskolák tanulmányi rendjében. A leghíresebb iskolában pedig, Chartres-ban egyenesen az oktatás középpontjában állt az antikók tanulmányozása. Az iskola egyik legkiválóbb tanítványa, Johannes Saresberiensis (1115–1180) fogalmazta meg legvilágosabban a chartres-iek műveltségelméletét: „Poetas, historicos, oratores, mathematicos quis ambigit esse legendos?” azaz: Ki kételkedne abban, hogy a költőket, történetírókat, szónokokat és matematikusokat olvasni kell? Annál is inkább – folytatja – mert nélkülük a férfiak nem lehetnek vagy nem szoktak műveltek lenni; akik ugyanis ezeket nem ismerik, műveletleneknek mondatnak, jóllehet a betűvetést ismerik. A szójáték kedvéért latinul is hadd idézzem: „... sine his viri esse nequeunt vel non soleant literati: qui enim istorum ignari sunt, iliterati dicuntur, etsi literas noverint” (Polycraticus VII, 9.)¹⁸

Egészen természetes, hogy a tanulók nemcsak a grammatika és retorika szabályait sajátították el, hanem fokozatosan magukba szívták a tanulmányozott művek szellemi tartalmát is. Nemcsak írásműveik megszerkesztésében, stílusában utánozták az ókori irodalom nagyjait – gondoljunk csak a sok

közép-európai egyetemlétesítések összefüggéseiben. A Janus Pannonius múzeum Évkönyve 1967. 161–162. – A liturgikus idézetekből PETROVICH Ede adott szemelvényeket, i. m. 184–186, 206.

¹⁶ KARDOS: i. m. 155.

¹⁷ KARDOS: i. m. 157.

¹⁸ MIGNE: Patrologia Latina 199, 655C.

korabeli „ars versificandi”-ra, „summa dictaminis”-re, epistolariumokra – hanem gondolkodásuk, életelveik alakításában is példának tekintették őket. Guilelmus de Conches, aki Priscianushoz, Platónhoz, Boethiushoz és Macrobiushoz írt kommentárokat, a régiek iránti rajongásától fűtve egyenesen ezt mondja: „Antiqui multo meliores fuerunt modernis”: „a régiek sokkal jobbak voltak mint a modernek, – ezek ugyanis csupáncsak amazok műveinek magyarázatával fáradoznak” (Glosae super Macrobiium).¹⁹

Azért idéztem a chartres-i mestereket, mert ez a szellem megmagyarázza, miért és hogyan válhatott a XII. század humanizmusa a Karoling-kor kulturális megújulásához hasonlóan szilárd pillérévé annak a hídnak, amely az antiquitást a reneszánszsal összeköti.²⁰

A beszédgyűjteményünkben szereplő idézetek jelentős hányada ennek a művelődési központnak a hatásáról tanúskodik. Vonatkozik ez elsősorban a klasszikus írók és költők idézeteire, de mint majd látni fogjuk, a természettudományos és filozófiai citátumokra is. Egyelőre az antik ókor latin szerzőinél maradván azt kell még kiemelnem, hogy a chartres-iak hatásáról különösen a ritkábban felbukkanó nevek árulkodnak. Így pl. Macrobiusé (négy alkalommal) és Martianus Capelláé. Macrobiust, mint láttuk, Guilelmus de Conches is magyarázta. Martianus Capellát ugyan csak egyszer idézi név szerint egy beszéd, ugyanakkor azonban nyolcszor idézi a IX. századi Remigiust, ebből négyszer a „super Martianum” kommentárt. Így hát közvetve az V. századi afrikai is jelentős hatást gyakorolt a beszédek szerzőire.

A többször emlegetett Guilelmus de Conches (1080–1153) a chartres-i iskola legjelentősebb mesterei közé tartozik. Ő állította össze antik auktorok erkölcsfilozófiai műveiből vett idézetek felhasználásával azt a könyvet, melyet, kezdőszavaival „Moralium dogma philosophorum” címen szoktak idézni.²¹ Bár a mű szerzősége körül heves viták folytak, Ph. Delhaye óriási apparátussal meggyőzően igazolta, hogy a könyv összeállítója nem lehet más, csak Guilelmus.²²

A pécsi egyetemi beszédekben 15 idézetet találtam e műből, néha teljes címmel: „Philosophus in libro Moraliū dogma”, néha csak „Philosophus in Moraliū” megjelöléssel. További 4 idézetet, melynek pedig ugyancsak „Philosophus in Moraliū” a bevezetése, hiába kerestem a „Moralium dogma” kezdetű összeállításban. Meglepő az is, hogy az eddig azonosított 15 citátumból 9 a Szent Lászlóról szóló első beszédben található, egyebek közt a iustitia, severitas, liberalitas, temperantia erényeinek meghatározása (52d).

Fentebb említettem már az „ars versificandi”-k korabeli divatját. Gyűjteményünk 17 beszédben tizenhétyszer idézi Gaufridus de Vinesauf „Poetria”-ját, amely az egyik legelterjedtebb ilyen jellegű mű volt a XIII. században. Hétszer „Gaufridus in Poetria”, háromszor csak „Gaufridus” megjegyzéssel, hétszer pedig névtelenül, legfeljebb „dictum sapientis” (!) utalással. A III. Ince pápának ajánlott mű Edmond Faral szerint 1208 és 1213 között keletkezett.²³ Gervais de Melkley, a kortárs így emlékezik meg a legjelesebb poetika-írókról: „Scripserunt alii hanc artem: Mattheus Windonicensis plene, Gaufridus Vinesauf plenius, plenissime vero Bernardus Silvestris, in prosaico psittacus, in metrico philomena” – (prózában papagáj, versben csalogány).²⁴ Bernardusról a természettudományok kapcsán még lesz szó. Itt csak annyit róla, hogy „De mundi universitate” c. allegorikus világ-

¹⁹ Idézi JEAUNEAU, E.: „La lecture des auteurs classiques à l'école de Chartres durant la première moitié du XIIe siècle” c. tanulmányában. In: Classical Influences on European Culture A. D. 500–1500 Ed. R. R. BOLGAR. Cambridge, 1971. 95–96.

²⁰ Vö. JEAUNEAU: i. m. 101.

²¹ Kiadta HOLMBERG, J.: Das Moraliū dogma philosophorum des Guillaume de Conches. Uppsala, 1929.

²² DELHAYE, Ph.: Gauthier de Châtillon est-il l'auteur du Moraliū dogma? Analecta Mediaevalia Namurcensia 3. Namur – Lille (1953)

²³ FARAL, Edmond: Les arts poétiques du XIIe et du XIIIe siècle. Paris, 1924. p. 33. – A „Poetria nova” szövegének kiadása FARAL: i. m. 197–262.

²⁴ Idézi FARAL: i. m. p. XIII.

magyarázatát,²⁵ úgy tűnik, nemcsak a filozófusok, hanem az irodalmárok is sokra becsülték. Durzsa Sándor hivatkozik is egy olaszországi kódexre, amelyben Bernardus Silvestris e műve a „Poetria” címet viseli.²⁶

Az ő munkássága, Guilelmuséhoz hasonlóan szépen példázza a klasszikus tudományokra épülő humanizmus és a természettudományos érdeklődés összefonódását.

A chartres-i iskolában a trivium tárgyai (grammatica, rhetorica, logica) és a klasszikusok tanulmányozása mellett egyre többet és egyre többen foglalkoznak a quadrivium ars-aival (arithmetica, geometria, astronomia, musica). Le Goff találó megjegyzése szerint „a szavak, a voces helyett Chartres egyre inkább a res, a dolgok felé fordította az érdeklődést”.²⁷ Tehát az a természethez fordulás és természetszeretet, amelyben Kardos Tibor az evilágiság jegyeit fedezte fel beszédeinkben,²⁸ jól megmagyarázható a chartres-iek természettudományos orientációjából. (Egyébként azon az alapon, ahogy Kardos teszi, a „Moralium dogma” szerzőjét is „evilágisággal” gyanúsíthatnánk, hiszen mint Delhaye utalt rá,²⁹ egyetlen egyszer sem idézi a Szentírást, az atyákat és más egyházi szerzőket is mindössze tizenháromszor.)

Hogy a pécsi sermonarium természetszemléletéről pontosabb ítéletet alkothassunk, röviden ismertetem a chartres-iek természettudományosságának főbb jellemzőit. Clemens Baeumker nagyon alapos tanulmányban figyelmeztet rá, hogy a XII. sz. humanizmusa és természettudományok iránti érdeklődése egyaránt Platónra épült.³⁰ E természettudományosság legpregnansabb képviselője Bernardus Silvestris.³¹ Ő fent említett *De mundi universitate* c. könyvét a platóni Timaiosra és Macrobiusra alapozva írta meg (1145–1153). Művét chartres-i Thierrynek (Bernát öccsének) ajánlotta, aki szerint a leghelyesebb „secundum physicam et ad litteram” magyarázni a Biblia szövegeit.³²

Ezeket a mestereket az az öröm lelkesíti, hogy a hit igazságai összeegyeztethetők a filozófia tanításaival. A világ Isten műve, ezért rend és törvények uralkodnak benne, következésképp megismerhető. A természet tanulmányozása nem elválaszt, hanem harmóniájának szemlélete révén épp közelebb visz Istenhez. Nem is természettudomány, a szó későbbi vagy mai szekuláris értelmében, amit ezek az atyák művelnek. Bár Le Goff a chartres-iek munkásságában a szimbolista természetmagyarázat kritikáját, „a természet racionális jellegének” felismerésében az Arisztotelész útját egyengető deszakralizációt üdvözli,³³ az igazság az, hogy fizicizmusuk még messze van a racionális világmagyarázattól. Az, hogy a világ élőlény, amelynek lelke van (anima mundi), mindegyikük számára természetes. „Thierry szemében a platóni világlélek a Szentlélekkel, a dolgok lényegi formája pedig az istenséggel azonos.” „Bernardus Silvestris a világot az isteni ősegység emanációjának tartja.”³⁴

De mi is ez a platonista természetszemlélet? Hallgassuk meg a Timaiosz befejező mondatát: „Halandó és halhatatlan élőlényeket befogadva és velük megtelve, megszületett ez a kozmosz, mint

²⁵ Kiadta: BARACH, C. S.—WROBEL, J.: Bernardi Silvestris De mundi universitate. Libri duo sive Megacosmus et Microcosmus. Innsbruck, 1876. — Barach még tévesen azonosította e mű szerzőjét chartres-i Bernáttal. ld. Einleitung. — Vö. Lexikon für Theologie und Kirche Bd. 2. Freiburg, 1958². 248.

²⁶ DURZSA Sándor: Egy Boethius-kommentár az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében In: Antik Tanulmányok 1975. XXII/1. 88.

²⁷ LE GOFF, J.: Az értelmiség a középkorban (Bp. 1976.) Szociológiai füzetek 11. 57. — A fentebb idézett Johannes Saresberiensis így ír erről a folyamatról „Metalogicus” c. művében: „Ecce nova fiebant omnia innovabatur grammatica, immutabatur dialectica, contemnebatur rhetorica: et novas totius quadrivii vias, evacuatis priorum regulis, de ipsius philosophiae adytis proferebant” MIGNE: Patrologia Latina 199, 829D.

²⁸ Vö. KARDOS: i. m. 154–155.

²⁹ DELHAYE: i. m. 54.

³⁰ BAEUMKER, Cl.: Der Platonismus im Mittelalter. München, 1916. 7–8. 12–13.

³¹ Lexikon für Theologie und Kirche Bd. 2. Freiburg, 1958². 248.

³² LE GOFF: i. m. 59–60.

³³ LE GOFF: i. m. 60.

³⁴ KECSKÉS Pál: A bölcsélet története főbb vonásaiban Bp. (1943².) 224–225.

látható élőlény, mely a látható lényeket magába foglalja: képmása a gondolatbeli élőlénynek, érzékelhető isten, a legnagyobb és legjobb, legszebb és legtökéletesebb, egyetlen egyszülött világunk”.³⁵ Íme, a XII. század „naturalista optimizmusának” alapja, amiről Le Goff beszél.³⁶

Isten és a világ viszonyának tisztázása mellett a chartresi tanítók igyekeznek megmagyarázni az ember és a külvilág kapcsolatát is. Ezért foglalkoznak oly sokat – ismét csak a Timaios szellemében – az érzékelés problémájával, az érzékszervek működésével, test és lélek kapcsolatával. Körükben elevenedik föl az a gondolat, hogy az ember a kozmosz rendjéhez és felépítéséhez hasonlóan maga is mikro-kozmosz.

Beszédgyűjteményünk hat beszédben hétszer hivatkozik Plátón természettudományos dialógusára, a Timaiosra és három beszédben ötször Bernardus Silvestrisre. A prédikátor többnyire akkor hívja segítségül az ő tekintélyüket, amikor valamelyik testrészt allegorikus magyarázatára van szüksége. „Caput est preter ceterum corpus hornacius et optima quedam eminentia dignum” (4b) – hangzik a Plátón-idézet.³⁷

S íme a platóni optika Bernardus fogalmazásában:

„Intima lux animeque dies concurrat ad ignis
solis radios, etereumque iubar,
De quo concursu vis et natura videndi
essendi causam materiamque trahit” (54b)³⁸.

Természettudományos érdeklődésre vall a sok Georgicon-idézet Vergiliustól, a Plinius-idézetek, a Solinustól vett példák, amelyek különböző népek szokásairól vagy egyes állatfajok különleges viselkedéséről adnak hírt. Seneca sem filozófiai tekintély csupán, legalább annyira a természet jelenségeinek magyarázóját tisztelik benne. Nyilvánvalóan nem véletlen az sem, hogy az egyháztatyák közül többeket a világ keletkezésének magyarázatául írt műveik miatt idéznek oly gyakran a sermók szerzői. Ambrosius, Basilius épp „Hexaemeron”-juk miatt szerepelnek annyiszor, nem is beszélve Isidorusról. Az ő Ethymológiájára nagyon sok hivatkozást találunk egy-egy természeti jelenség leírása közben.

Az idézésnek arról a módjáról van itt szó, amit a mottóban jeleztem. A XII. század és a XIII. század első felének írói azért telepszene az óriások (az auktorok) vállára, hogy új látószöveget nyerve mintegy újra felfedezzék a világot.

A XII. század mestereinek látókörét az arab filozófusok megismerése tágította igazán nagyra. Annál is inkább, mivel az ókori görögök tudományos eredményeit is nagyrészt az ő közvetítésükkel ismerte meg a keresztény Nyugat.

Constantinus Africanus, a XI. században élt bencés volt az, aki elsőként ismerkedett meg az ókori görög és arab természettudományok eredményeivel. A karthágói származású tudós Hippokratészt is fordított. Munkái kedvelt olvasmányai voltak a medicina iránt is fogékony chartres-iaknak.³⁹ *Vaticum* c. művével két beszédben négyszer találkozunk.

Egyetlen Euklidész-idézetünk nyomozása egy másik bencés szerzeteshez, Adelard de Bath-hoz vezetett (†1160 körül). Ő fordította le először, méghozzá arabról latinra Euklidész „Elementa” c. művét. Adelard de Bath a tours-i, majd a laoni iskolában tanult. Dél-itáliai és keleti útjai alkalmával

³⁵ Platon összes művei. Bp. 1943. II., 612.

³⁶ LE GOFF: i. m. 59.

³⁷ Timaios, 44. fejt. Chalcidius fordításában: „Est autem caput praeter ceterum corpus honoratius et optimati quadam eminentia.” Platonis Timaeus interprete Chalcidio cum eiusdem commentario Ed. WROBEL, Joh. Lipsiae, MDCCCLXXVI. 50–51.

³⁸ Bernardus Silvestris: De mundi universitate XIV. 15–18. Ed. BARACH–WROBEL 66.

³⁹ Lexikon für Theologie und Kirche Bd. 6. Freiburg, 1961². 478.

tanulmányozta az arab filozófusokat és természettudósokat. Rajtuk keresztül megismerkedett Arisztotelész addig ismeretlen műveivel.⁴⁰

Az arab szerzők jelenléte beszédeinkben kulcsfontosságú probléma. Az idézett arabok ugyanis ahhoz a filozófiai irányzathoz tartoznak, amely újplatonista szellemben magyarázta Arisztotelész műveit. Törekvésük fő motívuma az volt, hogy Arisztotelész tanait hozzászeliítsék a Koránhoz. Ezért jöttek kapóra azoknak, akik Chartres szellemében összhangot igyekeztek teremteni a filozófia és a Biblia tanításai között.

Gyűjteményünk öt arab filozófust idéz. Avicennát (980–1037) kétszer, Algazel (1059–1111) kétszer, Averroest (1126–1198) egyszer név szerint, egyszer pedig „Commentator” megjelöléssel. Az arabokhoz számíthatjuk a XI. sz. közepén élt Salamon Ibn Gabriol zsidó filozófust, hiszen a skolasztikusok arabnak tartották és Avicebron v. Avencebrol néven idézték. Egyszer szerepel névvel (27a), egyszer pedig híres művére így hivatkozik a prédikátor: „sicut dixit Philosophus in Fonte vitae”. (108d). A felsoroltak közül Algazel kifejezetten a racionalizmus térhódítását igyekezett megátolni „Destructio Philosophorum” c. művének megírásával. De a többiek is újplatonista szemüveggel olvasták és magyarázták Arisztotelészt. Még Averroes, aki Arisztotelész eredeti tanait igyekezett megállapítani, sem tudta kivonni magát a neoplatonizmus hatása alól. Az ötödik arab, akitől három citátumunk van, Albumazar. A IX. századi csillagász jelenléte miatt ismét csak Chartres vagy Tours hatására gyanakodhatunk. Lemay kitűnő könyben elemzi Albumazar és a kezdődő arisztotelizmus kapcsolatát. Ugyanakkor részletesen ismerteti és dokumentálja, milyen nagy hatással voltak művei Bernardus Silvestrisre és Guilelmus de Conchesre, valamint Adelard de Bathra.⁴¹

Az arab hatás egyértelműbb megítélése akkor lenne lehetséges, ha sikerülne megállapítani, milyen fordítást követnek a prédikációk. Példának Albumazart említem. Fő műve az „Introductorium in Astronomiam”, két fordításban volt ismert a XII. században. Richard Lemay kimutatta, hogy Guilelmus de Conches Johannes de Sevilla, Bernardus Silvestris pedig Hermannus de Carinthia fordítását használta.⁴²

A fordítások kérdése nemcsak itt, hanem a görög egyházyatyák idézeteinél is felmerül. Fordításvariánsok hiányában nem tudtam megállapítani, hogy kódexünk szövege melyik fordításban idézi pl. Basilius vagy Johannes Damascenus műveit. Pedig fontos lenne annak tisztázása, hogy milyen fordításban áll előtűnk a szöveg, mert bizonyos esetekben – Arisztotelész idézeteinél látni fogjuk – kor- és helymeghatározó lehet.

A beszédeink természetszemléletéről árulkodó idézetek elemzése helyett összefoglalóan utalok Petrovich Ede dolgozatára, aki összegyűjtötte a „természettudományos” locusokat.⁴³ Kardos Tibor is sokat idéz a latin szerzőktől. De eddig senki nem vizsgálta meg alaposabban, hogy milyen következtésekre ad lehetőséget az a tény, hogy Platón, a XII. századi szerzők, a latin, görög és arab auktorok együtt, egymást kiegészítve és erősítve szerepelnek gyűjteményünk beszédeiben.^{43a}

Hogy a filozófiai háttér világosabb legyen, Boethiust kell még bemutatnom. „Nagyarányú kommentálása – írja Durzsa Sándor – a platonizmus divatjával függ össze, ennek az iránynak kedvelt auktora volt.”⁴⁴ „Olvasottságának, közkedveltségének aranykora a XII. század, s Chartres az a hely, ahol az oktatás anyaga és exegézis tárgya volt.” Majd Chenure, a XII. század legjobb ismerőjére hivatkozva így

⁴⁰ Enciclopedia Cattolica I. Città del Vaticano, (1948). 296–297.

⁴¹ LEMAY, Richard: Abu Ma'shar and latin Aristotelianism in the twelfth Century Beirut, 1962.

⁴² LEMAY: i. m. 141. ill. 197.

⁴³ PETROVICH: i. m. 187–195.

^{43a} Eme együttesre nézve kitűnő összképet ad Eugenio GARIN „Studi sul platonismo medievale” c. könyvében, Firenze, 1958. p. 86.: “Questi platonici . . . citano con compiacenza Costantino Africano e Johannitius; con Bernardo Silvestre uniscono Cicerone e Virgilio alla scienza araba . . . Il mondo classico greco e latino si sposa col sapere scientifico, l'arte con le scienze, il trivio col quadrivio. Un fortissimo interesse fisico si afferma.”

⁴⁴ DURZSA: i. m. 87.

folytatja: „A XII. század filozófiai és teológiai gondolkodásában oly gyakran jelenik meg Boethius, hogy e korszakot, melyet irodalmi-stiláris szempontból aetas Ovidiana-nak szokás nevezni, a legújabb irodalomban aetas Boethiana-ként jelölik meg”.⁴⁵

A pécsi sermonarium huszonegy beszédében huszonkét szer találkozik Boethius nevével. 17-szer idézik a *Consolatio*-t, háromszor a *De duabus naturis*-t és kétszer a Cicero *Topica*-jához írott kommentárját. Van egy idézetünk a *Consolatio* III. könyve híres 9. énekéből is, amelyben a teremtés szépségét magasztalja Boethius. Ezt az éneket többen, vsz. Guilelmus de Conches is, a Timaios alapján értelmezik.⁴⁶

Az „utolsó római” méltán eszményképe a chartres-iaknak (s talán épp az ő hatásukra prédikációink szerzőinek), hiszen ő is a keresztény hit és a pogány filozófia összeegyeztetésén fáradozott. Példa lehetett azért is, mert Platón és Arisztotelész hatását egyaránt magába szívta.

Az eddig elmondottak értékeléséhez, s egyben annak igazolásául, hogy a tudományos érdeklődés mennyire belül van a középkori „sacra eruditio” körén, hadd idézzek néhány mondatot a Gyümölcsoltó napi 2. beszédből. „Az első fény a világi tudomány. Ennek meg kell lenni bennünk, hogy a hamisságot saját (eszközeivel) tudjuk elűzni, amiként a madarat is saját tollaival nyilazzák le. Ezért azt mondom, hogy lehet ugyan olvasni a pogányok mondásait, de nem gyönyörködés céljából, hanem az erudíció kedvéért: hogy a tévedéseket leplezzük, a hasznos dolgokat pedig a »sacra eruditio« javára fordítsuk, ahogy a Dekretumokban, a »De instructione« 37. részében olvassuk.” (38b)⁴⁷

A beszédek jelentős részében kimutatható tehát az a világszemlélet, amely a XII. századi humanizmus képviselőire jellemző. Ezért joggal kereshetjük a beszédek szerzőjét vagy szerzőit olyan korban és olyan körben, amelyben elevenen élt még a XII. század humanista és természetfilozófiai öröksége. Ez a hagyomány ötvöződött azután egy másik irányzattal, amelynek vezérszelleme Arisztotelész volt.

A továbbiakban röviden ismertetem az Arisztotelész-idézetek vizsgálatából adódó tanulságokat. Ez kutatásaimnak legfáradtságosabb, de legizgalmasabb része volt.

A legtöbb gondot az okozta, hogy Arisztotelész műveinek középkori fordításai csak részben hozzáférhetők. Az „Aristoteles Latinus” sorozatot szerkesztő tudós gárda vállalkozott arra, hogy kiadja a középkorban ismert fordítás-változatokat⁴⁸ Eddig megjelent kötetek azonban csak néhány, a mi szempontunkból nem is a legfontosabb mű fordításait tartalmazzák. Így egyelőre beszédgyűjteményünk idézeteinek csak egy részét tudtam azonosítani, ill. meghatározni, hogy mely fordítást követik. Ez azért is sajnálatos, mert Ágoston és Bernát után a legtöbbször idézett szerző Arisztotelész. A prédikációk szerzői kb. 90 beszédben kb. 150-szer hivatkoznak az ő tekintélyére. A pontos szám azért nem adható meg, mert bár a „sicut dixit philosophus” fordulatok mögött is őt kell sejtőnk, jó néhányról sikerült megállapítanom, hogy nem tőle valók.

Mielőtt idézeteinkre rátérnék, Martin Grabmannra, az egyik legnagyobb szaktekintélyre kell hivatkoznom. 1916-ban megjelent *Forschungen über die lateinischen Aristoteles-Übersetzungen des XIII. Jahrhunderts* c. dolgozatában a következőket mondja: „Az Arisztotelész-recepció bonyolult problémáinak tisztázása irodalomtörténeti kérdések megoldása szempontjából is fontos. Anonim skolasztikus művek szerkesztésének időpontját, sőt néha a szerzőt is megvilágíthatja az alaposabb kutatás, amely szemügyre veszi a használt Arisztotelész-szövegeket ill. fordításokat. Nem szabad elfelejteni azt sem – teszi hozzá –, hogy egyes rövid Arisztotelész-idézeteket nem egyenesen valamely

⁴⁵ DURZSA: i. m. 78.

⁴⁶ DURZSA: i. m. 83. és 85.

⁴⁷ Latinul idézi PETROVICH: i. m. 200. Bevezető mondata azonban a miénkkel ellentétes értelmezést sugall. KARDOS is hivatkozik e részletre, i. m. 152., de ő – meglehetősen önkényesen – „újfajta papi műveltség” megnyilvánulásaként értékeli.

⁴⁸ Aristoteles Latinus, Codices descripti †Georgius Lacombe in societatem operis adsumptis A. Birkenmajer, M. Dulong, A. Franceschini (Corpus philosophorum medii aevi). Pars prior. Roma, 1939; pars posterior, Cambridge, 1955. Pars prior a továbbiakban: Aristoteles Latinus, Codices I.

Arisztotelész-fordításból vettek, hanem valamely másodlagos forrásból merítették, következésképp nem nyújthatnak fogódzót az irodalomtörténeti megállapításokhoz sem és a keltezéshez sem.”⁴⁹

Arisztotelész művei csak lassan és nem minden nehézség nélkül hódították meg Nyugat-Európát. „Hódításainak” előfeltétele műveinek latinra fordítása volt. Logikai műveinek egy részét már Boethius lefordította. A XII. századig nem is ismerték más műveit, csak a *Categoriae*t, vagy más címen *Praedicamentat*, a *Peri hermeneias*t *De interpretatione* címmel, az *Analytica priorat* és a *Topicat*.⁵⁰ A XII. században némileg bővült a fordítások köre, a század közepe táján ui. Jacobus Venetus lefordította az *Analytica posteriorat*, a *Physicat*, a *De animat*, a *De memoriat* és a *Metaphysica* egy részét (*Metaphysica Vetustissima*). A XIII. század közepéig még számos Arisztotelész-mű görög-latin fordítása megszületett. Mindezeket összefoglalóan „régebbi görög-latin verziók”-nak nevezhetjük.

A középkori Arisztotelész-szöveggyománnyok másik vonulata műveinek arab-latin fordítása. A XII–XIII. században jó néhány művét arabról is lefordították latinra (Gerardus Cremonensis † 1187, Michael Scotus 1230 körül). A *Meteorologica* első három könyvének, a *De celo et mundonak* nem is volt „régebbi görög-latin” fordítása, így e művek a *De animalibus*hoz hasonlóan arab-latin fordításban terjedtek el először.⁵¹

Végül a XIII. század második felében (kb. 1260-tól) megszülettek az „új görög-latin változatok”. E fordításokat Guillelmus de Moerbeka (kb. 1215–1286), domonkos rendi szerzetesnek köszönhetjük. Aquinói Tamás ugyanis, mikor rájött, hogy az arab-latin fordítások nem a valódi Arisztotelészt, hanem elplatonizált változatát adják, megkérte rendtársát, hogy javítsa ki ezeket, ill. készítsen új fordításokat az eredeti görög szövegből. Guillelmus de Moerbeka a kérésnek eleget is tett, sőt a „régebbi görög-latin verziókat” is revideálta.⁵²

Grabmann idézett tanulmányában azt vizsgálta, hogy a XIII. században milyen Arisztotelész-fordítások álltak a skolasztikusok rendelkezésére. Sorra vette az arisztotelészi és pseudo-arisztotelészi művek fordításait és megkísérelte az egyes „fordítás-rétegeket” elválasztani egymástól. A legtanulságosabbnak egy nürnbergi kódex vizsgálata bizonyult. (Cod.Cent.V 59). Ez Grabmann szerint az Arisztotelész-művek áthagyományozásának kulcsfontosságú kódex-típusa. Ehhez hasonlít a Codex latinus Urbinas 206. számú kódex.⁵³ E típust az „Aristoteles Latinus” kiadói „Corpus vetustius”-nak nevezték el.⁵⁴ E kódexek tanúsága szerint a XIII. század közepén is voltak még olyan Arisztotelész-munkák, amelyeknek csak arab-latin változata állt rendelkezésre. A *De celo et mundo* és a *Meteorologica* ugyanis mindkét kódexben arab-latin fordításban szerepelnek, ugyanakkor a többi művet „régebbi görög-latin változatban” közlik.

A *De celo et mundonak* a középkorban két arab-latin és két görög-latin változata is volt. Aquinói Tamás azt a görög-latin fordítást használta, amely 1260 előtt nem volt ismeretes.⁵⁵ A *Meteorologica* v. *Metheora* c. műnek összesen két változata volt a középkorban. Az egyik, amely mindkét említett kódexben fennmaradt, az első három könyvet Gerardus Cremonensis, a negyedik könyvet Henricus Aristippus (†1162) fordításában adja. Az előbbi arabból, az utóbbi görögből fordított. 1260 körül

⁴⁹ Beiträge zur Geschichte der Philosophie des Mittelalters. Texte und Untersuchungen. Hrsg. Clemens BAEUMKER. Band XVII. Heft 5–6. Münster i.W., 1916. pp. 2–3.

⁵⁰ Valójában a két utóbbit nem idézik a XII. század előtt. – A „De Sophisticis Elenchis” Boethius-féle fordítása pedig egyáltalán nem volt ismert a kora középkorban. Vö. Aristoteles Latinus VI, 1–3. Praefatio p. XI.

⁵¹ Aristoteles Latinus, Codices I. 53. és 56.

⁵² A középkori Arisztotelész-fordítások problémaköre sokkal bonyolultabb annál, hogysem itt részletezni lehetne. A kérdés vizsgálatában az idézett Grabmann-tanulmányon kívül az „Aristoteles Latinus. Codices I.” (ld. 48. jegyzet), valamint a már megjelent kötetek bevezetői voltak számomra útmutatók.

⁵³ GRABMANN: i. m. 192. ill. 183.

⁵⁴ A Cod. lat. Urb. 206. = „Corpus Vetustius” szerkezetét ld. Aristoteles Latinus, Codices I. p. 50.

⁵⁵ GRABMANN: i. m. 175–176., ill. Aristoteles Latinus, Codices I. 53–54.

Guillelmus de Moerbeka lefordította az első három könyvet görögből és kijavította a IV. könyv Henricus Aristippus-féle fordítását. Ezt szokták „nova translatio”-nak nevezni.⁵⁶ Sajnos, e művek egyike sincs még kiadva az „Aristoteles Latinus”-ban, így az ezekből vett idézeteinkről itthon nem lehet eldönteni, hogy melyik fordítást követik.

A *De animalibus*-ból vett idézetekről viszont a fordítások szövege nélkül is megállapítható, hogy a prédikációk szerzője v. szerzői nem a Moerbeka-féle fordítást, hanem az arab-latin változatot használták. A skolasztika idejéből két fordítása maradt ránk. Az 1230 előtt készült Michael Scotus-féle arab-latin változat *De animalibus* címen 19 könyvben egybefoglalja Arisztotelész zoológiai írásait. Guillelmus de Moerbeka 1260-ban Thebaban befejezett görög-latin fordítása 21 könyvből áll, és nem vonja össze a műveket. *Historiae animalium* 10 könyv, *De progressu animalium* 1 könyv, *De motu animalium* 1 könyv, *De partibus animalium* 4 könyv, *De generatione animalium* 5 könyv. – Ez esetben tehát – Grabmann szerint – biztos kritériumunk van annak eldöntésére, hogy egy skolasztikus melyik fordítást használta. Ha olyan idézési móddal találkozunk, amely „De animalibus” címen 19 könyvre hivatkozik, akkor arab-latin fordítással van dolgunk. „Maga Aquinói Tamás is az 1260 előtt készült Sententia-kommentárban az arab-latin változatra támaszkodott, későbbi írásaiban, így pl. a »Summa«-ban a görög-latin verziót idézte”.⁵⁷

Mint hogy beszédgűjteményünk minden esetben *De animalibus* címmel idéz, és hivatkozik a 13., 14. és 17. könyvre is (28a, 4a, 19d), azt kell mondanunk, hogy a beszédek szerzője v. szerzői az arab-latin fordítást ismerték és használták.

A *Metaphysica* fordítás-problémái talán a legbonyolultabbak az összes között. A *Metaphysica vetustissima* és a *Metaphysica vetus* csak az első három könyvet és a negyedikből egy részletet (a görög szöveg könyvbeosztása szerinti A, α, B és Γ könyveket 1007a31-ig) tartalmaznak, s keletkezési idejük 1150-re ill. 1237 előttre tehető. A *Metaphysica medie translationis* (a XIII. sz. elején) görög-latin fordításban közli a *Metaphysicat*, s 13 könyvre osztja oly módon, hogy az eredeti görög szöveg XI. = K könyvét kihagyja. (Tehát az I–X. könyvbeosztása azonos a görög szöveg beosztásával, viszont XI. = görög A (XII) stb.). Ezeket összefoglalva „régibbi görög-latin fordításoknak” tekinthetjük. – A *Metaphysica nova* néven emlegetett fordítás nem más, mint a Michael Scotus-féle 1237 előtt keletkezett arab-latin verzió. Ez a változat is csonka, szerkezete eltér a görög szöveg könyvbeosztásától: II.(α) + I.(A) 5(987a9-től) – 10 + III–X.(B–Γ) + XII.(A) 1–10(1075b11-ig), és nem tartalmazza a XIII. és XIV. (görög szöveg M és N) könyveket. Anyagát 11 könyvre osztja, s mint hogy ez a változat is kihagyja a XI.(K) könyvet, az eredetileg XII.(A) könyv következik 11., egyben utolsóként. – Arisztotelész *Metaphysicájának* első teljes, görög-latin változata = *Metaphysica nove translationis* I–XIV. Guillelmus de Moerbeka műve (1265–1272 között). Ő lefordította a görög szöveg szerinti K (XI.) könyvet is, amely előtte latin fordításban nem volt ismert.⁵⁸

A pécsi gűjtemény 37., azaz Pál-forduló napi első beszédében találunk egy idézetet „Aristoteles *Metaphysicæ* 11” megjelöléssel: „loquentes in divinis generant mundum ex nocte, hoc est debent generare ex privacione” (25d). Ez a mondat valójában a XII. könyv 6. fejezetében található. Olyan fordítást használt tehát e beszéd szerzője, amelyben az eredetileg XII.(A) könyv XI.-ként szerepel. Ez a fentiek alapján csak az arab-latin verzió vagy a „media translatio” lehet. Mivel azonban a *Metaphysica medie translationis* szóhasználata eltér a mi idézetünkétől: „Etiam sicut dicunt theologi, qui ex nocte mundum generant”⁵⁹ az arab-latin fordítás szövegének ismerete nélkül is állíthatjuk, hogy a beszéd írója ezt használta.

⁵⁶ GRABMANN: i. m. 179–183., ill. Aristoteles Latinus, Codices I. 56–57.

⁵⁷ GRABMANN: i. m. 189–190.

⁵⁸ Aristoteles Latinus, Codices I. 61–66. és Aristoteles Latinus XXV, 2 Praefatio pp. X–XIII.

⁵⁹ Aristoteles Latinus XXV, 2 p. 211. (Bekker 1071b27).

Egy másik *Methaphysica*-idézetünk esetében minden kétséget kizáróan bizonyítható, hogy az arab-latin fordítással van dolgunk. Itt is árulkodik már a könyv megjelölése is: „Aristoteles I. *Metaphysicae*” hiszen – mint fentebb jeleztem – az arab fordításban az eredeti görög szöveg II. (α) könyve került az első helyre, s az I.(A) 5–10. fejezete lett a II. könyv.⁶⁰ Idézetünk a II. könyv 1. fejezetéből való; 197. beszéd (*Sermo in consecratione alicuius episcopi*): „Nullum hominum potuit pervenire in cognitionem nec secundum quot oportet, sed unusquisque hominum, qui locutus fuit de natura, aut nichil comprehendit de veritate, aut modicum. Dispositio enim intellectus in anima apud illud, quot est in natura valde manifestum, similis est dispositioni *oculorum vespertilionis* apud lucem solis.” (150b)

Grabmann kimutatta, hogy az „*oculi vespertilionis*” kifejezés az *arab-latin* fordítás sajátja.⁶¹ Valóban! A többi fordítások szerint e kifejezés így hangzik:

Translatio Jacobi sive „*Vetustissima*”: „*noctuarum lumina*”
 Translatio composita sive „*Vetus*”: „*noctuarum visus*”
 Translatio anonyma sive „*Media*”: „*noctitoracum oculi*”⁶²

S Grabmann szerint a „*Media*”-t átdolgozó Guillelmus is ez utóbbi kifejezést használja.

Ezek után talán nem alaptalan az a feltevés, hogy többi *Metaphysica*-idézetünknek is az arab-latin fordítás, ill. a „régebbi görög-latin fordítások” egyike volt a forrása, s beszédeink szerzője vagy szerzői nem ismerték a Guillelmus-féle verziót.

Arisztotelész logikai műveiből vett idézeteinkről – minthogy e művek fordításváriánsainak szövege az „*Aristoteles Latinus*”-ban már megjelent – sikerült megállapítani, hogy melyik fordítást használták beszédeink szerzői. A szövegösszehasonlítások eredménye azt mutatja, hogy a logikai műveket sem a Guillelmus-féle fordítások szerint idézték. Csak egy példa álljon itt a 185. beszédből (*De Christo et eius laudibus, sermo 2.*): „*Aristoteles in Predicamentis: »Erubescens rubeus factus est«*” (139b). A középkorban ismert és használt fordítások:

Translatio Boethii: „*erubescens enim aliquis rubicundus factus est*”
 Translatio composita: „*erubescens enim aliquis rubeus factus est*”
 Translatio Guillelmi de Moerbeka: „*verecundatus enim aliquis rubicundus factus est*”⁶³

E beszéd „*Predicamenta*”-idézetének szóhasználata tehát a Guillelmusénál korábbi „*Translatio composita*” szóhasználatával egyezik.

Ha mindehhez hozzátesszük, hogy beszédeink egyetlen egyszer sem hivatkoznak Arisztotelész „*Politica*” és „*Poetica*” c. műveire, még egyértelműbb lehet végső következtetésünk. Egyiknek sem volt ti. sem „régebbi görög-latin”, sem arab-latin változata. Arisztotelész e munkáit csak Guillelmus de Moerbeka fordította latinra. Sőt, a *Poetica* – néhány excerptumtól eltekintve – csak a XV. század végén Georgius Valla fordításában vált ismertté és elterjedté.⁶⁴

Természetesen gondolnunk kell arra, hogy beszédeink szerzője v. szerzői esetleg „*Florilegiumok*”-ból vagy hasonló műfajú Arisztotelész-excerptumokból válogatták idézeteiket. Ha így volna

⁶⁰ Ld. *Aristoteles Latinus* XXV, 2 Praefatio p. XII.

⁶¹ GRABMANN, M.: *Methoden und Hilfsmittel des Aristoteles-Studiums im Mittelalter*. (Satzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Abteilung. Jahrgang 1939. Heft 5.) München, 1939. p. 161.

⁶² *Aristoteles Latinus* XXV, 1–1a p. 36. és p. 119., ill. *Aristoteles Latinus* XXV, 2 p. 36. (Bekker 993b10)

⁶³ *Aristoteles Latinus* I, 1–5 p. 24., p. 65. és p. 103. (Bekker 9b13).

⁶⁴ Ld. a bevezetőket a „*Politica*” és a „*Poetica*” szövegkiadásaihoz (Guillelmus de Moerbeka ford.) *Aristoteles Latinus* XXIX, I és *Aristoteles Latinus* XXXIII.

is, a fenti adatok alapján állíthatjuk, hogy a használt florilegiumnak is Moerbeka fellépése előtti időből kellett származnia. A középkorban nagyon elterjedt *Auctoritates Aristotelis* c. gazdag idézetgyűjtemény nem jöhet számításba, hisz Moerbeka után keletkezett, s bőségesen idéz a *Politica*ból és a *Poeticaból* is.⁶⁵

A „pécsi egyetemi beszédek” Arisztotelész-idézetei vizsgálatának eredményeit összegezve azt mondhatjuk, alapos okunk van arra, hogy feltételezzük: e beszédek abból a korszakból valók, amikor még nem terjedtek el Arisztotelész műveinek Moerbeka-féle fordításai, ill. amikor még nem szorították ki a „régébbi görög-latin” és arab-latin fordításokat.

E feltételezés kiegészíti és megerősíti azt a nézetemet, miszerint Aquinói Tamás egyszerűen azért nem szerepel *auktorként* sem a beszédekben, mert keletkezésük idején még nem volt ismert az ő munkássága.

Az arab szerzőkre hivatkozásnak, valamint az arab-latin fordítású Arisztotelész használatának pedig csak az lehet a magyarázata, hogy a beszédek szerzője v. szerzői annak az irányzatnak a képviselői, amely a platonista-újplatonista szemléletű arabok segítségével igyekezett összhangba hozni Arisztotelészt az ágostoni-bernáti gondolkodás hagyományával. A beszédek szellemi háttere tehát az a filozófiai szinkretizmus, amely az ún. *korábbi*, tehát az Aquinói Tamás és Duns Scotus írásainak elterjedését megelőző domonkos és ferences iskolára jellemző.⁶⁶

Ezt a szinkretizmust és egyensúlyra törekvést tükrözi az a mérsékelt, minden túlzástól mentes hangvétel, amely az egész gyűjtemény sajátja. A beszédek kiegyensúlyozott szemléletének egyik legmegragadóbb példája a Tamás apostol ünnepére írt második sermo. Befejezésül ebből idézek néhány mondatot.

A hitetlenkedő Tamásról ezt olvassuk: „A tapasztalás kíváncsisága volt benne, az érzékelés útján kereste a hitet. Látás és tapintás révén akart bizonyosságot szerezni, ugyanis ezt mondta »Hacsak nem látom és nem dugom oldalába kezemet, nem hiszek«. De miként Ágoston mondja a 83 kérdésről írott könyvében: »az igazság megállapítása nem az érzékekre van bízva«, ahogy ugyancsak ő mondja a Genézisről írt könyvében: »a föld felé hajózók szemében mozogni látszanak a földön, azok, akik állnak, az égre tekintők állni látják a csillagokat, amelyek mozognak...«. Íme, a platóni ihletésű ágostoni ismeretelmélet: az igazság hazája nem az érzéki világ, mert érzékeink becsapnak bennünket. Az igazság megítélése az istentől megvilágított értelem feladata. – A beszéd szerzője szépen egészíti ki az ágostoni gondolatokat a következő mondattal: „De Isten, aki a rosszat jóra tudja fordítani, hitetlenségét javára fordítja, mert amint a Glossza mondja: »Kétkelvedve mélyebb ismeretre tett szert és szilárdabban állt«. – „Dubitando profundius novit et firmius stetit”.

⁶⁵ HAMESSE, J.: *Les Auctoritates Aristotelis. Un florilège médiéval. Étude historique et édition critique. Philosophes Médiévaux Tome XVII. Louvain-Paris. 1974.* – Egyéb florilegiumokról ld. GRABMANN: *Methoden und Hilfsmittel* . . . Vö. 61. jegyzet.

⁶⁶ Vö. KECSKÉS Pál i. m. 243–244. – BAEUMKER szerint „ . . . der ganze Entwicklungsgang der theologischen Scholastik und der theologisch orientierten Philosophie seit dem beginnenden 13. Jahrhundert zu begreifen ist als Ausgleichungsprozess zwischen der platonisierenden augustinischen Tradition und dem neuen Aristotelismus . . . ” i. m. 26.

L'ARRIÈRE-PLAN SPIRITUEL DES «SERMONS D'UNIVERSITÉ DE PÉCS»

L'étude essaie de déterminer, aussi exactement que possible, l'âge et le milieu culturel dans lesquels les sermons des «Discours d'Université de Pécs» ont pris naissance. (Sermones compilatae in studio generali Quinque ecclesiensi in Regno Ungarie.)

La présence *commune* des sources des plus de 1500 citations (quelque 100 auteurs) se trouvant dans les sermons, trahit plus sur la place et le temps de naissance des sermons qu'on n'a supposé jusqu'ici.

La conception du monde et de l'homme de ces sermons est apparentée à celle de l'humanisme du XIIe siècle. Dans notre recueil, nous trouvons des citations en grand nombre des oeuvres de Guillelmus de Conches, de Bernardus Silvestris, de Constantinus Africanus et de Boethius. De la présence fréquente de ces auteurs on peut conclure à l'*influence de l'école de Chartres*.

De l'examen des citations d'Aristote, au nombre de plus de 150, on peut voir que les auteurs de ces sermons ont suivi les traductions antérieures gréco-latines et arabo-latines et *ils n'ont pas connu les traductions de Guillelmus Moerbeka*.

Ces faits et l'emploi des résultats des sciences naturelles arabes permettent à conclure que l'arrière-plan spirituel de ces sermons est un syncrétisme philosophique qui, par l'intermédiaire des Arabes, cherchait à incorporer Aristote dans la pensée théologique de la tradition de Platon, Saint-Augustin et Saint-Bernard, héritée du XIIe siècle.

Etant donné que dans un grand nombre des sermons du recueil on peut démontrer l'origine dominicaine, on peut considérer ces sermons comme produits de l'école *dominicaine antérieure*.

(Pour l'index d'incipit du recueil de sermons, voir J. B. Schneyer: Repertorium der lateinischen Sermones des Mittelalters für die Zeit von 1150–1350. Bd. 6. 574–586.)

JÓKAI ÉS A DEBRECENI BÉKEPÁRT

Napjainkig kísértének elfogult és torzító vélemények, amikor arra keressük a választ, hogyan lett a márciusi fiatalok egyik vezetője a debreceni békepárt szerkesztőjévé, s hogyan válhatott Petőfi egykori barátja a radikális hazafiak „labanc” ellenfelévé.

Bár Jókai egész életműve tele van megfajított talánnyal, talán a legtöbb félreértést debreceni szereplése okozta. S miután a konzervatív szemlélet hosszú évtizedeken át védelmezte „megfontolt” mérsékletét, 1948 után már senki sem vállalkozott arra, hogy feloldozza őt a békepártiság bűnéből.

Nehezítette a tisztánlátást, hogy nemcsak „forradalmas” hírlapi ellenfelei sütötték rá a renegátság bélyegét s állították görbe tükörbe nap mint nap újságírói munkásságát, de visszaemlékezéseiben maga is megtévesztően sötét színűre festette át saját 49-es tevékenységét. A 70-es évek derekán – amikor kötetbe gyűjtötte Forradalom alatt írt műveit –, „megsemmisítettnek” nyilvánította azokat az írásait, „amiket a költészet és a szépműtan” ítélete alá nem mert bocsátani.¹ Ő azonban nemcsak esztétikai megfontolásból rostálta szabadságharcos cikkeit; nemegyszer időtállóknak vélt kései nézeteit igyekezett igazolni velük. 1874-ben keletkezett magyarázó jegyzeteiben alig találunk hitelt érdemlő politikai észrevételt. Más szemmel nézte és ítélte meg a forradalom gyorsan változó napjait a deledőjén túljutott író vagy az ötven év távlatából visszapillantó aggastyán, mint annak idején a 23–24 éves ifjú.

*

A „népek tavaszán” mint jótollú „szépiró” fiatalos szertelenségeivel is aktív részese volt a szabadságharcnak. Meggyőződéssel vallotta azt, amit a márciusi fiatalok legjobbjai. „Ábrándjai megvalósulását várta a sorstúl” s valósággal „kéjelt a csodálatos napok sugárözönében”. Az Életképek szerkesztőjeként Petőfivel vállvetve harcolt a vértelen forradalom győzelméért, a honvédelem megszervezéséért, s részt vett a „honszabadítás halálos munkájában”. Kossuth Lajos „népfeltámasztó körútján” ő vitte el a kormány menlevelét Rózsa Sándornak, az „országszektető rablóvezérnek”. Különleges futárként továbbította az Országos Honvédelmi Bizottmány titkos utasításait Majthényi Istvánnak, a komáromi vár parancsnokának. Októberben – őt és Csernátony Lajost – „súlyos feladattal” küldte Kossuth a császárvárosba. Nekik kellett volna összeköttetést teremteniök a forradalmi Bécs és a magyar katonai tábor vezérkara közt. Nem rajtuk múlt, hogy a vállalkozás kudarcba fulladt. Radikalizmusa csúcspontján – a nemesi liberalizmus ősi balra tolódása idején – ő is őszintén csodálta Kossuth nagyságát, Petőfit igyekezett „túlszárnyalni a szabadság bálványozásában” s lobogó hittel hirdette a „tróndöngető és forradalmat szító eszméket”.

Am 48-as cikkeiből az is kiderül, hogy a márciusi fiatalok a kezdetekkor sem alkottak homogén elvi tábor, s nemcsak a forradalmi demokratizmust képviselő jakobinusokat találjuk soraikban, hanem – Jókaival az élen – a liberális szemléletű nemesi értelmiségieket, a „márciusi girondiakat” is. Míg

¹ Jókai Mór Forradalom alatt írt művei 1848–1849. Bp. 1875. (a továbbiakban: FAIM) 4.

Petőfiék a forradalom elvi talajáról ismerték fel a tennivalókat, addig a márciusi fiatalok többsége kisebb-nagyobb engedményeket tett a nemesi liberalizmusnak.

A Pilvax-fiatalok egy része világosan látta a belső forradalmi átalakulás szükségességét s a fegyveres harc elkerülhetetlenségét. Jókaiék szívvel-lélekkel harcoltak ugyan az abszolutizmus megdöntéséért, a honvéd erőfeszítés sikeréért, de a radikális belpolitikai átalakulást liberális elfogultsággal szemlélték. Véleményük szerint a jakobinus módszerek sok hazafit visszariasztanak, gyengítik a nemzeti összefogást, fékezik a fegyveres ellenállást, s ezért nemegyszer még az ellenforradalmárokat sújtó szigorú rendszabályokat sem helyeselték. December 16-án mint a Pesti Hírlap „szerkesztendője” azt vallotta Jókai, hogy „sokat fogunk elnézni az álgyúpolitikának, mit a guillotinpolitikában rosszalnánk”.²

De 1848-ban még lehetővé váltak a közös akciók a márciusiak két tábora közt. Nemcsak a baráti kapcsolatok miatt, hanem azért is, mert az abszolutizmus elleni küzdelem állt tevékenységük központjában s a függetlenségi harcról lényegében az egész szabadságharc idején azonos volt a véleményük. „Az ellenséget meg kell vernünk . . . Bennem él a hit, hogy meg fog történni: ez oly szent hit, mint fanatikusnak a túlvilág, napjaim gondolatja, éjeim álma, halálom vigasztalása”³ – vallotta Jókai az önvédő harc válságos időszakában.

A tavaszi földfoglalások, a társadalmi forradalom bécsi rémeseményei, majd a császári csapatok betöréséről keringő hírek – miként a nemesség nagy részét – őt is megrémisztették, kételyt ébresztettek benne, s 1848 végén már az ország első embere, Kossuth Lajos sem tüntette ki bizalmával. Ő pedig egyre közelebb került Nyáry Pálhoz, az Országos Honvédelmi Bizottmány nagyteknétyű tagjához, aki távoli rokona és násznagya volt, s akivel korábban is találkozott politikai akciói során.

1848 őszén már leáldozóban volt az Életképek népszerűsége, s a nemrég közkedvelt divatlapja az előfizetők érdektelensége miatt az év végén megszűnt. Jókai figyelmét egyre inkább a Pesti Hírlap szerkesztése kötötte le. A kiadók felkérésére még novemberben elvállalta, hogy az új évben Nyáry „nagybecsű közremunkálása mellett” szerkeszti majd a tekintélyes sajtóorgánumot, melyet – a Kossuth Hírlapja megszűnésével – a kormány félhivatalos lapjának szántak.

Jókai nemcsak hírlapírói tehetségével szolgált rá a bizalomra. A forradalomról, a márciusi fiatalokról írt fejtegetései, a Pesti Hírlap programjelző cikkei, a liberálisokkal és a radikálisokkal egyaránt szimpatizáló írásai elég biztosítékul szolgáltak arra, hogy hatékonyan szolgálja majd a kormány politikai elgondolásait. Bár 1849 elején a Pesti Hírlap egy-két számában Jókai neve szerepel szerkesztői-ként, a napilap irányítását ekkor még nem tudta átvenni.

December derekán hatalmas császári sereg tört Magyarországra, s év végén már a fővárost fenyegette. A kormány Debrecenbe helyezte át székhelyét. 1849 elején képviselők, hivatalnokok, hírlapírók és színészek egész hada vándorolt Szolnokon át az ország új „fővárosába”. Újév napján farkasordító hidegben feleségével együtt menekült Jókai a bizonytalanságba. Január 8-án érkezett meg a kálvinista Rómába, ahol valósággal „megsemmisített embernek” érezte magát.

Az osztrákok január 5-én megszállták Pestet, a honvédseregek minden csatatéren hátráltak, s csak az elbizakodott császári hadvezérek tehetetlenségén múlt, hogy nem foglalták el az egész országot.

Az általános depresszió idején az elvi és anyagi támasz nélkül maradt Jókai felújította a jobboldalra áttált Nyáry Pálhoz fűződő barátságát. Ez a kis Kossuthnak becézett kitűnő organizátor segítő-készségével s a helyzet „okos” elemzésével nagy hatást gyakorolt a talaját vesztett „szerkesztőtársra”.

1849 elején Debrecenben Kossuth volt a kormány, a nemzeti ellenállás lelke. Egy szűk réteg kivételével vakon hittek benne. A nép isteníttette, tőle remélt mindent. Ő pedig betegséget, fáradtságot legyűrve, „árnyékká olvadtan” is imponáló energiával dolgozott. A radikálisok nagy része a debreceni

²Jókai Mór: Cikkek és beszédek 1848. március 19 – 1848. december 31. 2. k. Bp. 1967. (a továbbiakban: CikkBesz) 447.

³Esti Lapok (a továbbiakban: EL) 1849. március 2. 8. sz. 1. – FAIM 115.

politikai élettől távol – mint katona és kormánybiztos – aktív honvédő feladatot teljesített, s ez a nemzetgyűlési baloldal gyengülését vonta maga után.

A Pesten szerveződött békepárt középítő rétege – egy laza politikai szövetség –, bár legbefolyásosabb tagjai nem követték a képviselőházat Debrecenbe –, egyre fontosabb szerepet játszott a nemzetgyűlés és a kormány életében. A békepártiak azt szerették volna elérni, hogy elképzeléseiket a nemzetgyűlés illetve Kossuth szentesítse s a kormány hagyja jóvá. Hívei lévén az ország bizonyos függetlenségének, garanciákat akartak kicsikarni Kossuthtól is, Béctől is. Szövetségeseiket keresve találkozott politikai érdekük Nyáry Pállal.

Kezdetben két ízben is csatát vesztek a képviselőházban, de január 26-án a követek igazoltatásáról és február 8-án a véstörvényszékek felállításáról szóló viták során már ők kerültek fölénybe. Nyáry Pál pedig elérkezettnek látta az időt arra, hogy az Országos Honvédelmi Bizottmány nevében saját politikai platformja számára kisajátítsa a hivatalos Közlönyt.

Kétségtelen, hogy a fogékony lelkű fiatal Jókai – akit az átalagosnál nagyobb mértékben befolyásoltak a „nagyemberek” – a szabadságharc egész ideje alatt ragaszkodott radikális és liberális elemeket egyaránt tartalmazó meggyőződéséhez. 1849 elején is, amikor az ország belső tartalékainak a kiaknázása és a nemzeti összefogás kiterjesztése volt a fő feladat. De felemás állásfoglalása ekkor már a békepártnak kedvezett. Ezért kerülhetett sor arra, hogy Nyáry ajánlatára február 6-án Jókait bízta meg Kossuth a Közlöny Nem hivatalos rész című rovatának a vezetésével.

Ilyen előzmények után február 9-től 27-ig írt kormánylaphoz méltó színvonalon cikkeket Gyurmán Adolf, a „vitriolba mártott tollú főszerkesztő” helyett. Sarkalatos elvének tartotta, amit egy „bizalmas felszólításban” írt: „ne mondjunk el mindent, amit tenni akarunk, s amit elmondunk, az tiszta igazság legyen”.⁴

Kezdetben Kossuth nyilatkozatait és az Országos Honvédelmi Bizottmány rendeleteit felhasználva, főleg vezércikkkel kísérletezett: „Magyarhon népei! Úgy legyen rajtunk isten áldása, amint tinektek igazat fogunk mondani s legnagyobb áldása legyen az, hogy ti elhagyjétek szavainkat . . . Mi nem vagyunk, mi nem voltunk pártütők soha. Nem egy párt, nem egy felekezet, nem egy nemzetiség érdeke az, melyet mi védünk; egy alkotmány az, mely mindenkié, ki ez ország földén lakik: magyar, szláv vagy oláh; óhitű vagy protestáns; úr vagy szegény.”⁵

Tevékenységét a haza megmentésének gondolata irányította: „E nép élete és halála többé nincs emberi kezekben . . . kik bízni tudnak a kétségbeesés óráiban, kik a veszély közepett emelnek kardot, kiáltva: nemzet ne hagyj magad! megvédnek fiaid! azokkal isten van, azokon ember nem vehet hatalmat.”⁶

Mindent feláldozott a haza oltárán, amiről azt hitte, hogy akadályozza az önvédelmi harcot, s mindent felhasznált, ami a nagy célt előrevinni látszott. Szembeszállt a múlttal, a szürke közönnyel. Új ideákat keresett. „Józan” fejtegetésekbe bocsátkozott, magával ragadó pátozzsal visszhangozta a kormány elképzeléseit. Igazodott a „napok hangulatához”, s jó értelemben véve szerepet játszott: „ha mi alászállunk, támadnak helyettünk jobbak és erősebbek, mint mi valánk, s ez úgy hiesszük magas vigasztalás a halál órájában. Veszthetünk csatákat, de nemzetet nem. Elfoglalhatják várainkat, városainkat, de nem népünk szívét”.⁷

A tömeges átállás idején írta: „Nézzétek meg a hadsereget, midőn a császári kegyelem közéjük szórattott, volt-e egy is, ki meghunnyáskodva letette volna fegyvereit, ki lábához csúszott volna a hódítóknak. Schol senki.”⁸

⁴ CikkBesz 438.

⁵ Közlöny 1849. (a továbbiakban: K) február 9. 23. sz. 82. – FAIM 75.

⁶ K 82. – FAIM 82.

⁷ K 82. – FAIM 83.

⁸ K 82. – FAIM 85.

Nyilvánvaló céllal idealizálta a tömeget: „Imádjátok a népet! Isten főséges arcát nem egyes emberek, hanem népek hordják. Látjátok: e népnek nem fáj az, hogy kenyerét elveszik, nem bánja, hogy fut, fárad, adózik, még véréből is tizedet fizet . . . De fáj neki az, hogy elveszik szabadságát”.⁹

A „veszélyek próbaidején” szuggesztív erővel mozgósított a honvédelemre: „Nem vége ez még, csak kezdete a harcnak . . . Irtózatossá van a becsületességben . . . Azt nem tudjuk, halálunk hol és mikor leend, betegségban-e vagy csatamezőn, vagy vérpadon; de hogy becsületes leend, arra esküszünk. A haza nálunk nélkül meg fog élni, de mi a haza nélkül nem. Nekünk csak e földön van jövőnk, vagy e föld alatt.”¹⁰

Olvasói igényt élesztve és tiszteletben tartva, érzelmvilágát és gondolkozásmódját a középréteg hullámhosszára hangolva szent ügy elkötelezettségként igyekezett mindenkit meggyőzni: „Magyar Nép! Ne higgy az ellenségnek. Hallgasd meg, amit mond és nézd meg, amit tesz és vigyázz magadra. Ha valaha, most ne hagyd elámitani magadat, egy percnyi megcsalás kell csak, s ami azután következik, az a halál, nemzeted halála, tulajdon halálad . . . Megecsüdt, hogy ki fog irtani a föld színéről, mert magyar vagy, s mert a magyarral együtt születik a szabadság; még az anyja szíve alatt alvó csecsemőt is meg fogja gyilkolni, hogy szabadságot ne szüljenek a magyar nők többé . . . mikor téged ijeszt, akkor fél tőled leginkább. Ne higgy neki, ha ígér, ne higgy neki, ha fenyeget, ne higgy neki, ha imádkozik. Ellenséged ő. Az ő élete a te halálad.”¹¹

Mint újságíró-mindenes egyre több aktuális glosszával, tette serkentő kiáltvánnyal, „napi kérdésekkel foglalkozó humorisztikumokkal” és polemizáló ríposzttal hívta fel magára a figyelmet. Főlényesen vágott vissza a magyar államférfiakat „prostituáló” Wiener Zeitungnak: „Azt nem csodáljuk az érintett osztrák kormánylapban, hogy becsületes emberekről magának nem szerzett fogalmat, bennünket kalandoroknak fest maga előtt, kik szöknek, ha buktak, s nevet, nemzetet és jellemet tudnak változtatni, mint színpadi ruhákat; mért hinne ő akárkit is jobbnak Metternichnél vagy Lajos Fülöpnél?”¹²

Jókai néhány rövid nap alatt ismételtelen bebizonyította, hogy ragyogó tollú hírlapíró, kitűnően érti az újságírás mesterségét, sőt azt is, hogy buzgó hazafi, de mint politikus – Nyáry és a mérsékelt szószólójaként – nem sok babért aratott. Hiába bizonygatta, hogy Ausztriának Magyarországgal mint „félelmes vetélytársával” szövetkeznie kellett volna s nem meghódítására törekednie, mert a polgárháború költségeit egyaránt fizeti győztes és legyőzött.¹³

Nyáry Pál „közremunkálása” annyira egyértelmű volt, hogy a radikálisok már az első cikkekben felismerték az eszmei mentor irányítását. Nyáry és Jókai megvitatták a hivatalos lapban megjelent írásokat, így ezek a publicisztikai remekművek tényleg tükrözték politikai arculatuk közös vonásait, s igen gyakran Nyáry gondolkodásmódjának íróilag motivált és hitelesített tükörképei lettek.

Február elején, amikor „még nem dült el a harci kocka, még nem jött el a mindennapok vége”, – amikor a nemzetgyűlésben leszavazott Nyáry azt fejtegette, hogy a „48-as alkotmány alapján bármikor kész egyezkedni” – Jókai elvarátját mentve és magyarázva már általánosabb és hatásosabb érvénnyel hirdette: „Mi a harcot nem kezdtük, mi a harcot nem dicsvágyból fogadtuk el, mi megtámadott alkotmányos jogainkat védni fogtunk fegyvert, s mihelyt azok biztosítva leendnek, megszűnünk áldozni a nemzet vérével, s legyen bárki, ki Magyarországot hitünk és meggyőződésünk szerint boldogítani tudja, helyt adunk neki az ország kormányán; más föltétel alatt soha és senkinek.”¹⁴ Jókai fokozott gondot fordított a Közlöny „szellemi kiállítására” s egyedül az újságírásnak szentelte idejét. A békepártiak azonban nemcsak patetikus stílusa és hatékonysága, még csak nem is vállalkozókedve

⁹ K 82. – FAIM 87.

¹⁰ K 82. – FAIM 85–86.

¹¹ K febr. 16. 30. sz. 108. – FAIM 106–07.

¹² K 82. – FAIM 83–84.

¹³ K febr. 10. 24. sz. 85. – FAIM 91–92.

¹⁴ K 82. – FAIM 79–80.

miatt érdeklődtek cikkei iránt. Kíváncsian fürkészték, meddig merészkedhet a hivatalostól eltérő vélemény hangoztatásával, s milyen formában gyakorolhat befolyást Kossuthra – „rosszul megválasztott” radikális környezetével szemben.

Jókai azonban még ezekkel a meghökkenítő eszmefuttatásokkal is használni akart. Véleménye szerint „Windischgraetz és társai azt állítják magukról, hogy ők a király nevében teszik operációikat . . . Windischgraetz a király nimbuszát használja pajzsul; már ha ezt a király oda engedte is neki mi nem tartjuk eszélyes dolognak a pajzst ütni, hanem magát annak viselőjét. Ellenségeink mindenütt felhasználják a népben és katonaságban még töredékű megmaradt pietást a király neve iránt, s ezt nekünk nem szabad ignorálnunk.”¹⁵ Ha tehát az osztrák fővezér azt nyilatkozta úton útfélen, hogy ő az apostoli uralkodót védelmezi, akkor Jókai – miközben az „alkotmányos szemfényvesztést játszó” kamarillát elítélte – azt bizonygatta, hogy „Mentül beljebb megyünk a harci mozgalmakba, annál több adatunk van arról meggyőződni, hogy sem a császár, sem a praetendens, sem tán maga az egész császári család nem factor a mostani eseményekben.”¹⁶ Némi túlzással megkockáztathatjuk, hogy ez a cikksorozat lett a mérsékelt politikai vélemény próbaköve. Mert ezzel az okoskodással aligha tudták a császári reakció érveit leszerelni, annál is inkább lehetett provokálni Kossuth radikális környezetét, hiszen ezek a hamis hangok tetemes kárt okoztak épp a Jókai által feltett ügynek. Nem csoda, ha szerzőjük – Nyáryval együtt – a „legnagyobb journalistikai botrány” központjába került.

Mért engedte az Országos Honvédelmi Bizottmány a jó hangzású, de kártékony írások megjelenését? A kormány tagjai a hírlapírók véleményét „a sajtó szabadságánál fogva respektálták”. A szabad sajtó pedig bizonytalan első lépteit tette a szabadságharc idején. Így következhetett be, hogy az önálló vélemény tisztelete ellenére is figyelmeztetni kellett Kossuthnak és a katonai hatóságoknak még a sajtó radikális munkásait is titkok kiszivárogtatása miatt.

Február 10-én és 12-én a baloldaliak tiltakoztak a nemzetgyűlésen a békepárti cikkek miatt. Kossuthnak azonban nem állt szándékában a helyzet kiélézése a két tábor között, s a szerkesztőtől sem akart megválni. Még akkor sem, ha nem is nagyon marasztalta. Nem fogadhatta el a Jókai által kifejtetteket a kormány véleményének, s azzal zárta a vitát, hogy „a politika az egzisztenciák tudománya”. Ez látszatra biztosítékot jelentett a radikálisoknak, s ez ellen a mérsékelték sem emelhetek kifogást.

A színpalak mögött azonban egyik fél sem volt megelegedve a hírlapi vita „döntetlen” eredményével. S ezután mindkét tábor lázas igyekezettel fáradozott azon, hogy önálló pártorgánumot alapítson. A radikálisok napokon belül felújíthatták Pálffy Albert és Csernátony Lajos irányításával a Martius Tizenötödike című hírlapot, s a flamingók is indítottak Madarász József vezetésével Debreceni Lapok címen egy tisztavirág életű újságot.

De a jobboldaliak sem télenkedtek. Jól látták, hogy a „szabad sajtó milyen hatalmas eszköze a közvélemény tájékoztatásának”, s arról is megbizonyosodtak, hogy egy ügyesen irányított lap permanens politikai állásfoglalásra kényszerítheti az ellenfeleket s mintegy előkészítője lehet a parlamenti szópárbajoknak és a belső pártpolitikai megbeszéléseknek. A jól irányított és jól időzített hírlapi polémiaik lehetővé is tették, hogy a békepártiaknak ne kelljen váratlanul és felkészületlenül nemzetgyűlési akciókba bocsátkozniok. A nagy tanulság után Nyáry is merőben mást várt egy tabula rasa-val induló hírlaptól, mint annak idején a Közlönytől. A mérsékelték igénye Jókai szubjektív célkitűzésével találkozott. A jó szimattal kiszemelt szerkesztő Nyáry társaságában mintegy szövetséget köthetett a békepárttal. Végeredményben a jobboldaliak is meg lehetek elégedve Jókai közlönnybeli magatartásával, s azért igyekeztek ambícióit feléleszteni akkor, amikor maguk nem mertek „tulipánillatú neveikkel” a közvélemény elé kiállni.

¹⁵ K febr. 13. 27. sz. 96. – FAIM 102.

¹⁶ K 85. – FAIM 91.

A kormánylapnál eltöltött „próbaidő” után, a Martius Tizenötödike ellensúlyozására február 22-én indította meg s elvileg május végéig szerkesztette Jókai a mérsékelt sajtóorgánumát, az Esti Lapokat. A párt vezetői nem ideológiai okokból szavaztak bizalmat. Nekik népszerű lapszerkesztőre és jó tollú zsurnalisztára volt szükségük. Jól látták, hogy Jókai „igen új ember volt a politikában” s ezért a sokféle taktikai kártyát keverő Kovács Lajos szerint „Eléglettük a másszínű, de határozott tendenciát Kossuth és Madarászék ellen, s erre segédkezet nyújtottunk, anélkül, hogy specialitásokba bocsátkoztunk volna”.¹⁷ Kemény Zsigmond szerint a „párt működésében a mozgató erő . . . inkább egy sibolet, mint egy doktrína, inkább tiltakozás, mint cselekvés, inkább egy negatív irány” volt.¹⁸

Annyit azonban kikötöttek az Esti Lapok gazdái, hogy szinte tetszés szerint használhassák a lapot. Minden jel arra mutat, hogy Jókait nem is avatták be a fontosabb pártkérdések megvitatásába. Sokszor még tájékoztatásával sem törődtek. A számukra semleges területen vagy ha hasznosnak vélték, szabadon engedték csapongó kedvét, zöld utat hagytak romantikus hajlamainak. De ha veszélyes teritóriumra tévedt, apró figyelmeztetésekkel, gondosan válogatott közleményekkel, bizalmas hírekkel, politikai észrevételekkel hírlapírói tollát is irányították. S miközben „látóköre szélesedett”, gyakran sodródott ügyesen manipulált politikai akciókba.

A kötelező óvatossághoz tartozott, hogy a lap politikai arcélét kirajzolójú vezércikkeket általában a párt vezetői – Kovács Lajos és főleg Kazinczy Gábor – írták. A programjelző szerkesztői célkitűzéseket, az elképzelt jövő felvázolását „politikai sibolet” és „politikai horoszkóp” címen, hosszas megbeszélés eredményeképpen, a párt jóváhagyásával a szerkesztő fogalmazta meg. Ezekben a cikkekben Jókai elvi arzenáljából csak az kerülhetett be, ami nemcsak Nyáry, hanem a békepárt taktikai elgondolásával is összecsengett.

Lényegében csak egyetlen alapvető kérdésben értett egyet a békepárt korifeusaival: a belső forradalmi rendszabályok elítélésében. Még 1848-ban megfogalmazta célkitűzését: „akármilyen áron győzzük is le a régi terrorisztikus abszolutista pártot, új terrorizmust nem fogunk tanácsolni soha.”¹⁹

De a békepárt jelszava ez volt: Győzelem a baloldal ellen! Jókaié pedig: Radikális belpolitika nélkül a győzelem! Míg a jobboldaliak állandó intenzitással hadakoztak a „vakmerő politika”, a forradalmi diktatúra ellen, Jókai a népszerűtlen radikális rendszabályok kordába szorításával újabb és újabb honvédő erőket akart felszabadítani. A békepárt számára Görgey Artúr az a katona volt, akivel uniformisban is lehetett „okosan beszélni”. Jókai szemében ő volt a győztes hadvezér. Az egyezkedők fő célja a politikai hatalom megragadása volt – a nemzetgyűlés játékszabályai szerint. A katonai győzelmeket csak eszköznek tekintették a „politikuskok” kezében. Taktikai okokból óvták a – lehetőleg radikálisok nélküli – országgyűlés tekintélyét. Ezzel a fogással a semleges követek rokonszenvét is igyekeztek megnyerni. Jókai azonban azt akarta elérni, hogy akár egy katonai vereség esetén is „próbáljuk megmenteni a hazát mint politikuskok”.

A császáriak előszeretettel azonosították a „magyar ügyet” Kossuthal. A békepárt is, Jókai is fellépett ez ellen. A megalkuvók azért, mert szerintük a többféle politikai irányzat közül Kossuth csak egyet képvisel, Jókai pedig azt bizonygatta, hogy ellenségeink „nem Kossuth, hanem a szabadság ellen fogtak fegyvert; nem Kossuthot, hanem a magyar nemzet életét megölni hoztak hadat az országra, nem Kossuth javait, hanem az alkotmányt jöttek elvenni vasas kezeikkel . . . nem egy ember érdekei vannak itt célul kitűzve, egy ország mindene az, melyért az élethalálharc fölidéztetett”.²⁰

Az egyezkedők Jókaiával együtt hirdették, hogy a „magyarizmus” nem forradalom, hanem szabadságharc. A békepárt azért, mert szerintük forradalmárokkal az udvar eleve nem ülhet tárgyalóasztalhoz. Jókai pedig azt szerette volna elérni, hogy ne csak a forradalom hívei, hanem minden magyar érzelmű és minden szabadságszerető állampolgár vegyen részt a „fegyvertörésben”.

¹⁷ KOVÁCS Lajos: Az 1849-i debreceni pártok és az 'Esti Lapok'. Hazánk 1884. 201.

¹⁸ BEKSICS Gusztáv: Kemény Zsigmond A forradalom s a kiegyezés. Bp. 1883.

¹⁹ CikkBesz. 436.

²⁰ K 96. – FAIM 103.

A békepárt látszatra megalapozott politikai elképzelésével szemben Jókai célkitűzése naiv és kiforratlan volt, s csak zsákutcába vezethetett. De első szempillantásra is nyilvánvaló, hogy e két divergens vélemény bizonyos körülmények között taktikailag megközelítheti egymást, míg katonai győzelem esetén szükségszerűen távolodnia kell egymástól. Más kérdés, hogy hosszú távon egyik középutas irányzat sem lehetett életképes.

Járatlanságra, meggondolatlanságra és különleges lelki alkatra vallott, hogy Jókai mint felelős szerkesztő vállalta a pártvezérek cikkeinek folyamatos közlését. Szokatlan, hogy egy szerkesztő liberális toleranciával látatlanban lemondjon lapja „szellemi kiállításáról”, s a fő hangsúlyt műfaji megoldásokra – például a modern tördelésben rejlő lehetőségekre – helyezze.

Jókai merőben más magatartást tanúsított az Esti Lapok szerkesztői székében, mint korábban az Életképeknél. Itt nem felelős, hanem névleges szerkesztő – mint ellenfelei emlegették: Firma Führer – volt. Legfőbb feladatai közé tartozott, hogy olvasmányossá tegye, humoros fricskákkal fűszerezze a lapot s a táblabíró politikusok nyakatekert körmondatait „esztergályozza”. Sikert ért el kapóssá tennie az Esti Lapokat, mely színes közleményeivel háttérbe szorította a sokszor megvesszőzött elvi fejtegetéseket.

A „jókaizált Közlöny-számok” és az Esti Lapok cikkei miatt egykori elvbárái állandó tollharcba bonyolódtak Jókaival. Szemére vetették, hogy márciusi fiatal létére egy „sötét lelkű kottéria előtt viszi a zászlót”. Ő pedig – míg dühödött támadások tüzeiben szerkesztett – fokozott körültekintéssel igyekezett eljárni, s az új lapjában is ezt hirdette: „Tőlünk soha ne halljon a nép egy szót, mely nem tiszta igazság.”²¹ A papirosokat idején saját lapársai is gondosan ügyeltek, hogy jól védhető fedezékből biztos célpontra tüzeljenek.

A békepárt irányítói a hadsereg vezetőit alig ismerték. Még Görgeyben is későn vették észre a velük rokonszenvező hadvezért. A tavaszi hadjárat idején, amikor Kossuth bizalmat szavazott neki, nem tudták, hányadán állnak vele. Mint ahogyan nem vagy nagyon óvatosan nyilatkoztak a hadvezetési vitákban is – a nyilvánosság előtt.

A radikálisok s főleg a fiatalok azonban annyira merészkedtek Mészáros Lázár „hadügyér” ostromlásában, hogy Kossuth kénytelen volt meneszteni „elnöki titoknokát”, a Martius Tizenötödike társszerkesztőjét, Csernátony Lajost, akivel Jókai elszántan és ügyesen hadakozott. „Ha egy közös ellensége nem volna a hazának, azokat nevezném ellenségeimnek, kik erővel igyekeznek a magyar polgárok és a magyar hadsereg közt szakadást előidézni . . . a morális testvérgyilkolást most mint hazafi türelemmel hagyom magamon megtörténni s inkább azoknak nyújtok békülő kezét, kik lelkemet tépik, mint azoknak, kik hazámat dúlják”²² – írta egyik szerkesztői nyilatkozatában. A békepárt főkomposai Jókai személyes érdemének könyvelték el azt a pirruszi győzelmet, ami tulajdonképpen Kossuth taktikai húzása volt: lemondatta Csernátonyt, mert nem engedhette, hogy a kormány egyik tagját az ő titkára támadja és tegye nevetség tárgyává.

Igaza tudatában később is könnyűszerrel kivédhette a radikális „flamingók” megalapozatlan vádjait, s Klapka György levelével bizonyította, hogy az Esti Lapok nem tett közzé a hadsereg háta mögött kibékülést szorgalmazó cikkeket.

Ezek a hírlapi győzelmek bátorították Jókait arra, hogy egyre többet kockáztasson, hogy „darázs-fészekbe nyúljon” és hírlapi főszereplője legyen a kormánybiztosok – általában a forradalmárok – elleni harcban. Elvben már december 14-től, a kezdet kezdetétől fellépett a „francia ízű” kormánybiztosi rendszer ellen, mely radikálisabb volt, mint maga az Országos Honvédelmi Bizottmány, s első jelentkezése volt a forradalmi diktatúra „veszélyének”. A teljhatalmú – s főleg radikális – kormánybiztosok alaposan megnyírbálták a megyei közigazgatás önállóságát. Jókai bizonyos mértékig a közvagyon herdálót látta a „vörös tollas dantoni figurákban”, akik a békepárt létét fenyegették.

²¹ FAIM 119.

²² FAIM 124.

A kormánybiztosokra támadni nagy veszélyt rejtett magában, mert ez nemcsak forradalomellenes, de kormányellenes akció is volt, s csak jóval később vált nyilvánvalóvá, hogy nem nagyon kellett félni a véstörvénytörvényesékek ítéleteitől. Akkor derült ki igazán, hogy milyen kincset ért a jó szimattal kiválasztott szerkesztő a békepárt számára, amikor Jókai szinte gyanútlanul kezdett a kockázatos vállalkozásba, majd fokozatosan belelendülve ernyedetlen erővel és merész ötletekkel vezette a támadást, s szinte egész tavasszal pergőtűz alatt tartotta és kapkodásra kényszerítette a radikálisokat.

Igaz, kezdetben még alulmaradt a véstörvénytörvényesékek megalapításáról szóló vitában. Február 23-án – amikor formális kapcsolat fűzte a hivatalos laphoz – a Közlöny hasábjain polemizált a forradalmárokkal: „Melyikünknek van itt jövője? nekünk-e, kik szeretni vagy azoknak, akik gyűlölni tanítják a népet?”²³ Csernátony nem késett a kézenfekvő válasszal: „Azoknak, akik az ellenség gyűlöletére és a szabadság szeretetére tanítanak.”

Az Esti Lapok hasábjain kezdetben – a békepárt ösztönző helyesléseivel – főleg a visszaéléseket igyekezett leleplezni. Később már elfogultabban hadakozott a Radical Párt paraszti követelései ellen. Bosszantóan karikírozta Táncsics Mihályt. Nagy hatással vette célba az Egyenlőség Társulatot és annak vezetőjét, Madarász László „rendőrminisztert”.

A botrányos szenzációit Duschek Ferenc, a pénzék legfőbb öre röppentette fel: Madarász László megdézsmálta a hazaárulás miatt kivégzett Zichy Ödön gróf lefoglalt ingóságait. Márciusban amikor szinte az egész békepárt lázas igyekezettel nyomozott újabb és újabb adalékok után – Jókai nagy hatással nyitott tüzet a „hosszú kezű Madarászra”. Nap mint nap gúnyolta „hadarász” szónoklatai vagy éppen alacsony termete ürügyén – forradalmi belpolitikája miatt. Nyáry is helyeselte a házát, mert a kiszemelt „belügyér” riválisa volt s a kossuthi politikában éppen az ő pozícióját gyengítette. Kossuth szükségzerű hallgatása csak bátorította a támadókat, akik Pest április 24-i felszabadulása után is folytatták a „gyémántpert”, jóllehet az eredeti leltár alapján bebizonyosodott, hogy csak két csekély értékű tárgy kallódott el. Minden jel arra mutatott, hogy a kormány a Zichy-kincsek segítségével titokban szerette volna az ország diplomáciai helyzetét erősíteni. Nekik azonban nem az ügy tisztázása volt a céljuk, hanem a flamingó miniszter megbuktatása. A nagy vihart felkavart „bűnfenyítő pert” ürügyként használták fel a radikálisok megfélemlítésére. Ezért aztán Madarász május 8-i lemondása után a békepártiakkal szimpatizáló Szemere Bertalan miniszterelnöknek első dolga volt a rendőrségi hivatal újjászervezése s a radikális tisztviselők szélének eresztése.

Ferenc József március 4-én kibocsátott „oktrojált alkotmánya” Magyarországot beolvasztotta az Ősszmonarchiába. Ezután már a békepárt sem fűzhetett nagy reményeket az egyezkedéshez, hiszen az ifjú császár még a hozzá menekült nyílt ellenforradalmárokkal sem állt szóba. Jókai szavaival „Az ausztriai ház vétett a mostani Magyarország ellen annyit, amennyi elég rá, hogy vele minden békepropositum paradoxonná legyen.”²⁴ A nemzetiségiek válogatás nélkül azt kapták, amit a magyarok megtorlárként: a teljes beolvasztást. A magyar fegyverek áprilisi győzelmére aztán a nemzetiségek vezetői közeledtek Kossuthhoz, aki nem nagyon hitt békeszándékuk őszinteségében. Az engedékenyebb békepárt nem volt rest rálicitálni a kormányra, mert azt remélte, hogy a nemzetiségiek jobboldali követeket választanak, s így újabb mandátumokkal erősítheti nemzetgyűlési sorait. A humanista Jókai előtt a szabadságharc egész idején a „testvériség szent ideálképe” lebegett, s – miként Bem tábornok – főleg katonai szempontból sürgette az amnesztiát – Kossuthal szemben. Sokat várt a nemzetiségi megbékéléstől, amit – mi tagadás – bizalmatlanság felhőzött, osztályszempont keresztetett. De Jókai nemcsak 48 őszén, hanem február 10-én is hirdette, hogy a „nemzeteknek soha sincs okuk egymással harcot vívni. Jobb lenne nekünk jó szomszédoknak maradni a magunk jólétéért, mint civakodást folytatnunk mások örömére.”²⁵

²³ K febr. 23. 36. sz. 126.

²⁴ FAIM 131.

²⁵ FAIM 102.

A nagyvonalúan megfogalmazott elképzelések a nemzetiségi békéről gyenge garanciát nyújtottak. Sok esetben a katonai akciók taktikai részét képezték. Az elfoglalt száz városok lakóinak is ki-fizetődött, hogy hűséget esküdtek Bernnek. S az is nagy segítséget jelentett, ha a honvédcapatok hadmozdulatait nem keresztezték a hátszágban nemzetiségi villongások.

Az április 14-i detronizáció, a Habsburg-ház trónfosztása idején vált nyilvánvalóvá, milyen messzire távolodott Jókai a békepárttól. Nem volt ez pálfordulás, hiszen egyenesen jutott el a detronizáció igényléséig, sőt még kamatoztatta is a békepárti környezetben tanultakat: belátta, hogy a hadsereg győzelmét a diplomácia erősítheti meg. Március óta a békepárt sem tudott már a kiegyezéssel taktikázni, inkább hallgatott, kivárt, mentette megbízható embereit és készült az új feladatokra, a köztársasági intézmények megszállására, sőt még attól sem riadt vissza, hogy katonai puccsal annullálja a Függetlenségi Nyilatkozatot. Amikor sehogyan sem sikerült megakadályozni a trónfosztást, a „demokrácia és köztársaság bérruhájába öltöztették párttörökvésüket”. A dicsőséges tavaszi hadjárat fényei elhomályosították a tisztánlátást. Jókaival együtt nagyon sokan lelkesedtek a függetlenségért, s nem hittek az orosz intervencióban. Ő is készpénznek vette az angol és francia diplomaták alkalmi nyilatkozatait: ha Magyarország erélyt tanúsít és tekintélyt mutat fel, elismerik mint független államot. Ez pedig a cári beavatkozás megakadályozását jelentette volna. Jókai – távol Szemere Bertalan és a békepárt manőverezésétől, az „eszmék licitációjától” – a detronizációban látta a garanciát arra, hogy Magyarország nyugati mintára építhesse majd ki demokratikus köztársaságát. Míg Kazinczy Gábor és Kovács Lajos a „törvényszakértő” Pázmány Dénessel tárgyalt, s a miniszterelnökben reménykedve próbálták kihúzni a forradalmi republika méregfogát, addig Jókai őszintén hitte, hogy a magyar nép jövő élete április 14-ével kezdődik.²⁶

Pedig az orosz fegyverek bevetése ekkor már diplomáciailag elintézett ügy volt. A magyar sereg győzelmet győzelemre halmozott, s bár Buda és Komárom alatt prédálta a drága időt, az osztrák ármádia dezorganizáltan menekült Bécs felé. A császári politika azonban lélegzethez jutott, erőt gyűjtött és segítséget kapott. A szabadságharc napjai meg voltak számlálva.

A tavaszi győzelmek hatására a politikai vitákat háttérbe szorította a katonai készülődés. Kossuth ideje jó részét táborokban töltötte, s ez ellen nem lehetett apellálni. De márciusban épp a hadi sikerek eredményeként felvetődött a nagy kérdés: Mikor megyünk vissza Pestre? A békepárt viszolygott attól, hogy a kormány és a képviselőház Pestre tegye át székhelyét, mert joggal tartott attól, hogy a pesti plebejusok hatékonyabban támogatják majd a „népcsődületre támaszkodó” forradalmárokat, mint az „utcakravalloktól” irtózó debreceni civisek. Eleinte Jókai is a liberálisokhoz hajlott, de a főváros április 24-i felszabadulásakor – mindenkit, még a visszatelepülést sürgető Martius Tizenötödike szerkesztőit s még inkább a június 4-én bevonuló kormányt megelőzve – békepártot és lapot elhagyva sietett Pestre. Április 30-án tette közzé első szavait: „Leborulok szent földeden, hazám! Hazámnak szíve! Pest!”²⁷ Május 14-én már nyílt levélben írta: „A télen azt tanultuk, hogy Debrecenből is vissza lehet Magyarországot szerezni; de azt is, hogy Magyarországot csak Budapestről lehet kormányozni.”²⁸

Április 26-án indult Debrecenből Pestre s négy nap múlva már mint kiadó jelentkezett a hat számból álló Esti Lapokkal. Május 1-től július 8-i megszűnéséig szerkesztette a Pesti Hírlapot. A Debrecenben maradt s hirtelen előregedett Esti Lapokat csak formálisan irányította május 31-i megszűnéséig, s nyílt levelein kívül csak néhány közleményt küldözgetett Debrecenbe. Június 4-én Pesten indított Esti Lapok címen új napilapot. A debreceni és a pesti lapok szellemi irányvonala közti eltérés – változott viszonyok közt – jelzi azt a különbséget, ami többé-kevésbé látens állapotban addig is megvolt a békepártiak és Jókai között. A debreceni lapra komótos és körmönfont doktrinerség

²⁶ EL ápr. 14. 44. sz. 1.

²⁷ EL 1. sz. 1.

²⁸ EL máj. 15. 70. sz. 3. – FAIM 156.

nehezedett, Jókai pesti lapjai pedig kivirultak. A többszörösen felszabadult író hihetetlen termelékenységgel vetette bele magát a munkába. Igaz, egykori elvbarátaitól, az „áprilisi republikánusokká” avanszált békepártiaktól távol, bizonytalanságát is elárulta: „Veletek semmi szellemi közlekedésben nem lehetvén . . . olyanformán orientálok magamat, mint akinek a kalapját a fejébe húzták.” S egyedül még azt is nehezen döntötte el, hogy az adminisztrációs visszaéléseket kipellengérezze-e avagy sem: „erősen meg vagyok akadva, hogy e gyomok journalisticus irtogatásával teszek-e ügyünknek jót”.²⁹

Véleménycsere nélkül, magára hagyatkozva ritkán avatkozott elvi kérdésekbe s a szabadságharcos publicisztika legtisztább lapjait írta meg. A Szemere elnökletével magát győztesnek tekintett mérsékelt csoportnak is azt üzenté Debrecenbe, amit annak idején Kossuthról mondott: „Ti a nemzetnek választottai vagytok, de nem urai.”³⁰ Nyíltan hirdette, hogy „a nehéz idők érdemei nem egyeseké: a népé, az istené és Pesté.”³¹

Lelkesen számolt be a győztes csatákról. „Áldás a magyar fegyverére!” – hirdette a Pesti Hírlapban. Emléket állított a vörös sipkásoknak, az elesett hősöknek, akiknek a csatában „Felforrta a vérök, lánggá vált a lelkök”. Valósággal dicsőítette a közkatonáival együtt vacsorázó Damjanich Jánost, Gábor Áront, az „egyszerű székely földész” s Oroszhegyi Józst, „a pesti szabad portyázó csapat” vezérét. Bem Józsefről írta: „Egész históriát alkotnak a jellemző történetkéik, miket a világ e csodaférfiről beszél.”³² Példaként állította a Riadó című költeménye miatt lecsukott Czuczor Gergely hősi helytállását.

Szemtanúként számolt be a budai vár ostromáról és Pest bombázásáról: „Pestnek legszebb része leégett. Fáj bennem a lélek, fenekig keserű a lelkem annyi pusztulás láttára.”³³ A szabadságharc kis és nagy jelenetei életközben, a friss hírek nyomán izgalmas – mintegy folytatásos – olvasmányként peregnék le az olvasók előtt. Közzé tette a „hadi pacsírták” – a katonai táborokba kinevezett haditudósítók: Mészáros Károly, Kővári László és Vasvári Pál – jelentéseit.

Szilaj kedvvel gúnyolta az ellenséget: Ferenc Józsefet – aki „Isten és édesanyja kegyelméből” lett Jeruzsálem királya³⁴ –; Jellacsicot, a „véres bohócot”, akin a június 9-i csatában végre elverték a megérdemelt „kétszer huszonötöt”.

Június 11-én közölte a rövid hírt: „Gyulai lett az új osztrák hadügyminiszter. – Latour is az volt. Föl is akasztották.”³⁵ Paszkievics „egy fölszólítást küld a magyarokhoz, hivatalos formában: hogy nagyon szeretné, ha letennők a fegyvert s őt úgy fogadnánk mint barátunkat. Ellenben, ha úgy fogadjuk őt mint ellenségünket, akkor ő is úgy fogja magát viselni mint ellenség. – Sajátos fogalmi vannak ő excellenciájának a barátságáról.” Bécsi tudósító szerint egy császári tiszt „igazságos bosszút állt a falvakon”. „Más szóval kirablotta őket vitézül” – fűzte hozzá Jókai.

Szellemesen cáfolta a Kossuth-Banden-t és Rebellen-Horden-t emlegető „tősgyökeres svargelb lapok” közleményeit, a gőgös császári tisztek se füle se farka nyilatkozatait. Nevetségessé tette az udvarbarát magyar mágnásokat. Hivatalos rovatában mint költőt és hadvezért mutatta be az arisztokrata asszonyosságok szemefényét, báró Jellacsicot, aki „hős volt, bátor és merész, mikor verset írt; gyöngéd, érzékeny és andalgó, – mikor kardot kötött.”³⁶

A cári Oroszország a zsarnokság megtettesítőjeként szerepelt nacionalista felhangokkal megtűzdelt írásaiiban: „Az orosz nemes ember nem lesz katona, nem is arra való. A parasztja sem arra való, éppen

²⁹ EL máj. 29. 81. sz. 1. – FAIM 153.

³⁰ EL 81. sz. 2.

³¹ EL máj. 15. 70. sz. 3.

³² Pesti Hírlap 1849. (a továbbiakban: PH) máj. 1. 277. sz. 21.

³³ PH jún. 17. 291. sz. 61.

³⁴ EL jún. 15. 11. sz. 43.

³⁵ EL jún. 11. 7. sz. 25.

³⁶ EL jún. 8. 5. sz. 19.

ezért csak húsz esztendeig kell katonáskodnia, hogy beletanuljon.”³⁷ A Magna charta muszkárum című humoros rovatában említette: „A cár minden seregek fővezére. Kivéve csataidőben.”³⁸

Lelekítés volt a célja, amikor a Mit beszél rólunk Európa? című cikkében azt írta, hogy a párizsi lapok szerint „a magyar nép a legdicsőbb nép a kerek ég alatt”, s a franciák büszkéek arra, hogy „a magyar nyomrul nyomra foglalja vissza szabadsága földét.”³⁹

A szabadságharc utolsó fázisában – amikor az „északi kolossz” átlépte a magyar határokat – arra buzdított, hogy „szokjunk el a kislelkűségről”⁴⁰, s „Míg Görgey él, míg huszár és honvéd van a világon” reménykedjünk.⁴¹

Amikor véres valósággá vált az orosz invázió a „napfényes bizalmat pokoli kétségbeesés váltotta fel”, Jókai is megkongatta a vészharangot, „keresztes háborúra” buzdított, s megdőbenten visszahangozta a kormány kétségbeesett erőfeszítéseit: „Imádkozni kell olvasóval – vagy furkósbottal.”

Közvetlenül az orosz csapatok Pestre özönlése előtt, július 8-án szakadt félbe szabadságharcos publicisztikája. A kormánnyal együtt menekült Kecskeméten át Szegedre majd Aradra.

Az augusztus 13-i fegyverletétellel az 1848 tavaszán fellángolt szabadságmozgalmak közül – a kis Velencei köztársaságot kivéve – utolsónak a magyar forradalmat kényszerítette térdre a nagyhatalmak közös érdeke. „Ez volt életemnek legszomorúbb napja . . . A ‚Hazát’ temettük. Magyarország szállt a sírba”⁴² – emlékezett Jókai a kapitulációra.

„Amikor mindennek vége volt már”, a Bükk rengetegébe, a világtól elzárt Tardonára bujdosott a győztesek bosszúja elől.

Ezzel hírlapírói pályájának egy nagyhatású korszaka lezárult. De a szabadságharc egykori krónikása sohasem feledte a történelmi eseményeket. „Több, mint fél évszázaddal élte túl e nevezetes esztendő, de soha bele nem fáradt dicsőítésébe.”⁴³ Mint író és hazafi örökre szívébe zárta a fényes napok koszorúzott hőseit és szilárd jellemű névtelenjeit, s már a szabadságharc másnapján kiadta a jelszót: „Írjunk mitológiát! Írjuk le az év eseményeit híven, valóán!”⁴⁴ Mert szerinte „A magyar nemzetnek ennél fényesebb korszaka nem volt és nem is lesz soha.”⁴⁵

³⁷ EL jún. 9. 6. sz. 22.

³⁸ EL 19.

³⁹ EL jún. 16. 12. sz. 47.

⁴⁰ EL jún. 22. 17. sz. 65.

⁴¹ EL jún. 14. 10. sz. 39.

⁴² Jókai Mór: Hátrahagyott művei. 5. k. Bp. 1912. 276.

⁴³ ZSIGMOND Ferenc: A szabadságharc hatása Jókai írói egyéniségére. It 1918.

⁴⁴ JÓKAI Mór: Csataképek a magyar szabadságharcból. Bp. 1894. 38.

⁴⁵ JÓKAI Mór: Börtön virága. Bp. 1974. 14.

JÓKAI ET LE PARTI DE LA PAIX DE DEBRECEN

En 1848 et 1849 Jókai prenait part, en qualité de journaliste, aux événements de la révolution. En 1848, il rédigeait la revue des adolescents de mars, *Életképek* (Tableaux de la vie), en 1849 – quand, après la progression de l'armée impériale, le gouvernement déplaçait son siège à Debrecen – il était d'abord le chef de la rubrique politique du Bulletin officiel, puis il rédigeait la revue du parti de la paix, intitulée *Esti Lapok* (Feuilles de Soir).

D'après une opinion admise aujourd'hui aussi, il est devenu, dans les « tristes Jours » de Debrecen, le partisan des opportunistes.

La présente étude tâche de prouver que les écrits de Jókai contiennent, durant toute la durée de la guerre de l'indépendance, des éléments radicaux et libéraux, et bien qu'en 1848 il ait lutté de concert avec les « jacobins de mars » pour le renversement de l'absolutisme et pour le succès de la lutte armée, sa prise de position équivoque, au commencement de 1849 favorisait la cause des partis de droite.

Certes, à Debrecen, il a prouvé à plusieurs reprises qu'il était un journaliste de bonne plume et un rédacteur habile, de plus, qu'il était un patriote zélé, pourtant en tant que politicien il n'a pas gagné beaucoup de lauriers, bien qu'il n'ait pas été d'accord, en maintes questions, avec les dirigeants du parti de la paix. Tandis que le but principal des transactionnels consistait à faire échouer les radicaux, Jókai, en tâchant de reléguer au second plan les mesures révolutionnaires impopulaires, voulait délivrer toujours des forces nouvelles pour la défense de la patrie. Après la déclaration du détronement, quand les partisans de la paix faisaient de la tactique et cherchaient à arracher les griffes de la république, Jókai croyait sincèrement que l'avenir hongrois commençait avec le détronement.

Après la libération de Pest, le 24 avril, en lançant une revue nouvelle et en rédigeant *Pesti Hírlap* (Journal de Pest), revue d'une haute autorité, il servait les efforts héroïques du gouvernement.

Et après la capitulation du 13 août, après « le plus triste jour de sa vie », il glorifiait les événements mythologiques de la guerre d'indépendance, durant plus d'un demi-siècle.

A TRANSZILVÁNISTA IDEOLÓGIA*

Értelmezések

Az erdélyi gondolat az érdekegyesítés gyümölcse volt, s valóban az irodalmi csatározások „nyugvópontja” lett. A nemzetiségi irodalom kifejlesztésének közös vágya és együttesen vállalt felelősége tette lehetővé a különböző társadalmi csoportok, eszmei és művészeti irányzatok békés együttműködését: a transzilvánista eszmények ennek az együttműködésnek adtak „ideológiát”. De mint minden „koalíció” elgondolás, a transzilvánizmus is ellentmondásokat rejtett magába, nehezen megfoghatóan bizonyult. A Helikon írói őszinte hittel beszéltek róla, meghatározniok viszont sohasem sikerült. Költői lelkesültséggel közeledtek hozzá, nem tudományos, fogalmi pontossággal. „A transzilvánizmus – hangoztatta Ligeti Ernő – egy nép életérzése. Ez az életérzés azután formákat, viszonylatokat, egyensúlyt keresett.”¹ „Az erdélyi gondolai bizonyítéka – hirdette Kuncz Aladár – maga Erdély, mint ennek megtestesülése. És bizonyítékai Erdély népei, amelyek egymás mellett meg tudnak élni anélkül, hogy nemzeti sajátosságaikhoz való ragaszkodásukat feladták volna. Ezt a tényt bizonyítani nem kell, s viszont ez a tény, a létező erdélyi atmoszféra már önmagában véve is elegendő arra, hogy abból kiemeljük, programba tömörítsük azt, ami nekünk ma és az elképzelésünkben élő jövőnkben kell.”² E nyilatkozatok egyszerűen történelmi adottságnak tekintették az erdélyi gondolatot, s nem törekedtek különösebben meghatározására vagy bizonyítására. A transzilvánista eszme, mint „ideológia”, végül nem kapott pontos fogalmi meghatározást. A romániai magyar irodalom történetírói is inkább magatartásestménynek és munkaprogramnak tekintették, mint tételes „elméletnek” és eszmetörténeti módon meghatározható „ideológiának”.

Valóban, vajon ideológiának tekinthető-e a transzilvánizmus? Ha lehántjuk a ráakódott irodalmi, költői burkolatot, erre a kérdésre igennel válaszolhatunk. Az ideológiát eszmék és nézetek többé-kevésbé rendszerezett olyan összességének tekintjük, amely az embereknek és társadalmi rétegeknek a világhoz és egymáshoz való viszonyát fejezi ki. Az ideológia társadalmi érdeket tükröz, létrejöttével azonban viszonylagos önállóságra tesz szert, s mint viszonylag önálló eszmei rendszer működik. Ebben az értelemben a transzilvánizmus gondolatkörének egyértelműen ideológiai szerepe van. Mint ideológiának, megvan a maga kialakult társadalmi bázisa, elméleti rendszere és története. A transzilván gondolat fogalmi meghatározása és részletesebb kifejtése hiányzott ugyan, maga az eszmerendszer mégis mint ideológia fejtette ki hatását. A nemzetiségi társadalom különleges viszonyai között különben sem alakulhattak ki határozottan megfogalmazott és strukturált ideológiák, különösen a nemzetiségi társadalom és a nemzetiségi tudat szerveződésének kezdetén. A transzilvánista ideológia sem alkotott teljes rendszert, nem kaphatott pontos meghatározást, jellege, szerkezete és története azonban megismerhető képviselőinek nyilatkozataiból és irodalmi munkáiból.

Már Gaál Gábor utalt arra, hogy az erdélyi gondolatban a romániai magyar polgárság és értelmiség különböző rétegei találkoztak. Valójában a középrétegek: az elszegényedett volt közhivatalnokok, a

*Egy nagyobb tanulmány részlete. A jegyzetek többségét elhagytam.

¹ Súly alatt a pálma. Bp. é.n. 104.

² Erdély az én hazám. Erdélyi Helikon 1929. 487–492.

szabad pályákon dolgozó értelmiség és a kispolgárság ideológiája volt, amely azután, mint viszonylag önállósult ideológia, széles népi rétegek tudatában is helyet kapott. A transzilvánista gondolat az első világháború előtt és alatt vetődött fel először, a születő erdélyi magyar folyóiratok: a *Kalotaszeg*, az *Erdélyi Szemle* és az *Új Erdély* fórumán. Az 1918-as történelmi fordulat után keletkezett irodalmi és nemzetiségtudományi folyóiratok: a *Napkelet*, a *Zord Idő* és a *Magyar Kisebbség* már egyértelműen az erdélyiség csillaga alatt képzelték el a nemzetiségi irodalom és művelődés sorsát. Első nagyhatású megfogalmazására Kós Károly *Kiáltó szó* című röpiratában került sor: „A régi Magyarország nincs többé számunkra; de Erdély, Ardeal, Siebenbürgen, Transilvania vagy bármi nyelven nevezte és nevezi a világ: feltámadt és van, aminthogy volt akkor is, amikor azt hittük mi magunk, mert akartuk hinni, hogy nincs és csak Magyarország van. Akkor is volt, de most is van, és akárhogy is akarja akármilyen akarat, lesz örökkön örökké.”³ E folyóiratirodalom és maga a *Kiáltó szó* az erdélyi magyar középrétegek gondolkodását fejezte ki. A marosvécsi írók gyülekezete, az *Erdélyi Helikon* és az *Erdélyi Szépművéses Céh* is a középrétegek képviselője volt. A Helikon tagjainak túlnyomó többsége szabad értelmiségi pályákon működött mint lapszerkesztő, újságíró, lelkész, építészmérnök, ügyvéd, orvos és tanár. Az erdélyi magyar középrétegek mindennapi életük és munkájuk során ismerték meg a kisebbségi helyzet és a román-magyar együttélés követelményeit. Tapasztalatuk és nemzetiségi elkötelezettségük révén alakították ki igen hamar a maguk nemzetiségi tudatát és mentalitását. Ennek a nemzetiségi tudatnak és mentalitásnak ideológiai formája volt az erdélyi gondolat.

Az erdélyi gondolatban a romániai magyar középrétegek „mi-tudata” öltött alakot. A nemzetiségi lét és a romániai társadalom feltételei között az erdélyi ideológia egyszersmind befolyást gyakorolt az egész erdélyi magyarságra, benne a széles népi rétegekre. Ezeknek a népi rétegeknek a „mi-tudatát” is részben a transzilvánista ideológia fogalmazta meg. A nemzetiségi középrétegek és tömegek „mi-tudata”, mint Gaál Ernő kifejtette, a valóság talaján, reális feltételek között jött létre. Kibontakozását a közös nyelv, szokásrendszer és hagyomány, a közös művelődés tette lehetővé.⁴ A két világháború közötti korszakban a nemzetiségi irodalom, sajtó és iskolák munkája révén, az erdélyi ideológia legtöbb tétele szervesen beépült a romániai magyarság közösségi tudatába. A transzilván tudat a nemzetiségi önismeret és történelmi hagyomány szerves része lett.

A transzilván ideológia részben a „hamis tudat” körébe tartozott. Láng Gusztáv mutatott rá arra, hogy az az egységes és örök „erdélyi szellem”, amelyet a transzilvánista ideológia hirdetett, valójában sohasem létezett. A transzilvánizmus történelmi mozgóerőnek tekintett olyan eszmei tényezőket, amelyek maguk is a történelmi fejlődés termékei voltak. Mitizálta az erdélyi történelmet és ezzel maga teremtette utópiákat igazolt. A nemzetiségi tudat kialakulása idején azonban ezek a mítoszok és utópiák is tölthettek be progresszív szerepet. A transzilvánista utópia a nemzetiségi felelősségtudatot, a demokratizmust és az együttélő erdélyi népek kölcsönös megértését szorgalmazta. Szemben állott azokkal a nacionalista és irredenta csoportokkal, amelyek nem voltak képesek megérteni a bekövetkezett történelmi eseményeket és levonni belőlük a megfelelő következtetéseket. „A transzilván utópia – állapította meg Láng Gusztáv – olyan nemes eszményeket tartalmaz, amelyeket a társadalmi fejlődés objektív menete, a társadalmi harcok tapasztalata is az együtt élő erdélyi népek elé tűzött.”⁵ A transzilvánista ideológia az erdélyi történelem haladó hagyományait mozgósította és a reális nemzeti-ségi elhelyezkedést segítette. Mitikus elemei révén azonban jelen volt benne a valóságtól való elfordulás, a politikai illúzióteremtés veszélye is. Valójában történelmi sorsának alakulásán múltott, hogy mikor melyik természetű: a nemzetiségi realizmus vagy a nemzetiségi romantika kapott nagyobb szerepet. A harmincas évek során a romantikus és mitológikus erdélyiség képzete erősödött fel, talán éppen a kisebbségi törekvések sorozatos kudarca nyomán. A romantikus ábrándok ekkor nagyrészt elfedték a kisebbségi élet igazi tennivalóit, s a nacionalizmus veszedelmét idézték elő. A húszas

³ *Kiáltó szó*. Kolozsvár 1921. 3.

⁴ Személyiség és „mi-tudat”. = Tegnap és mai önismeret. Bukarest 1975. 49–63.

⁵ Jegyzetek a transzilvánizmusról. Utunk 1973. dec. 14.

években viszont még a nemzetiségi realizmus tudatának volt erőteljesebb szerepe, a transzilvánista ideológia ebben az időben a romániai magyarság önmagára találását készítette elő. Ebben a korszakban az erdélyi gondolat a nemzetiségi öntudat és a nemzetiségi művelődés szervező erejét képezte, a transzilvánista ideológia progresszív tendenciája érvényesült. „Leghaladóbb megfogalmazásaiban – állapította meg Szemlér Ferenc – értették rajta a Romániában együttélő népek testvériségét (helyesebben az Erdélyben közös történelmi múltú románok, magyarok és szászok megértését és barátságát), az európai műveltségi szintre való törekvést, a nép szolgálatát és javának munkálását. Az erdélyi táj szeretetét, a hazához, a szülőföldhöz való ragaszkodást, a mindent átölelő humanizmust, a szabadelvű demokráciát, az irodalomban pedig főként az esztétikai és művészi szempontok elsődlegességét.”⁶ A transzilván ideológiának mindez nem lebecsülendő eszmetörténeti érdeme volt.

A történeti Erdély és a liberális hagyomány

Az erdélyi gondolat kialakulásában komoly szerepet játszottak az erdélyi történelem hagyományai. Az erdélyi magyar, román és szász értelmiség mindig különleges érdeklődéssel hajlott a múlt fölé, az erdélyi történetírás jelentékeny módon befolyásolta a magyar, a román és az erdélyi szász nemzeti tudatot. Az „erdélyi iskola” írói: Samuil Micu-Klein, Petru Maior és Gheorghe Șincai vetették meg a román nemzeti ideológia alapjait, August Ludwig Schlözer, Stefan Ludwig Roth és Friedrich Teutsch pedig az erdélyi szászok közösségi tudatát alakították ki. Az erdélyi magyarság történeti tudatát is hosszú évszázadok história- és memoár-irodalma szabta meg: Oláh Miklós, Heltai Gáspár, Forgách Ferenc, Kovacsóczi Farkas, Bethlen Farkas, Szamosközy István, Borsos Tamás, Kemény János, Szalárdi János, Bethlen Miklós, Apor Péter és Cserei Mihály egymást követő krónikái, históriái és önéletírásai. Bennük találták meg a transzilvánizmus ideológusai azt a történelmi örökséget, amelyre fel lehet építeni az erdélyi magyar nemzetiségi öntudatot.

A tizenkilencedik század közepétől alakult ki az Erdéllyel foglalkozó történettudomány, s ez rendkívül megélnékült a századforduló után. Egész tudósnemzedék lépett fel; Roska Márton, Buday Árpád, Ferenczi Sándor, Jancsó Benedek, Karácsonyi János, Erdélyi László és Veress Endre szerzett érdemeket az erdélyi régészeti és történelmi kutatások terén. A kutatómunka 1918 után azonban nélkülözni kényszerült az intézményes kereteket, viszont rendkívüli módon felélnékült a történelmi érdeklődés. A kisebbségi művelődés és az erdélyi népek közeledésének ügye azt követelte, hogy a romániai magyar szellemi élet megismerje és gondozásba vegye a múlt örökségét, az együttélés hagyományait. A nemzetiségi tudat a húszas években elsősorban mint történeti tudat jelent meg, és ez a történeti tudat a transzilvánista ideológia meghatározó tényezője volt. A történeti hagyományok alapvető szerepet töltek be a kisebbségi jogok tudatosításában és képviselésében. Asztalos Miklós, aki a *Magyar Kisebbség* rendszeres tanulmányírójaként végezte a transzilvánista eszmék történeti megalapozását, a történetírástól várta a kisebbségi jogvédelem hathatósabb szolgálatát. Asztalos a nemzetiségi helyzetben élő magyar tömegek biztos történelmi tudatának kialakítását javasolta. Ezt a tudatot azonban nem a hivatalos magyarországi irredenta szellemében képzelte el. Nem „történeti jogokról” beszélt, ellenkezőleg, a magyar és román nép közeledését várta az erdélyi együttélés hagyományainak feltárásától. „... oly történetírásra van szükség – állapította meg –, amely az évszázadok folyamán helyenként kialakult keverékfajú társadalmak belső életének ezernyi tényező által meghatározott és meg nem változtatható életfolyamatát tárja fel, nem pedig történelmi jogokkal foglalkozik. *A kisebbségi történetírás csak megértést és nem választófalakat építhet!*”⁷

⁶ Az Erdélyi Helikon költői. = Az Erdélyi Helikon költői. 1928–1944. Bukarest 1973. 7–49.

⁷ A kisebbségi történetírás feladatai és módszere. Különlenyomat a Magyar Kisebbség VIII. évfolyamából.

A biztos történelmi tudat kialakítása a nemzetiségi művelődés elsőrendű feladata volt, ezért a kutatómunka mellett az ismeretterjesztő tevékenység kapott kiemelkedő szerepet. Az irodalmi élet intézményei, a napilapok és folyóiratok: az Ellenzék, a Magyar Kisebbség, a Pásztortűz, az Erdélyi Helikon, az Erdélyi Múzeum és az Erdélyi Irodalmi Szemle rendszeresen közöltek történelmi tanulmányokat és forrásszövegeket. Az Ellenzék a középkori Erdély kulturális életével és a román fejedelemségek magyar kapcsolataival foglalkozott, Gyalui Farkas hosszabb cikksorozatban mutatta be a „régii Kolozsvár” szellemi életét. Az Erdélyi Helikon 1929 decemberében, Bethlen Gábor halálának háromszázadik évfordulóján tartalmas emlékszámot jelentetett meg, amely Bánffy Miklós, Makkai Sándor és Reményik Sándor mellett Móricz Zsigmondot és Szekfü Gyulát is felvonaltatta. *A régi Erdély* címmel pedig a fejedelem és a császári korszakok történelmi alakjairól és intézményeiről közölt tanulmány-sorozatot. Gyárfás Elemér megírta Bethlen Miklós élettörténetét, Tavasz Sándor Apáczai Csere Jánosról írt mongoráfiát, Makkai Sándor pedig Bethlen Gábor szellemi arcképét vázolta fel. Jancsó Benedek *Erdély története* című összefoglalása 1923-ban jelent meg Kolozsvárott, azzal az előszóban körvonalozott szándékkal, hogy a romániai magyarság történelmi tudatának vessen alapot. Jancsó könyve lényegében konzervatív szellemben dolgozta fel Erdély (pontosabban az erdélyi magyarság) történetét, célja szerint az erdélyi és a magyar történelem szerves egységét akarta kidomborítani. Ez a felfogás valójában nem felelt meg a transzilvánizmusnak, amely érdeklődését messzemenően kiterjesztette az erdélyi népek együttélésének történetére is. A transzilván koncepciót képviselte az a vita, különösen Szentimrei Jenő felszólalása, amely 1925-ben a *Magyar Kisebbség* hasábjain folyt a Bánffy Ferenc által meghirdetett történelmi pályázatról. Szentimrei ebben a vitában sürgette, hogy a megírandó összefoglalás ne csak a magyarság, hanem mindegyik erdélyi nemzet története legyen.

A transzilvanista történelmi felfogást Kós Károly 1929-ben Kolozsvárott közreadott népszerű munkája: az *Erdély (Kultúrtörténelmi vázlat)* fejtette ki. Kós úgy ábrázolta Erdélyt, mint sajátos földrajzi, történelmi és kulturális egységet, amelynek népei: a magyarok, románok és szászok nemcsak „anyanemzeteikkel” tartottak fenn szoros kulturális rokonságot, hanem az együttélés több évszázados hagyományai folytán élénk művelődési kapcsolatba kerültek egymással is. A három erdélyi nép viszonylagos egyensúlya hozta létre autonóm kulturális fejlődésük lehetőségét. Ennek során a három erdélyi kultúra egymásra is állandó hatást gyakorolt: „... a különböző eredetű és különböző fajok lelkébe plántált, egymástól sok tekintetben élesen különböző kultúrákra a százados állandó együttvaló élet, érintkezés, közös sors, közös öröm és baj, közös lelki élményei is reányomták a maguk konzolidáló bélyegét, mely a fejedelmi korban a szellemi élet demokratikus kiszélesedése és népi megmélyülése korában válik immár feltűnően észrevehetővé.”⁸ A szerző Erdély politikai és művelődéstörténetében kísérte végig a fejlődést, a magyar, román és szász művelődés kölcsönhatását. Különösen az építészeti történetében volt otthonos, hiszen már korábban foglalkozott Erdély építészeti emlékeivel. Művészettörténelmi munkássága nemcsak az erdélyi magyar, hanem a román és szász építészeti vagy népművészeti feldolgozására is kiterjedt. A három erdélyi nép és a három erdélyi kultúra autonóm, egyszersmind egymásra ható fejlődésének bemutatása során nagyrészt ő határozta meg és fejezte ki a transzilvánisták történelemszemléletét. A transzilván történelmi tudat szolgálatába állott Kós másik könyve, választott otthonáról írott kultúrtörténelmi vázlata és személyes vallomása: a Kolozsvárott 1932-ben megjelent *Kalotaszeg* is.

A népszerűsítő és eszmeteremtő történetírás mellett a szaktudományos munkának látszólag kevesebb tere jutott. Pedig a romániai magyar történettudomány is eredményes anyagfeltáró, forráskritikai és összefoglaló munkát végzett, ha intézményes lehetőségei nem is voltak nagyok. Sorra jelentek meg a forráskiadványok az erdélyi magyarság, sőt a románok történetének köréből. A tudományos életnek olyan történészek szabtak irányt, mint Bíró Vencel, Boros György, Buday Árpád, Erdélyi László, Gál Kelemen, Karácsonyi János, Kelemen Lajos, Krenner Miklós, Rass Károly, Révész

⁸Erdély. Kultúrtörténelmi vázlat. Kolozsvár 1929. 69.

Imre, Szentmártoni Kálmán, Temesváry János és Veress Endre. Általában az Erdélyi Múzeum Egyesületben, valamint az egyházi jellegű intézményekben és folyóiratokban találtak fórumot.

A „történelmi Erdély” hagyományainak gondozásában és az erdélyi tudat kialakításában azonban a szépirodalom vállalta a legnagyobb feladatot. A transzilvánista irodalom jellegzetes műfaja volt a történelmi regény és elbeszélés; a Helikon írói sorra dolgozták fel Erdély történetének nagyobb eseményeit. Különösen a középkor, az önálló fejedelemség és a reformkorszak gazdag világa volt népszerű. A történelmi tárgyú szépirodalom születésében Kuncz Aladárnak volt kiemelkedő szerepe, aki 1923-ban vette át a kolozsvári Ellenzék irodalmi rovatának szerkesztését és hamarosan meghirdette a népszerű napilap első történelmi regény- és novellapályázatát. Az 1923-as pályázat nyertese Nyíró József, *A Rapsonné rózsája* című elbeszélés szerzője lett, a további díjakon Gyallay Domokos, Indig Ottó, Csűrös Emília és Sebesi Samu osztozott. A pályázat sikerén felbuzdulva hirdette meg az Ellenzék szerkesztősége 1925-ben a második történelmi pályázatot, amely Berde Mária *A télutó* és Sipos Domokos *Vajúdó idők küszöbén* című elbeszéléseinek sikerét hozta. Az erdélyi történelmi regény és elbeszélés ettől kezdve a transzilvánista irodalom vezető műfaja lett. Tabéry Géza *Szarvasbika* (1925), *Vértorony* (1929), *A Frimont-palota* (1941), Kós Károly *Varjú nemzetség* (1925), *A Gálok* (1930), Bánffy Miklós *Fortélyos Deák Boldizsár memorióléja* (1931), Makkai Sándor *Ördögszekér* (1925), *A táltoskirály* (1934), *Sárga vihar* (1934), *Magyarok csillaga* (1937), Nyíró József *A sibói bölény* (1929), *Mádéfalvi veszedelem* (1939), Gyallay Domokos *Ősi rögön* (1921), *Vaskenyéren* (1926), Gulácsy Irén *Fekete völgyek* (1927), Szentimrei Jenő *Ferenc tekintetes úr* (1938) és Szántó György *Bábel tornya* (1926), *A bölcső* (1929) című regénye sorra idézte fel Erdély történelmének nagy fordulóit és hőseit: Budai Nagy Antalt, Dózsa Györgyöt, Bethlen Gábort, Kőrösi Csoma Sándort, Bolyai Jánost és Wesselényi Miklóst. A történelmi tárgyú szépirodalom széles körben tette ismertté az erdélyi magyar múlt kiemelkedő személyiségeit és eseményeit, valamint a transzilvánista ideológia eszményeit. A múltat idéző érdeklődés egyszersmind részben háttérbe szorította a nemzetiségi valóság ábrázolását.

A helikonisták történelmi regényei valóban gyakran mitizálták az erdélyi múltat, s hozzájárultak a transzilvánista ideológia romantikus mozzanatainak erősítéséhez. Volt azonban a történelmi szépirodalomnak egy realista vonulata is, amely az erdélyi történelem népi törekvéseit és osztályharcos küzdelmeit ábrázolta, az erdélyi népek együttműködésének hagyományaira figyelmeztetett. Kós Károly „családi krónikája”: *A Gálok* a szülőföld iránt érzett hűséget és az erdélyi szabadságharcos tradíciót szólaltatta meg. Sipos Domokos pályadíjnyertes elbeszélése, *A Vajúdó idők küszöbén* Budai Nagy Antal parasztforradalmát idézte fel. A múlt életre keltésének egyértelműen közéleti, sőt forradalmi mondanója volt; a fiatalon meghalt tehetséges író a népi követelések időszerezésére utalt. „... nem veszed észre – fordult levélben barátjához, Tompa Lászlóhoz –, hogy ez a kor milyen véres étellel függ össze a mával? (A szociális problémák még ma sem teljesednek itt be...)”⁹ Az 1437-es bábolnai parasztlázadás eseményeit keltette életre Kós Károly is *Budai Nagy Antal históriája* című nagyobb elbeszélésében, amely Kalotaszegről írott könyvében jelent meg. Kós Károly históriájának két hőse van: Budai Nagy Antal, a cseh husziták küzdelmén föllelkesült magyar parasztvész és Kardos Jákob, a havasi románok első embere. Kettejük összefogása a magyar és román jobbágyok történelmi sorsközösségének és harci szövetségének hagyományára figyelmeztetett. A bábolnai felkelés ábrázolásának Kósnál is időszzerű értelme volt. A húszas évek végének gazdasági válsága Kalotaszegen agrármegmozdulásokra vezetett; s a történelmi elbeszélés e megmozdulásoktól kapta közvetlen hátterét. Az 1514-es parasztháború erdélyi eseményeivel foglalkozott Tabéry Géza regénye, a *Vértorony*. Tabéry a romantika hagyományai nyomán erős színekkel ábrázolta a jobbágyok szenvedéseit és harcait, emlékezetes hősöket festett, hatásos módon érzékeltette a kor feszültségeit. A magyar középkor legnagyobb tragédiáját látta Dózsa György seregének vereségében; meggyőződése szerint a „száz ezer paraszti gyökérszál” kiirtása okozta a végzetes mohácsi vereséget, a középkori magyar állam

⁹ Levele Tompa Lászlóhoz 1923-ból. Közli: Kicsi Antal: Ahogy az író látta saját alkotását. Utunk 1970. dec. 25.

elbukását. A parasztzvezér alakját mutatta be Kacsó Sándor elbeszélése, a *Dózsa útja* is. Kacsó pályakezdését részben ugyancsak a történelmi múlt vonzása határozta meg, *Akik a sötétben is látni akarnak* című novellájában az 1437-es felkelés magyar és román harcosainak testvériségéről tett tanúságot, a *Lassan megvirrad*ban pedig Apáczai Csere János tragikus alakját idézte fel. A születő romániai magyar irodalom történelmi érdeklődésében teret kaptak a progresszív törekvések is, és a konzervatív szellemű magyarországi kritika nem késlekedett támadásával nyugtázni ezeket a törekvéseket.

A történeti hagyományok gondozása a sajátos erdélyi tudat kialakításának szolgálatában állt. Ennek a szolgálatnak a jegyében hivatkoztak a nemzetiségi történetírás és irodalom képviselői a különleges erdélyi hagyomány hőseire, Budai Nagy Antalra, Dózsa Györgyre, Bethlen Gáborra, Apáczai Csere Jánosra és másokra. Szentimrei Jenő az erdélyi magyar irodalom gyökereinek megismerését sürgette, a Heltai Gáspártól Petelei Istvánig ívelő tradícióhoz kívánta kötni a születő irodalmi köztudatot. „Be kellett bizonyítanunk – írta – magunk és népünk számára, hogy vannak itt fundamentumai egy külön erdélyi életnek, mert ha ezek sem volnának, erdélyi irodalomról sem beszélhetnénk ma komolyan. Várat kellett építenünk, ami fundamentum nélkül csak *légvár* lehetett volna, erre pedig komoly időkben kár a tégláért, a habarcsért és a jobb ügyre érdemes munkáért.”¹⁰ A különvaló erdélyi élet megismerésének igénye állította előtérbe azokat a régi államférfiakat és történetírókat: Bethlen Miklóst és Cserei Mihályt, akik az autonóm erdélyi fejlődés elvét tartották szem előtt. A transzilvánisták az autonómia hagyományát helyezték az erdélyi magyarság történelemszemléletének központjába. Kísérletek történtek arra, hogy az erdélyi történelem alapvetése az autonóm fejlődés elvét igazolja és domborítsa ki.

A transzilvánizmus képviselői a régi Erdély szabadelvű hagyományait idézték fel, azt a „liberális” örökséget, amelyet a különféle nemzetek, kultúrák és vallások autonóm fejlődése jelentett számunkra. Erdély története persze nem volt híjával a belső háborúságoknak, a társadalmi, vallási és nemzetiségi küzdelmeknek. A különféle erdélyi erők időnként pusztító erővel törtek a fáradtságos munkával létrehozott közös civilizációra, Erdély történetének is voltak „sötét korszakai”. Am mellettük, éppen az egymástól eltérő fejlődési tendenciák és intézmények következtében kialakultak a méltányosság, a türelem, a pluralizmus hagyományai is. Viszonylag zárt geográfiai környezetben fejlődött egymás mellett a katolikus, evangélikus, református, unitárius és ortodox vallás, a magyar, német és román nemzetiség valamint kultúra. Az egymás mellett éles és az egymás iránt gyakorolt tolerancia a történelmi Erdély demokratikus örökségének része volt. Az 1557-es tordai országgyűlés számos európai országot messze megelőzve mondta ki azt az elvet, hogy bárki kényszerítés nélkül követheti akár a régi, akár az új hitet. Az 1564-es országgyűlés megerősítette ezt a határozatot, az 1568-as pedig már azt is megengedte, hogy mindenki szabadon terjeszthesse hitbeli meggyőződését. A lelkiismereti szabadság eszméje és a vallási tolerancia ezzel bekerült az erdélyi alkotmányosság alapelvei közé. Kemény Zsigmond kiváló tanulmánya: az 1851-ben kiadott *Erdély közléte* a „baloldali” hagyományok követésében látta az erdélyi politika vezető erejét: „Erdély az új eszmék irányában az európai állam-tömbök közt a szélső baloldalt foglalta el. A mit nála életbe léptettek, a kornak, mely a múlt hagyományaival szakítani kezdett, radikalizmusa volt [. . .] Az ő alkotmánya – ha szigorúan csak az akkori forrásokat, tudniillik az *Approbatát* és *Compilatát* tekintjük – inkább demokratio-arisztokratikus és köztársasági, mint monarchiai vala.”¹¹ Erdély múlt századi történetírója: Kőváry László is a liberális eszmék általános hatásában jelölte meg az erdélyi társadalomnak a magyarországitól eltérő jellegét. E liberális hagyományokat képviselte a transzilván ideológia történelemszemlélete.

¹⁰ Erdély írói. Híd. 1927. 96–100.

¹¹ Történelmi és irodalmi tanulmányok. Bp. 1906. I. köt. 129.

A három erdélyi nemzet és művelődés szövetségének transzilvánista eszméje regionális irodalom kifejlődését tette lehetővé. Olyan regionális irodalomtörténet, amelynek körében békésen végezheti munkáját az erdélyi magyar, román és szász szellemi élet, s amely közösen vállalja és tartja fenn az erdélyi történelem szabadelvű hagyományait. Az irodalmi regionalizmus egész Európában széles körű szerepet kapott a századforduló után, különösen a két világháború között. Mintha az elmúlt évszázad erősen központosító és egységesítő törekvéseivel szemben újra öntudatra ébredtek volna a tradicionális művelődési és történelmi egységek. Az állami önállóságra törekvő kis nemzetek, az autonóm kulturális fejlődésüket fenntartani igyekvő nemzetiségek, a földrajzi és néprajzi tájegységek művelődési hagyományai.

A népszerű szellemi-történelmi irány is a regionális irodalom elismertetésének kedvezett. A húszas években általános visszhangot keltett két német tudós: August Sauer és Josef Nadler „tájirodalom elmélete” („Landschaftstheorie”), amely a nemzeti irodalom tájegységek szerint kialakult változataival foglalkozott, s a német irodalom belül megkülönböztetni igyekezett a porosz, szász, bajor, sváb, thüringiai, sziléziai, szudéta és más hagyományokat.^{1 2} A helyi tudat és a „tájirodalom” kialakulását jelezte a német „Heimatchichtung” és a francia „régionalisme” irányzata is. A „Heimatchichtung” a modern törekvéseket támadó irodalmi konzervativizmus mozgalma volt, amely a német vidéki élet ábrázolását és a „romlatlan” falusi szellem kifejezését tűzte ki célul. A városi kultúra ellen lépett fel, s a romantika „néplélek” mítoszát próbálta új életre kelteni. Írói közül például Hermann Stehr a sziléziai, Emil Strauss a sváb, Hermann Löns a porosz, Eduard von Keyserling a brandenburgi, végül Peter Rosegger a steierországi osztrák regionalizmus híve volt. A „Heimatchichtung” irodalma túlnyomó részben a nagynémet nacionalizmus szövetségese volt, több képviselője később a fasizmus szolgálatába állott. A francia „régionalisme” irányzata is a vidék ábrázolására és a hagyományos „népi lélek” megszólaltatására törekedett. Jean Giono és Henri Bosco a provanszál, Maurice Genevoix a Loirementi, Henri Queffélec a breton, Conrad Ferdinand Ramuz a svájci és Louis Hémon a kanadai francia regionalizmus képviselője volt. A francia regionalisták közül azonban csupán Giono műveiben jelentek meg erősebben a városellenes és nacionalista ideológia tételei.

Az erdélyi magyar regionalizmus, a német és más mozgalmakkal ellentétben, már eleve elhatárolódott a faji romantikától és az agresszív civilizáció-ellenességtől. A „völkisch” mítoszokat később is határozottan utasította el, e határozottsága következtében szakadt meg kapcsolata az erdélyi szász irodalommal. A transzilván ideológia vezető eszméit a liberális hagyomány védelmének igénye és az együttélő népek testvériségének gondolata szabta meg, az erdélyi magyar regionalizmusnak ezért sohasem „népi” vagy „faji”, mindig kizárólagosan kulturális és történelmi jellege volt. Eszmekörében a szülőföld iránt érzett hűségnek és a kulturális tradíció fenntartásának volt kiemelkedő szerepe. A regionális tudat fejlesztését szorgalmazó írók és publicisták: Kós Károly, Kuncz Aladár, Szentimrei Jenő, Tamási Áron, Krenner Miklós, Paál Árpád, Zágoni István és Kovács László maguk is a történelmi, valamint kulturális fejlődés sajátos menetére és eredményeire hivatkoztak. Kós már a *Kiáltó Szóban* a történelmi Erdély regionális önállóságának hagyományára szerette volna felépíteni a kisebbségi tudatot és közéletet. „Nem szabad elfelejtenie [ti. a román kormánynak], hogy mi nem az egységes magyarságból elszakasztott egyszerű lélekszám vagyunk, de külön történelmi egység ezer esztendő óta, saját, külön erdélyi öntudattal, önálló kultúrával, önérzettel. Tudtunk számolni minden helyzettel, tudtunk kormányozni és tudtunk nehéz vereségek után talpra állni.”³ A különleges feltételek között alakult erdélyi történelmi és művelődéstörténelmi fejlődést kívánta bemutatni *Erdély* című munkájában is. Az erdélyi regionalizmus mellett tett hitet a Napkelet 1920-ban rendezett ankétja és a Pásztortűz 1922–1923-ban közölt cikksorozata is. A regionális erdélyi tudat a transzilván ideológia alapvető elve

^{1 2} Nadler, Josef: *Literaturgeschichte der deutschen Stämme und Landschaften*. (1912–1918).

³ *Kiáltó szó*. 4.

és szerves követelménye lett. A helikonisták mellett részben az erdélyi szász művelődés is elfogadta a regionalizmus gondolatát, sőt a húszas években, midőn az erdélyi román középrétegek éles ellentétbe kerültek a bukaresti bojár-nagyfőkés körökkel, s a Maniu-féle Nemzeti Parasztpárt és a Bratianu-féle liberálisok viszonya végleg megromlott, az erdélyi román szellemi élet körében is megjelentek regionális törekvések és nézetek.

A transzilvánisták ösztöntén hittek az önálló erdélyi fejlődés és az önálló erdélyi kultúra eszméjében, ám korántsem hirdettek elzárkózást és nemzeti öncélúságot, mint a német „Heimatdichtung” hívei. Ellenkezőleg, az önként vállalt regionális elkötelezettséget magasrendű európai igényességgel kötötték egybe, a szűkösebb erdélyi láthatárt az egyetemes emberi horizont felé kívánták tágítani. Az európai tájékozódás is a történeti Erdély nemes örökségéhez tartozott. A regionalizmusnak azzal a progresszív változatával tartottak rokonságot, amelyet Conrad Ferdinand Ramuz, a Vaud-kantonbeli svájci francia író képviselt, aki a „vidéket” és a „világegyetemet” szerette volna kibékíteni, szülőföldjén keresett biztos támaszt, egyszersmind túl akarta haladni a tájirodalom szűk körét. A kisebbségi lét körülményei között a romániai magyar irodalom már első eszmélésétől fogva európai kitekintésre készült, és az irodalom nemzeteket egymáshoz fűző erejében reménykedett. Arra számított, hogy az európai érzés és tudat körében találkozhat a román irodalommal, s ebben a körben újíthatja meg természetzerű egységét az egyetemes magyar művelődéssel. A húszas évek nemzetiségi életében igen népszerű volt a közép-európai vagy a „pán-európai” gondolat. Mindkét eszme, úgy tetszett, szervesen egészítette ki a transzilván ideológiát. „Erdély – állapította meg Szentimrei Jenő – nemcsak földrajzi, de igenis gazdasági és politikai egység egyszersmind, amelynek összefüggése nyugatra éppúgy, mint keletre hosszú századok alatt sem tudtak kohéziós erővé izmosodni, s legközelebbi nagyobb egységének éppen ezért nem Romániát s nem is Magyarországot, hanem Közép-Európát s távolabb: az Európai Egyesült Államokat tudom csak elképzelni.”¹⁴ Paál Árpád pedig a *Kiáltó Szó*ban körvonalazott Magyar Nemzeti Szövetség távlatos célját a Duna-menti államok együttműködésének, illetve az európai egységesülésnek a szolgálatában jelölte meg: „A Magyar Nemzeti Szövetség [. . .] maga előtt láthatja a Duna-menti államok gazdasági egységének a távlatát, s ezen az egységen túl az Európai Egyesült Államok kialakulását is, szóval a világ népei békéjének a legfőbb alakulását.”¹⁵ Ezeket a vélekedéseket persze a romantikus illúziókon kívül semmi sem támasztotta alá, mégis jelezték a transzilvánista ideológia európai és egyetemesebb távlatát. Ezt a távlatot kívánta megteremteni a marosvécsi írók köre és az Erdélyi Helikon, amelynek programja gyanánt az első szerkesztő, Áprily Lajos az európai igényességet és az egyetemes látóhatár kialakítását jelölte meg: „Erdélyisége világ-figyelő tető, nem szemhatár-szűkítő provincializmus. [. . .] Várja a források friss erejét, de a távoli torkolatok is fellüktetnek benne.”¹⁶

A regionális irodalom eszméje, elsősorban Kuncz Aladárnál, egy korszerűsített európai tájékozódás kiindulása volt. Kuncz a Nyugat mozgalmában indult, a francia irodalom vonzóörében nevelkedett, európai polgárnak hitte magát. A világháború súlyos tapasztalatai nyomán kényszerült szakítani korábbi esztétizmusával, világhírszerű életelveivel. A cselekvő európai humanizmus szószólója lett, elsősorban Romain Rolland és Thomas Mann eszméit követte. A transzilván regionalizmust úgy tekintette, mint ennek a cselekvő humanizmusnak közép-európai örhélyét, s az erdélyi irodalomtól azt várta, hogy az országhatárok fölött átívelő európai szellemiség gondozója legyen. „Úgy látszik – jelentette ki –, hogy a végsőkéig kiélezett, legtöbbször erőszakoltan összeforrasztott nagy egységekkel szemben a népi és műveltségi részlegességek mindinkább öntudatra ébrednek, s a maguk sajátosságaihoz való visszatérésben az európai kultúra felfrissítését készítik elő.”¹⁷ Kuncz Aladár érdeklődéssel figyelte az Európában kifejlődő regionális irodalmakat, az Erdélyi Helikon szerkesztőjeként szervezte meg

¹⁴ Szempontok a megírandó „Erdély történeté”-hez. Magyar Kisebbség 1925. I. 83–86.

¹⁵ Kiáltó szó. 47. Vö. Ligeti Ernő: A páneurópai mozgalom. Korunk 1926. 593–605.

¹⁶ Az Erdélyi Helikon. Erdélyi Helikon 1928. I.

¹⁷ Tíz év. Erdélyi Helikon 1928. 2–5.

sorozatos ismertetésüket. E regionális irodalmakat mintegy műhelynek képzelte el, amelynek vállalnia kell Európa jövőjének szellemi egységének és az egyetemes emberi eszményeknek szolgálatát. „Európa – írta – a termékeny, haladó szellemű nagy műveltségi és politikai együttműködéshez csupán magukat szabadon kifejező regionalizmusok útján juthat el. Előbb össze kell törniök a műegységeknek a lehető legkisebb darabokra, hogy egy új és összegező szellemi áramlat megcsinálja belőlük a valódi egységet.”¹⁸ Ebben a gondolatban Babits Mihállyal találkozott, aki maga is úgy látta, hogy „a kis irodalmak reménye, hogy fontosat és izgatót mondhassanak ma, amikor a nagyok is alig tudnak ilyet mondani.”¹⁹ Kuncz Aladár Erdélyt vallotta hazájának, ugyanakkor az emberi haladás egyetemes érdekei szerint gondolkodott. Szülőföldjét „virtuális Közép-Európának” látta, amely nemzeti és művelődési változatokban bővelkedik, s ezekből a változatokból képes történelmi egységet alakítani.

A regionális tudat és az európai szellemiség egységének igénye a magyar és általában a Duna-völgyi kultúrák progresszív hagyományát vitte tovább. A haladó magyar vagy román irodalom alapvető igazság gyanánt hirdette, hogy Kelet-Közép-Európa kis nemzeteké az európaiság és az emberi egyetemesség eszméihez kell utat találnia. A szomszédos népek és irodalmak testvéri találkozásait is ezeknek az eszméknek a jegyében képzelte el. A modern magyar irodalomban Ady Endrétől és Babits Mihálytól József Attiláig és Illyés Gyuláig minden igazán jelentékeny alkotó személyiség magyarság és európaiság szerves összhangját akarta megvalósítani. Ennek az összhangnak a kialakításán fáradozott a romániai magyar irodalom is. A Helikon írói olyan nemzetiségi kultúrát kívántak, amelyet az erdélyi élet és az erdélyi hagyomány nevel, szándékaiban és szellemében mégis egyetemes. Szentimrei Jenő állapította meg, hogy az erdélyi magyar művelődésnek „nyugati színvonalú, de idebenn kitermelt” kultúrának kell lennie²⁰, s arra az erdélyi tradícióra hivatkozott, amelynek klasszikus letéteményesei „megtalálták már az útját, hogyan lehet megmaradni művelt európainak anélkül, hogy gyökeres magyarságunkból hajsználjait is feladnunk kellene.”²¹ Az európai magyarság eszméje szötte át az erdélyi gondolatot.

Az „erdélyi lélek”

A történelmi hagyományok gondozásba vétele és a külön erdélyi (regionális) tudat kifejlesztésének vágya vetette fel az „erdélyi lélek” romantikus eszméjét. Többen: Ravasz László, Makkai Sándor, Kristóf György, Kuncz Aladár, Kós Károly és Balázs Ferenc tettek kísérletet arra, hogy a tudós, a publicista és az író eszközeivel írják le az erdélyi magyarság közösségi jellegzetességeit, mintegy nemzetiségi karakterét. A „nemzeti jellem” kutatása a polgári nemzettudat kialakulása: a felvilágosodás óta foglalkoztatta az európai tudományos és művészeti életet. A nemzeti karakter meghatározására törekvő irodalom széles körben hatott, s ezzel együtt hatottak a tudománytalan spekulációk, a tudományos mezbe öltöztetett nemzeti mítoszok is.

A magyar szellemi életben is megnőtt a néplélektani és nemzetkarakterológiai elméletek szerepe. Jellemző volt, hogy ezeknek az elméleteknek a háttérében sohasem tudományos anyaggyűjtés és módszeres munka, hanem mindig valamilyen történetfilozófiai és művelődéspolitikai elgondolás rejlett. A transzilvánisták érdeklődése az erdélyi jelleg iránt valójában még a magyarországi nemzetkarakterológiai irodalom virágzása előtt kialakult. A nemzetiségi önértzet kialakítása és a soknemzetiségű romániai társadalomban való elhelyezkedés érdekében kellett fejleszteni a regionális tudatot. Ez a tudat egyelőre romantikus-idealista alakot öltött, mint ahogy maga a transzilvánista

¹⁸ Erdély az én hazám. Erdélyi Helikon 1929. 487–492.

¹⁹ Európaiság és regionalizmus. Erdélyi Helikon 1930. 3–6.

²⁰ Minden rosszban van valami jó. (1932) = Sablon helyett csillag. Szerk. BALOGH Edgár. Bukarest 1968. 159.

²¹ Magyar európaiság. (1932) = Uo. 182.

ideológia is romantikus és idealista gondolati elemek szövevénye volt. A nemzetiségi önkeresés transzilván útja az erdélyi jelleg, az „erdélyi lélek” feltételezéséhez és kutatásához vezetett. Az „erdélyi lélekkel” foglalkozó írók és közírók egy része nem beszélt különálló erdélyi karakterről, úgy gondolta inkább, hogy az erdélyi történelemben és irodalomban az „eredeti”, „romlatlan” magyar nemzeti jellem van jelen. Az erdélyi történelem jellegzetességét kutatta Makkai Ernő, aki Dilthey és Windelband tanítványaként próbálta leírni Bethlen Gábor korának „szellemét” (*Bethlen Gábor Erdélyország fejedelme*, 1913), majd Ravasz László református püspök, aki az „örök magyar lélekkel” azonosította az erdélyi jelleget.²² Makkai Sándor, Erdély református püspöke, hasonló módon értelmezte az „erdélyi szellemet”. „Először azt kell határozottan megállapítanunk – jelentette ki –, hogy az erdélyi magyar szellem nem más szellem, mint az egyetemesen magyar. Külön mivoltáról, sajátosságáról szó sem lehet abban az értelemben, hogy a magyar fajon és nemzeten kívül, attól lényegében idegen valóság lehetne. [...] itt az egységes magyar szellemnek egyik megnyilvánulásáról van szó, melyet nem faji és nemzeti, hanem történeti és természeti viszonyok színezték sajátossá.”²³ Ennek az erdélyi magyar szellemiségnek a történelmi képviselőit Martinuzziiban, Bethlen Gáborban, I. Rákóczi Györgyben és Teleki Mihályban, tudományos és irodalmi képviselőit Bethlen Miklósbán, Apáczai Csere Jánosban, Bod Péterben, Árva Bethlen Katában, Körösi Csoma Sándorban, Bolyai Farkasban, Bolyai Jánosban, Kemény Zsigmondban és Mikó Imrében találta meg.

A transzilvánisták többsége ezzel szemben az erdélyi magyarság külön lelkiségét és jellegét tételezte, s ennek a külön karakternek a vizsgálata révén igyekezett meghatározni az „erdélyi lélek” fogalmát. Kós Károly, Kuncz Aladár vagy a fiatal nemzedék sorából Balázs Ferenc látták úgy, hogy már csak az erdélyi táj, a különleges hegyvidéki környezet is hatással volt az erdélyi magyarság (általában az erdélyi népek) jellemének és műveltségének alakulására. Ebben az elképzelésben Kuncz esetében Taine „milieu” elmélete, Kós Károlynál az angol preraffaeliták romantikus művészet-szemlélete hatott. A táj hatásánál lényegesen többet jelentett a történelem meghatározó ereje; a sajátos erdélyi fejlődés, amelynek a transzilván ideológia hívei szerint alapvető szerepe volt a különleges erdélyi magyar szellemiség kialakulásában. Makkai Sándor idézett tanulmánya szerint az erdélyi magyar lélek legfontosabb tulajdonsága az ellentétes erők közötti okos és türelmes egyensúlyozás és az a demokratikus érzés, „amely az emberi jogoknak a szellemi értékek alapján való kiterjesztésében nyilvánkozik meg.” Ennek a demokratikus érzésnek volt történelmi hőse a hajdúknak kiváltságot adományozó Bocskai István és a protestáns lelkészek nemesi jogait biztosító Bethlen Gábor. Az egyensúlyát kereső és szellemi épségét védelmező hagyományos erdélyi magatartás következménye volt, hogy az erdélyi magyar művelődés nagy alakjai sorra a legnagyobb eszméért lelkesedtek, s mégis beérték azzal a szűkösebb lehetőséggel, amit számukra a történelem nyitott.

Az erdélyi magyar karakter talán legfontosabb eleme, az „erdélyi lélek” kutatói szerint, a reálpolitikus hajlam és a valóság ismerete. Az erdélyi magyarság, érveltek, küzdelmes története során mindig arra kényszerült, hogy számot vessen a valósággal, és ne vágyai szerint igazodjék, hanem önvédelmének politikai szükségszerűsége szerint. Ennek a reálpolitikus hajlamnak volt bizonyítéka a fejedelmi Erdély története, amelynek során akkor virágozhatott a gazdasági és kulturális élet, midőn a politikai vezetés a kor valóságos feltételeihez igazodott. És akkor került mély válságba, a nemzeti pusztulás szélére az ország, midőn a józan reálpolitikát ábrándos kalandok váltották fel. A reálpolitika hagyományai Martinuzzi, Báthori István, Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György személyéhez fűződtek, a sikertelen kalandorkodás példája Báthori Gábor és II. Rákóczi György szerencsétlen politikája volt. Bethlen Gábor, állapította meg Makkai, a „kitartásnak, türelemnek, leverhetetlen vállalkozókedvnek, önmérsékletnek, józanságnak, számító okosságnak, el nem fáradó életakarásnak megtestesítője és mintája” volt.²⁴ A reálpolitikus érzék, a türelem és az önmérséklet hagyományos erdélyi tulajdonsá-

²² Erdélyi lélek. Nagyenyedi Album. Szerk. LUKINICH Imre. Bp. 1926. 13–24.

²³ Az erdélyi szellem. (1925) = Az élet kérdezett. II. köt. 78–84.

²⁴ Egyedül. Bethlen Gábor lelki arca. (1929) = Az élet kérdezett. I. köt. 50.

gait látta Makkai megtestesülni Kemény Zsigmond alakjában is. „Mélységesen komoly lelkiismeret, zordságában is nemes erkölcsi puritánság és szilárdság, a mások hitének tisztelete mellett szentül ápolt vallásosság, előkelő liberalizmus, demokratikus életfelfogás, a szellemi javakat mindig az anyagiak felett magasan értékelő becslés, mindenben az egyetemességre törekvő világnézet, a lehetőségekkel nagy önuralommal számot vető bölcsesség, a legközvetlenebb feladatok iránti hűség szeretete, íme: a [. . .] szinte szimbolikusan tündöklő erdélyi értékek, melyeknek Kemény élete, költészete és politikai működése egyaránt hűséges tükrre volt.”²⁵ A bölcs egyensúlykeresés, a türelmesség, a nyugalom és a valóságismeret voltak azok a tulajdonságok, amelyekben a transzilván ideológia az „erdélyi lelket” megragadni és leírni igyekezett.

A transzilván ideológia az erdélyi népek, valamint kultúrák közös hagyományainak és történelmi sorsközösségének gondozására vállalkozott. Ebből következett, hogy nemcsak a magyar nemzetiség körében, hanem az erdélyi román és szász népnél is ki szeretne volna mutatni a közös „erdélyi lélek” befolyását. A transzilvánista tanítások szerint a történelmileg kifejlődött erdélyi jelleg nemcsak az erdélyi magyarság, hanem a másik két erdélyi nép szellemi alkatában és kultúrájában is érvényesült. Az erdélyi gondolat hívei szívesen hasonlították össze az erdélyi nemzetek irodalmát és művészetét azzal a céllal, hogy kimutassák a bennük munkáló történelmi rokonságot, a mélyen ható összefüggéseket. Kuncz Aladár a „nyugati műveltség alapelvei”-nek közös elfogadásában látta ezt a lényegi rokonságot, Apáczai Csere Jánosra, Kőrösi Csoma Sándorra, a „scoala ardeleana” íróira (Petru Maiorra, Samuil Klein-Micura, Gheorghe Șincaiara), Coșbucra, Honterusra és Bruckenthalra hivatkozott. Kós Károly az erdélyi népművészet és építészet fejlődésének közös vonásaiból vezette le a kulturális rokonság gondolatát: „Ha már most egymás mellett és egyszerre nézzük és egymással összehasonlítjuk Erdély képzőművészeti emlékeit, akkor önkénytelenül is meglepő és őszintén meggyőző az az időrendben állandóan és következetesen közeledő rokonság egymástól fajban, származásban, kultúrában merőben különböző népeinek kultúrtermékei között.”²⁶

Ebből a gondolatból a közös „erdélyi psziché” feltételezése következett. „Ezer esztendő – fejtette ki Kós ennek a közös pszichének a kialakulását – nagy idő még népek és kultúrák életében is, de ezer esztendő alatt Erdély földjén egyik nép és egyik kultúra sem tudta és nem is akarta a másikat a maga képére átformálni. Külső örök néha megpróbálták ezt nagy áldozattal, de kicsi eredménnyel és végső siker nélkül. Ellenben a három együttélő kultúra tudatában állandó és soha egészen meg nem szűnő törekvése volt, hogy faji természetének megtartásával olyan közösségeket vegyen magára, melyek különvalóságaik ellenére is típusosan erdélyivé tegyék. Más nép az erdélyi magyar, mint a magyarországi, más a királyföldi szász, mint a németországi német és más az erdélyi román, mint az ókirályságbeli; fizikumban is más, de mentalitásban éppen az. És ha megmaradt a román románnak, a szász németnek és a magyar és székely magyarnak, de egymástól való különbözőségük mellett jellemzi őket és minden kulturális megnyilatkozásukat az a közösség is, melyet a megmásíthatatlan és örök természeti adottságokon kívül a közös sors, az étellel való közös küzdelmek közös formái determináltak. Ez a megnyilvánuló közösség éppen az a speciális erdélyi psziché, amit egyik erdélyi népnek Erdély határain kívül való nemzettestvére sem értett és érthetett meg soha.”²⁷ A „kelet-európai Svájc” eszméje, amelyet még Jászi Oszkár vetett fel és hirdetett, a transzilvánisták regionális tudatában élt tovább.

Az „erdélyi lélek” eszméjét az együttélő népek közül csupán a szászok fogadták el egy időben. Friedrich Müller-Langenthal nagyjából a Helikon íróihoz hasonlóan határozta meg az erdélyi népek közös szellemiségét, midőn a nemzeti sajátosságok védelmének hagyományára és az egymás iránt érzett türelmetlenségre utalt.²⁸ Otto Folbert szerint Erdély „a földrajzi, gazdasági és népi arculatok olyan sokféleségét tükrözi, hogy politikai önállóság nélkül is önmagában zárt és teljes teremtés gyanánt

²⁵ Kemény Zsigmond lelke. (1925) = Uo. II. köt. 54.

²⁶ Erdély. 87.

²⁷ Uo. 87–88.

²⁸ Az erdélyi lélek. Páztortűz 1926. 302–304.

hat.²⁹ A szász írókhoz csatlakozott a román Ion Lemeny, aki a brassói Klingsorban támogatta a nemzeti sajátosságokon felülemelkedő erdélyi szellemiség gondozását.³⁰ A transzilvánisták szerették volna megnyerni az erdélyi román irodalom egyetértését is a különleges „erdélyi lélek” eszméjének. Ez azonban csak részben sikerült. Nicolae Iorga, a román szellemi élet egyik legnagyobb tekintélye az „erdélyi lélek” vitájában, amelyet a szász Siebenbürgisch Deutsches Tageblatt kezdeményezett és a Pásztortűz folytatott, elismerte ugyan Erdély különleges hagyományait, végső soron mégis a román kultúra teljes egységére hivatkozott és az ország szellemi egységének kialakítását sürgette. Emellett elismerte annak jogát, hogy a Romániában élő nemzetiségek szorosabb kapcsolatba lépjenek anyanemzetük kultúrájával.³¹

Az „erdélyi lélek” fogalma, mint általában a szellemtörténeti iskola nemzetkarakterológiai elképzelései, egy idealista és romantikus jellegű történetfilozófia eszmei konstrukciója volt. A transzilvánizmus marxista igénnyel fellépő kritikusa, így Aradi Viktor és Gaál Gábor joggal mutattak rá arra, hogy az erdélyi történelem nem mindig mutatta azt a bölcs kiegyensúlyozottságot és kölcsönös türelmességet, amit a transzilvánisták oly gyakran emlegettek. S hogy az „erdélyi lélek” szépen hangzó illúziója nem rejtheti el az erdélyi társadalom feszült szociális és nemzetiségi ellentéteit.³² Az erdélyi „lelki beállítottság” gondolatát azonban ez a marxista kritika sem utasította el véglegesen, ellenkezőleg azt sürgette, hogy társadalomtudományi módszerekkel tárják fel ennek a „lelki beállítottságnak” a mibenlétét és sajátosságait. „Az kétségtelen – írta a Korunk cikkírója –, hogy az erdélyi embereknek – legyenek azok románok, magyarok vagy szászok – vannak jellegzetes sajátosságaik, amelyek mindegyik fajtában felfedezhető. Nem lehet ez másképpen az egyforma életfeltételek között élő emberek között. Ezen kívül van egy közös múlt is. S ez az, ami egy külön erdélyi lelki beállítottságot hozhat létre az itt élő emberekben, ami mássá teszi őket a nem itt élőkkel szemben. Hogy azonban ez pontosan miben áll, annak kifejtésére mélyebben járó analízisre volna szükség, mint a szokványos elmefuttatások az erdélyi lélekről.”³³

Az erdélyi történelem, az erdélyi élet és művelődés hagyományai, a huszadik század első felében kialakult erdélyi többnemzetiségű társadalom sajátos szerkezete minden bizonnyal befolyásolták az Erdélyben lakó népek, közöttük az erdélyi magyarság szokásait, életvitelét, történelmi tudatát és kultúráját. A nemzeti (nemzetiségi) jelleg fogalmával a marxista szakirodalom is foglalkozik; történelmi és szociológiai vizsgálatok útján határozva meg e sokat vitatott fogalom valóságos értékét, mindig tekintetbe véve a társadalom osztályszerkezetét. A polgári szociológia és szociálpszichológia képviselői: Kardiner, Fromm, Riesman, Lewin és mások is arra törekednek, hogy kidolgozzák az etnikai vagy kulturális közösségek kollektív karakterének elméletét. Gáll Ernő a „nemzeti lelkület” fogalmát használja ennek a karakternek a jelölésére, s arra figyelmeztet, hogy a marxista társadalomtudományi kutatásnak nagy gondot kell fordítania – éppen a nemzetiségi tudat vizsgálata során – ezeknek a szociálpszichológiai jelenségeknek a feltárására. „A tudományos megközelítés követelményeinek teszünk tehát eleget – állapítja meg –, ha a honi magyar nemzetiség jellemzésénél, meghatározásánál megvizsgáljuk és tudatosítjuk a több száz éves együttélés, valamint más tényezők hatására kialakult – társadalomlélektanilag észlelhető – vonásokat...”³⁴ A transzilvánisták idealista eszmeikonstrukciójának ebben az értelemben ugyanúgy valóságos magja volt, mint ahogy az erdélyi

²⁹ Az erdélyi kozmosz. Uo. 1928. 169.

³⁰ Persönlichkeiten Siebenbürgens. Klingsor 1926. 4. sz.

³¹ Az erdélyi lélek (Ford. BITAY Árpád) Pásztortűz 1927. 97.

³² ARADI Viktor: Az „erdélyi gondolat” és az „erdélyi lélek”. Korunk 1929. 344–351., Uő.: Disputa az „erdélyi lélek” körül. Korunk 1929. 603–604., GAÁL Gábor: Az „erdélyi gondolat” tartalma és terjedelme. Korunk 1928. 907–910.

³³ m.: Erdély egyénisége. Korunk 1926. 476–477.

³⁴ Az „erdélyi lélek”: mítosz és valóság. = Tegnap és mai önismeret. Bukarest 1975.

gondolat romantikus mítoszában is benne rejtett a történelem valóságos követelménye: a nemzetiségi öntudat és a magyar–román együttélés feltételeinek kialakítása. Az „erdélyi lélek” romantikus eszméje is távlatosabban a politikai realizmust és a nemzetiségi toleranciát készítette elő.

Kisebbségi humanizmus

Az erdélyi gondolat vonzásában munkálkodó irodalom kettős kötésben élt: egyszerre fordult a nemzetiségi élethez és a nagyvilág szellemi mozgalmaihoz. Regionalizmusát és európaiságát egyformán őszinte hittel vállalta; a szülőföld szűkebb körében érezte otthon magát, azt azonban tudta, hogy az európai élet és művelődés nagy áramlataitól nem szabad elszakadnia. Az „itt és most” parancsa egyformán érvényesült azokban a körökben, amelyeket a nemzetiségi lét vállalása vagy az emberi egyetemesség igénye rajzolt a kisebbségi irodalom köré. A nemzetiségi sors vállalása és formálásának vágya szabta meg ennek az irodalomnak közvetlen feladatait. S jóllehet e transzilvánista irodalom a koalíciós egység fenntartása kedvéért vagy a romantikus transzilván illúziók következtében nem mindenben tett eleget ezeknek a feladatoknak, vállalkozásának mégis jelentős erkölcsi hatása és esztétikai eredménye volt. Az erdélyi gondolat irodalmi képviselőit nem kerítette hatalmába a modern művészet elidegenedése. Kós Károly, Kuncz Aladár, Áprily Lajos, Tabéry Géza, Tamási Áron, Kacsó Sándor és társaik mindig tudatában voltak annak, hogy írói megbízatásuk közösségi jellegű, munkásságuknak közösségi értelme van. „Az erdélyi magyar életsors – állapította meg Tabéry Géza – tíz év alatt minden hivatásban, minden mesterségben, minden foglalkozásban felvetette a maga közösség-problémáit, s elkerülhetetlenül gyúrta egybe az egyén életét a kisebb vagy nagyobb kollektívumok közös kérdéseivel. [. . .] Ami bennünket hús-vérelevenen érdekelt, nem az irodalom l'art pour l'art szépségeinek elérése volt, hanem azok a kérdőjelek, amik úgy rajzolódtak elénk, mint a kisebbségi nemzet bármely reális foglalkozást űző osztálya elé, vagy azonfelül ez osztály kérdésein túl, mint az egész nemzet együttesének problémái.”^{3 5}

Az „itt és most” vállalt felelősség fűzte a romániai magyar irodalmat az európai szellemi élethez, az emberi egyetemességhez is. A Helikon írói tudták, hogy széles körű kitekintés és európai tájékozódás nélkül munkásságukat provincializmus fenyegetné, s a regionális irodalom csak akkor érheti el célját, ha ablakot képes nyitni az emberiség humánus értékeire és az emberi kultúra szélesebb köreire. Nem pusztán esztétikai jellegűek voltak ezek a körök. A Helikon elutasította az öncélú irodalom elvét, a művészet morális és közösségi szerepét hangsúlyozta, Egyetemesebb távlatokat keresve a kor humanista irodalmához fordult erősítő példáért. A humanumot kereste a világ-, a magyar és a román irodalomban is, ezért vonzódott olyan írókhoz, mint Thomas Mann, Romain Rolland, Babits Mihály, Tudor Arghezi és Victor Eftimiu. A humanista irodalom eszménye természetesen megmaradt a polgári liberalizmus keretei között, a húszas évek Európájában azonban ennek is súlya és jelentősége volt. Az első világháborút szinte mindenütt nacionalista propaganda, szenvedélyes revansvágy, a nemzeti kisebbségek közép-európai jogfosztása követte. Ebben a korban a romániai magyar polgári humanista irodalom ragaszkodása a népek és kultúrák együttélésének ésszerű normáihoz nem nélkülözte az erkölcsi erőt. A szerveződő nemzetiségi irodalom regionalizmusának és európaiságának határozott erkölcsi karaktere volt.

Ez az erkölcsi karakter a cselekvő humanizmus eszményében állt. Miként Csehszlovákiában Fábry Zoltán és a Sarlós mozgalom fiataljai, a helikonisták is részben abban látták a kisebbségi létbe került magyarság időszerű hivatását, hogy szolgálja az együttélő népek testvériségét és alakítsa ki a kelet-közép-európai együttélés új módozatait. A kelet-közép-európai együttélés szolgálatában a Helikon – találkozó és fordítások révén – vállalta az összekötő „hid” szerepét a magyar és román művelődés között. A szükségből csinált erényt: a kisebbségi helyzetet sajátos műhelynek tekintette, amelyben

^{3 5} Emlékkönyv. Kolozsvár 1930. 47.

jövendő eszmények formálódnak, a kölcsönös türelem, a nemzetek közötti megértés, a kelet-közép-európai testvériség eszményei. „A kisebbségi irodalmakban alakul ki az elkövetkezendő Európa lelke – hirdette Kuncz Aladár. – Amíg mindenütt másutt a hatalmi pozícióért folyik a harc, s a gondolatnak szárnya a földi tusákban megtörik, addig mi a szemünket csak az eszmék világára függesztjük.”³⁶ Az erdélyi élet, a nemzetiségi lét valósággal modellé vált Kuncz Aladár és társai számára, a szülőföld története és hagyományvilága mintha azokat igazolná, akik kölcsönös toleranciával szeretnék feloldani a szomszédnépek ellentéteit. „Erdély – hangzott Kuncz egyik nyilatkozata – hagyományos kötelessége a kisebbségi érzés föltárása, az európai élhetőség próbája, a megférés fajok és osztályok váltakozó hatalma alatt, az ítélkezés minden igazságtalanság fölött. [. . .] Erdély kínálkozik gyógyszerül a kontinensnek, ahol eddig mindig fontosabb volt a térképrajzolás a népek békéjénél. Itt nem uszítás a hazaszeretet, a tüze itt nem gyújt, hanem világít, hogy mellette egymástól tanulhassanak a versengő népek.”³⁷ Az „erdélyi modell”, ahogy a transzilvánisták képzeletében és írásaiban megjelent, az ellentéteken és elfogultságokon felülemelkedő együttélés alkotó példáját tárta a közvélemény elé.

A kisebbségi humánus értelme ennek az alkotó példának az érvényre juttatása volt. A kisebbségi humánus nem pusztán szép szavakat és nemes ideálokat jelentett, ellenkezőleg, felelősségtudatot és cselekvést, józan politikát és a kölcsönös bizalom kialakításának áldozatos szolgálatát. A Helikon írói persze különbözőképpen értelmezték ezt a szolgálatot: Makkai Sándor az erdélyi magyarság „erkölcsi revízióját” várta a kisebbségi élet biztos öntudatának és etikájának kialakulását, Kuncz Aladár a nyugat-európai liberális hagyományok szellemében képzelte el az erdélyi és a Duna-völgyi népek találkozását, Kós Károly az erdélyi történelem regionális tradíciójában látta a kisebbségi humánus zálogát, Tamási Áron és Kacsó Sándor a demokratikus fejlődés és a plebejus elkötelezettség eszméihez kötötte a nemzetiségi közéletet. A humánus értékek védelme, a kölcsönös méltányosság és tolerancia, a szomszédos népek közötti összefogás gondolata jelentette eszméik és magatartásuk közös alapját. A Helikon íróit az a felismerés vezérelte, hogy a kisebbségi élet általános válságából az egyetemes emberi haladás irányában keressenek kiutat. „Kisebbségi nép – jelentette ki Kacsó Sándor – csak humanista politikát vallhat magáénak, vagyis olyan világszemléletű politikai irányzatot, amelyben a humánus elvei leginkább érvényesülhetnek. Ezen a síkon találkozhat a világ legnagyobb szellemiségeivel s oldala mellett érezheti a haladást parancsoló történelmi erőket.”³⁸

A romániai magyar irodalom, s ezen belül a Helikon gondolkodásában igen nagy szerepet töltött be a kisebbségi humánus eszméje. Társadalmi hatását tekintve korlátozott volt ez a szerep, mint minden humanista ideológiáé, amely mögött nem állt valódi történelmi erő. Gáll Ernő helyesen mutatott rá arra, hogy az „erdélyi gondolatban” rejlő humánus eszme és igény nem pótolhatta a néptömegek tényleges érdekvédelmét. Nem helyettesíthette azt a hatékony politikai küzdelmet, amely valamennyi haladó erőt egységbe tömörítve nyíltan lépett volna fel a gazdasági, politikai, kulturális, és tegyük hozzá, nemzetiségi elnyomás ellen. Mindez, szögezte le Gáll, mégsem árnyékolhatja be azt az „erkölcsi jelentést”, amely Kuncz Aladár, Kós Károly, Berde Mária, Áprily Lajos, Szentimrei Jenő, Ligeti Ernő, Dsida Jenő, Bartalis János, Molter Károly, Balázs Ferenc, Kacsó Sándor, Tamási Áron, Krenner Miklós, Paál Árpád, Tompa László, Benedek Elek, Sípos Domokos, Karácsony Benő és Markovits Rodion írásaiban alakot öltött.³⁹ A romániai magyar irodalom, a helikoni íróközösség történelmi feladatának érezte a kisebbségi humánus képviselését, és ennek a feladatvállalásnak nem kevés erkölcsi súlya volt a háború utáni kelet-közép-európai élet mostoha feltételei között.

³⁶A Helikonról. Ellenzék 1927. máj. 2.

³⁷Idézi MOLTER Károly: A keleti állomáson. Erdélyi Helikon 1931. 545.

³⁸Kisebbségi jövőnk útja. Erdélyi Magyar Évkönyv. Brassó 1937.

³⁹GÁLL Ernő: A „kisebbségi humánus”. = A humanizmus viszontagságai. București 1972. 288–302.

L'IDÉOLOGIE TRANSYLVANISTE

L'étude s'occupe de l'idéologie des couches moyennes hongroises de la Roumanie, constituées après 1918. Cette idéologie avait un rôle considérable dans la formation de la littérature de la nationalité hongroise. La nationalité hongroise de Transylvanie, une masse comptant plus d'un million et demi d'habitants, séparée du bloc ethnique hongrois, devait former sa conscience de communauté, et elle l'a évoluée dans l'ordre d'idée du »transylvanisme«. La pensée transylvaine s'est bâtie sur les traditions de la Transylvanie, en tenant compte d'une manière considérable de l'héritage politique et culturel de la principauté transylvaine indépendante (1538-1691). Cet héritage supposait la coexistence libre de plusieurs peuples, cultures et religions, et il voyait dans la tolérance et le libéralisme le gage de l'évolution d'un territoire de population mixte, vivant aux confins des cultures de l'Europe Occidentale et Orientale. Les traditions de la »Transylvanie historique« impliquait l'orientation européenne et l'exigence d'élever sur un plus haut niveau la conscience culturelle régionale. Les partisans du »transylvanisme« supposaient une »psyché transylvaine« à part, qui montre une sage politique de la réalité, un intérêt couvert à toute direction, et par là, elle relie ensemble les trois cultures transylvaines: la hongroise, la roumaine et la saxonne. C'était le principe de la patience traditionnelle qui a créé l'idée de l'»humanisme des nationalités«. Cette idée sollicitait l'accord et la collaboration des nations d'Europe Centrale, au lieu des nationalismes rivalisant les uns avec les autres.

Bánk bán becsülete és bukása

Katona eredeti történeti drámáit egyetemi tanulmányai végeztével, jurátusi éve idején írta. 1813-ban esküdött fel joggyakornoknak Dabasi Halász Bálint pesti ügyvédi irodája mellett, 1815 decemberében letette az ügyvédi vizsgát, de továbbra is megmaradt ebben az irodában – egészen 1818-ig. Dabasi Halász Bálint ugyanis nemcsak principális volt az író szemében, hanem barát is. Mályuszné Császár Edit kutatásai tisztázták, hogy sok estét töltöttek együtt, vitatkozva, eszmét cserélve. A Pest megye közeletében részt vevő Halász főként a magyarság kizsákmányoltságáról, a devalvációról, a napóleoni háborúkról, az 1807. és 1811–12. évi országgyűlés törekvéseiről beszélgetett Katonával. Olyan időszzerű problémákról, amelyek közrehatottak a *Bánk bán* ihletésében.

Jurátus volt még Katona akkor is, amikor elolvashatta az *Erdélyi Muzéum* című folyóirat ösztönző erejű drámapályázati felhívását. Az 1814-ben induló folyóirat első kötetében a szerkesztő, Döbrentei Gábor *Eredetiség s jutalomtétel* címmel egy hétszáz és egy háromszáz forintos pályadíjat tűzött ki a magyar történelemből vett drámák alkotására, melyeket 1815 szeptemberének végéig kellett hozzá beküldeni. A nyerteseknek azt is megígérte, hogy a megjelentetés mellett a felépülő kolozsvári színház az ő műveikkel nyitja meg majd a kapuit.

Katona írói ambícióját felpeszsdítette a hír, addig – a cenzúra miatt – drámáinak bemutatására nem számíthatott. 1815 júliusának végéig megírta a *Bánk bán*t, elküldte Kolozsvárra, és várta a választ. Évekig várt – hasztalan. A bírálók csak 1817 nyarán döntöttek, s határozatukat Döbrentei 1818-ban, az *Erdélyi Muzéum* utolsó megjelent kötetében tette közzé. Az ő nevét meg sem említették. Ez azonban elkerülte Katona figyelmét, mert még 1819 nyarán is azt írja, hogy nem tud az eredményről.

Az elkészült drámát mindenesetre megmutatta két embernek. Egyikük Udvarhelyi Miklós színész volt, akinek 1816-ban Kecskeméten felolvasta, a másik pedig íróbarátja és volt diáktársa, Bárány Boldizsár, ki bírálatot mondott róla. Igen szerencsés lépés volt mindkettő. Udvarhelyi Miklós lesz ugyanis az, aki a feledésbe merülő alkotást megmenti majd a színpad számára: 1833-ban az ő jutalomjátékaként kerül a *Bánk bán* Kassán először színpadra. A fejlett ízlésű és a romantika irodalomelméletében tájékozott Bárány *Rostáját* pedig az író a dráma átdolgozásánál sokrétűen hasznosítani tudta. Barátjának Katona művében annak eredeti nemzeti volta, festőisége, „szárnyaló fellengése”, különálló karakterei, gótikaisága, „fantasztikussága” nyerte meg tetszését – azaz a telivér romantika. Főleg pedig azt emelte ki érdeméül, amire Katona valóban fokozottan törekedett: lélektani koncentráló képességét, pszichológiai változatosságát, emberismeretét. Elmarasztalta viszont – igen helyesen – a Sturm und Drang szerű kiáltozásokat, a külsőséges szentimentális-patetikus elemeket, a drámában még fellelhető hangzatos retorikát, „ördög és pokol”-típusú deklamálást, – amelyeknek túlnyomó részét Katona utóbb ki is iktatta színművéből.

Az említett átdolgozásra 1819-ben került sor, akkor, amikor a székesfehérvári szintársulat vendégszerelésre Pestre jött, s Katona tanúja volt Kisfaludy Károly hatalmas színpadi sikereinek. Ennek nyomán határozta el, hogy a szükségesnek ítélt javítások után megjelenteti és előadatja művét. A cenzor azonban csupán a kiadást engedélyezte, a *Bánk bán* színpadi előadását nem, s ezzel derékba törte Katona drámaírói pályáját. Majd egy évtizede vágyott már színházi bemutatóra, s ugyan

várhatta-e, hogy elő nem adott drámáját a közönség elolvassa? A cenzort mégsem hibáztathatjuk. Amikor úgy vélekedett, hogy Bánk nagysága elhomályosítja a királyi házét – a maga szempontjából igaza volt. Szabályszerűen járt el: királyi személy meggyilkolását és uralkodóház elleni lázadást a rendeletek értelmében nem volt szabad színpadra engednie. Waldapfel József joggal említi meg, hogy a megjelentetést engedélyező gesztusát inkább enyhének tarthatjuk. Elmarasztalásban is részesült utána Bécsből.

Az átdolgozás után a szerző egy Kecskemét főbírájához és tanácsához intézett verses ajánlást, majd egy „jegyzés”-t illesztett műve elé. Ebben az első kidolgozást maga is gyengének vallja, s hozzáteszi: „... ezzel nem azt célzom, hogy most egy fénykiszet mutatok elé, – nem, hanem csak *jobbat*.” Jegyzéséből is kitűnik, hogy gondos történeti stúdiumok alapján készült fel a dráma megalkotására. Legfőbb forrása Bonfini, illetve az ő nyomán dolgozó Heltai Gáspár magyar történeti krónikája volt.

1820 novemberében megjelent a *Bánk bán*, de Katona életében érdemi visszhangot nem keltett. Az lett volna furcsa, ha sorsa másként alakul. Úttörő mű volt és egyedülálló. A közönség sem arra nem volt felkészülve, amit mondott, sem arra, ahogyan mondta. Eszmeileg és esztétikailag egyaránt évtizedekkel megelőzte korát.

Már a témaválasztás is szokatlan volt, még inkább az eszmeiség. Katona ezúttal is ahhoz a tárgykörhöz nyúlt, amelyik kezdettől fogva foglalkoztatta: a hatalommal való szembefordulás, az uralkodóház elleni összeesküvés témájához – ezúttal azonban hazai viszonyok közepette. A kor magyar nemessége viszont – bár kétségkívül mind nagyobb idegenkedéssel viselte csak el a Habsburg-hatalom abszolutizmusát – fényérvnyire állott távol a pártütés, még inkább a királygyilkosság gondolatától. Emlékeztében amúgy is ott derengett még Martinovicsék sorsának visszfénye. Ez a nemesség ez idő tájt legfeljebb előjogai védelmét igényelte az udvartól, s ha azt biztosítva látta, mindent biztosítva látott. S most egy olyan írói hang szólalt meg, amelyik merőben mást értett nemzeten és népen, országon és hazán, mint ők, amelynek más, sokkal több fájt, mint nekik. Mélyebbről szakadt fel ez a fájdalom, gyötrelmesebben és elcsuklóbban annál, amihez a táblabírák hozzászóltak. Szerb Antal érzékeny fogalmazása híven tükrözi ezt a különbözőséget: „... Abban a korban, amikor a legmagyarabb költők is versengve dicsőítik Ferencet, a császárt, Katona József egymaga jajdul fel az idegen uralkodóház ellen; abban az időben amikor Kiszaludy Sándorban a magyar nemesség költői apoteózisát éri el, Katona József Tiborcának ajkán szót talál az örök magyar jobbágykeserűség.” XIX. századi irodalmunkban Katona először ábrázolja siralmasnak, sőt tragikusnak az ország állapotát, látja széthulló kévének a hazát és lakóit, s elsőként jeleníti meg – hallatlan szigorral és eltökéltséggel – mindebben az uralkodóház felelősségét, az idegen elnyomást.

Katona úttörő abban is, hogy szemléletében immár átalakul a feudális nemzettudat. A rendi felfogás a nemességgel azonosította a nemzetet, a *Bánk bán* alkotójának szemében viszont osztályosa lett annak a nép is. Előtte a jobbágymilliók nem csupán névtelen és karaktertelen szolgálattevői az úri rendnek, hanem történelemformáló erők. Az ő Tiborca vérével védi a hazát, veritékével tartja fenn az országot, s ha bajba jut a nemesség, csakis ő áll mellette. Tetszhetett-e vajon e merőben új nemzetfelfogás az „una eademque nobilitas” elvét valló karoknak és rendeknek?

Katona a nemzeti múltból merítette témáját, de azon is mást értett, mint a közönsége. Annak szemében a nemzeti hagyományok az ősi dicsőséggel, a nemesség hajdani kiváló tetteivel voltak egyértelműek. Azért is fogadták olyan rajongással Kiszaludy Károly ilyen szemléletű darabjait. A *Bánk bán* írója viszont jobbára csak szenvedést és pusztulást, megpróbáltatást és megaláztatást lát a letűnt századokban. Nem elszongítani, hanem felrázni akar: a múlt nem arra szolgál nála, hogy az olvasó a jelenről elfeledkezzen, hanem hogy mind súlyosabb gondjaira ráeszméljen. A múlt nem pótszere itt különböző rendi illúzióknak és nosztalgiaiknak – a régi századoknak gondja jelenné válik a *Bánk bán* színpadán.

Ebben a teátrumban nincs jótékony feloldás, a dráma szereplői bensejükből fakadó következetességgel rohannak végzetük – az ország végzete! – felé. Mindenén és mindenkin elömlik az írói látás végletes pesszimizmusa. Ez a tragikus élethangulat egyaránt táplálkozik az 1815. évi bécsi kongresszus ellenforradalmi restaurációjából, a népek elnyomására alakult Szent Szövetség létrejöttéből s annak a feudális nacionalizmusnak hazai előretöréséből, amelyet Katona lelke mélyéből megvetett. A rendiségen kívül álló értelmiségi, az ún. honorációr fiatalember nem lát maga előtt semminő kiutat az adott társadalomban – drámáját ez tölti fel szinte fokozhatatlan pesszimizmussal. Hogyan is érezhetett

volna rá e mű katartikus erejére az a nemesség, amely ez idő tájt az öntömjénezés és önmaga siratása felszínes érzelmi pólusai között hanyódot? Eszményiességhez, vértelen és emberfeletti ideálokhoz szokott hozzá a színpadon, az isteni világrend megsértése esetén annak gyors helyreállításához, a nemzet életének zavartalanul harmonikus működéséhez. A *Bánk bán* pedig vádak egész sorát fogalmazta meg, sőt teljességgel elmarasztaló ítéleteket is – az idegen elnyomás, az udvari politika páratlanul éles megbélyegzését. A dráma a változtatás igényét sugározta minden ízében azoknak, akik egyelőre mindent inkább akartak, mint változást.

Eszttékaikailag is egészen mást nyújtott a mű, mint amihez a közönség hozzászólt. A klasszicizmus kiegyensúlyozottsága és a szentimentalizmus érzelmessége helyett Katona alkotása csupa tűz volt, csupa lobogás; a félbetört mondatok, elharapott, sejtelmes szavak egész lelkiállapotokat fejeznek ki itt, emberi sorsok mélyébe világítanak be. E dráma írója nem ismer nyugvópontot, művének elemi sodrása, dinamikája van, a szereplők szenvedélyei fehérizzásig hevítettek. Egy egész kor belső feszültsége, fájdalma és forrósága összpontosul ezúttal Katona József színpadán.

A *Bánk bán* azt mutatja be, hogyan lesz a trón meggyőződéses hívéből a körülmények leküzdhetetlen hatalma alatt a királyné gyilkosa, hogyan kényszerül arra, hogy a rend védelméért végül is „felforgassa” a rendet. A végzetes eseményeket Gertrudis, az idegen származású királyné váltja ki zsarnoki uralmával, azzal, hogy mindenben elődsi rokonainak kedvez a kiszíjolt ország rovására. Kétértelmű magatartásával azt is előmozdítja, hogy öccse, Ottó herceg álnok módon elcsábítsa az ország első emberének, Bánk bánnak feleségét, Melindát. A despotikus uralom miatt elkecsereedett magyar nemesek összeesküvést szerveznek ellene. Bánk, a törvényesség legfőbb őre ehhez ugyan nem csatlakozik, de magánéletének sérelme, a féltékenység és a szegény egyfelől, az ország állapotainak feltárló nyomorúsága másfelől arra késztetik, hogy fellépjen a zsarnokság megtestesítője ellen, megölje Gertrudist. Elvakultságával ezt maga a királyné is kiprovokálja. Közben az összeesküvő nemesek a „békétlenek” zendülése kitör. amelyet a hatalom gyorsan elfojt. Hiába volt azonban a nagyrának messzemenően igaza, hiába érte el Gertrudist a megérdemelt sors: tettével Bánk végzetes eseménynek lett az elindítója. Legkedvesebbje, Melinda áldozatul esett a királyné megölését követő forrongásnak. A királynak és az udvarnak az ország és a maga igazságát büszke öntudattal szemébe vágó nagyurat ennek híre zúzza szét, ezért lesz „végszemiség” az ő ítélete. Amitől mindig tartott, az erőszakos tett kiszámíthatatlan következményei, azok nemezisként elérték őt. A Gertrudis felelősségét belátó és magánemberi érzelmeit végül is legyőző király nem tehet mást: megkegyelmez a gyászában élőhalottá vált Bánknak.

A cselekmény vázlatos ismertetéséből remélhetőleg kitűnt: a *Bánk bán* társadalmi atmoszférájában immár nemcsak a jobbágyság, de a nemzet egyetlen osztálya sem képes a régi módon élni, elviselhetetlen számukra az adott idegen uralom. A dráma konfliktusának kibomlásával a főnemes Bánk éppúgy „lázadó”-vá válik a rend ellen, mint a köznemes Petur vagy a sérelmeit oly vádlóan panaszló Tiborc – s ami e kérdés másik oldala: a színpadon egyetlen elégedett embert sem találunk. S az egyes osztályok sérelmei egyetlen középpontban koncentrálódnak: az idegen elnyomás, a királyi udvar zülött szellemiségének gyűlöletében, az udvaronc millió elkecsereedett elitelésében. Az, ami a reformkor társadalmi harcainak és irodalmi fejlődésének legfontosabb specifikuma lesz – nemzeti függetlenség és jobbágység elválaszthatatlan összefonódása –, immár megjelenik a *Bánk bán* mind sűrűbb légkörű jeleneteiben.

Mint már a *Jeruzsálem pusztulásának*, a *Bánk bán*nak is legfőbb művészi értéke a jellemzés, – a mű eszmeisége, az írói ítélet elsősorban ezen keresztül érvényesül. A lélekrajz, a pszichológiai változatoságon át szuggesztíven kibomló művészi igazság teszi Katona művét mindmáig legnagyobb nemzeti drámánkká, ennek köszönheti szimbólum erejű hazafias és szociális jelentéssugárzását. Kétfajta emberi minőség végletei között bomlik ki előttünk és összegezódik rendszerbe a dráma főszereplőinek gazdag karaktersorozata. Az egyik oldalon Bánk, Melinda, Petur és Tiborc tragikus négyese, a másikon Gertrudis, Biberach, Izidóra és Ottó tragikus fejleményeket előidéző, de jórészt ugyancsak romlásba hulló együttese. A főbb jellemeknek ez az egymásnak feszülő megosztása magában hordja a dráma tézisének és antitézisének. S a szintézis? Arany János ugyan felállítja a jellemeknek harmadik csoportját is, Endre király személyében és körében, de maga is megjegyzi, hogy ez „nem oly jelentékeny”. A szintézis a jellemek rendszerének szintjén elmarad.

Maguk a jellemek, az emberi habitusok az író szüntelenül ellentétező dialektikájának kifejezői. A két tábor emberi minőségeinek sarkalatos eltérése folytonosan érzékelteti ezt. Az egyik oldalon áll

Gertrudis formátumos gonoszága, mindentől elidegenedett hatalomvágya, megszállott dinasztiaszeretete, az ország iránti érzéketlensége, kétszínű ravaszsága. A másikon Bánk emberi nagysága, anyagi tisztasága, hatalmat gyakorló felelősségtudata, hitvesi szerelme s a becsületért lángoló indulatossága, mely végül elsöpör minden megdölgést. A drámában övé a főszerep: nagyszerű és mégis emberien hiteles vonásainak megalkotásával Katona a népért küzdő, nemzetét felemelni akaró nemes eszményi típusát állította nézői elé. Bánk bán maga a becsület – a hitvesi szerelem és az államférfiúi kötelesség között őrlődő szavai például valósággal megtestesítik a hazafi követendő ideálját:

„Itten Melindám, ottan a hazám –
a pártütés kiáltoz, a szerelmem
tartóztat. – Énrám bíz a szunnyadó
gondatlan, – énrám tevő le a
szegény paraszt elfáradt csontjait:
nem vélik ők a zendülést, mivel
Bánk a király személye, – esküszöm,
meg is fogok felelni ennek, és
habár tulajdon síromon fog is
a békeségetek virággani.”

A két főszereplőt körülvevő csoportokban pedig – az alapvető érdekazonosságon belül – mily széles skálája bontakozik ki az egymást kiegészítő-feldúsító eltéréseknek! Gertrudis mellett a törpe Ottó, az érzéketlenné dermedt Biberach és Izidóra, a hisztérikus udvarhölgy: a „bíboros” öccs, aki maga az aljasság és a jelentéktelenség, meg a hideg udvaronc, aki nem csekély szellemi képességeit az adott udvari környezetben belül csak önérdékére és a nagyság megalázására képes felhasználni. S Izidóra is csupán bábja tud lenni saját torz érzelmeinek. A másik oldalon viszont: Tiborc, a magyar paraszt mindmáig legszebb ideáltípusa, akiben már megszólal – a szeretett Bánkkal szemben is! – az emberjogot követelő öntudat, de még nincs módja cselekedni. S akinek inkább van, Petur, az csak önmagáért és osztályáért vállalkozik arra, a Tiborcokat meg sem látja, szemhatára a magyar nemesség kiváltságain túl nem terjed. Bánk hitvese, az ártatlan és áttetszően egyszerű, egyszersmind naiv és tapasztalatlan Melinda alkatánál fogva olyan, hogy eleve áldozatául kell esnie az udvar praktikáinak.

S Endre, az igazságot osztó nemzeti király alakja? A kor szemléletében és Katona majd mindegyik előző drámájában a király abszolútum, a biztonság és a fensőbbrendűség képviselője. Az ehhez fűződő illúziót az író most sem adta fel teljesen, de hol van már e hit hajdani naiv bizalma! A jó király ezúttal is igazságot tesz, de vajon be lehet-e érni ezzel az igazsággal? A Bánk bán ötödik felvonásában – Pándi Pál mutatott rá erre – a királynak azzal, hogy a közállapotok romlásáért Gertrudist folyvást elmarasztalni kényszerül, egyszersmind hátrálnia is kell az ország igazsága elől. Amikor a dráma végén elfogadja Bánk álláspontját – „... Előbb mintsem magyar hazánk – előbb esett el méltán a királyné!” – abban a maga gyengeségének közvetett beismerése is benne rejlik. Kétségtelen: van a *Bánk bán*-ban lojalitás az uralkodóházzal szemben, de Gertrudis bűnössége és Endre szerepének kényszerűsége beárnyékolja azt. A Katona alkotta jellemek egyfelől azt sugározzák, hogy alkotójuk továbbra is híve a törvényességnek és ellenzője a forradalmi útnak. Másfelől viszont az, hogy a törvényesség legfőbb képviselője a forradalom elkerülésére ily radikális tettet kényszerül elkövetni, egyszersmind jelzi, hogy a gondolkodó elmék kezdik megkérdőjelezni nálunk király és nemzet addigi kapcsolatát.

A dialektika egyébként az egyes szereplők kedélyvilágának szüntelen hullámvásában s ezáltal remek pszichológiai motiváltságukban is érvényesül. Csak két példát említünk: Bánk lelkesége akkor van a legnagyobb mozgásban, amikor valójában semmit sem tesz, „csak” őrlődik aggály és tette elszánás között. Gertrudisra feltétlenül visszataszítóan hat öccsének kisszerű intrikája Melinda megnyerésére, de még jobban taszítja őt az a gondolat, hogy a királyi sarjadéknak valaminő terve kudarcot vallhat. A drámában tehát semmi sem kialakult, semmi sem végleges: a szereplők a pillanatnyi lélekzűléstől a háborgásig terjedő állandó lélekállapot-változás közepette haladnak a végkifejlet felé.

S még mindig a jellemek dialektikájánál maradva: Katonához nyilvánvalóan Bánk alakja áll legközelebb, mégis, közvetett, de határozottan kivethető művészi kritikában részesíti az ő magatartását

is. Révai József joggal jegyzi meg, hogy az író Bánk vonalával sem ért egyet. A nagyúr megannyi erénye közt ugyanis a legszámottevőbb, hogy a II. felvonásban, a békétlenek közt fejfel magaslik ki a többi nemesi figura közül, országban, nemzetben, sőt népben gondolkodó politikusnak bizonyul. Körültekintő, saját szenvedélyes lényét megfegyvelmező államférfit ismerünk meg benne. Biberach álnok közlésétől kezdve azonban ez megváltozik: Bánkot azontúl mindenekelőtt indulatai, bosszúvágya vezetik, s bár a haza sorsa iránti aggodalom nem halaványul el benne, cselekvésre való elhatározásaiban szubjektív sérelmének megtorlása, a becsületén esett csorba kiküszöbölése az elsődleges szempont. Ez a becsület pedig nem annyira a magánemberi erkölcsöt jelenti az ő szemében, mint inkább a feudálislovagi morál „jóhír”-ét, nemzetségének feddhetetlenségét, az udvari megítélés előtti szeplőtlenességét. Tudatában összeütközik a nemzet-nép gondjának objektív mérlegelése és a feudális mentalitás követelményeinek szubjektív jellegű teljesítése.

A vérbosszú nemesi előírásaitól, a „leveitei” becsület helyreállításától ösztönözve Bánk elveszti az uralmat indulatai fölött, nem gondolja végig elkövetendő – különben teljesen jogos – tettének következményeit. Nem számol kellőképp – politikai módjára! – a hozzátartozók s tágabban az ország jövőndő helyzetével, nem gondoskodik Melinda biztonságáról. Hogy a jóhíren esett csorbát mihamarabb és a feudális „vérkérészttség” szokásrendje szerint kiküszöbölje, nem keres szövetségeket, tettét egyedül hajtja végre, s közben sorsára bízva Melindát.

Katona tehát büntetlenek ábrázolja Bánkot Gertrudisszal szemben, de nem menti fel – mint arra már Barta János és Sötér István utalt – Melinda ellenében. Teljességgel indokoltnak tartja a királyné megölését, de ábrázolásának művészi szuggesztíójával bírálja annak módozatát, a kellő mérlegelés hiányát, az érzelmek túlhabszását. A politikában elengedhetetlen a józan racionalitás, a gondos helyzetismeret, az összefüggések teljességre törő felmérése – ez a tragédia Bánk személyiségét érintő egyik kritikai sugallata. S a másik: hasonlóképp elengedhetetlen a társak szerzése, az összefogás biztosítása. Nem sokkal későbbi műszóval: az érdekek egyesítése.

Magas fokú igényességről tanúskodik s az olvasótól kifejezett szellemi koncentrációt követel a dráma szerkezete. Nemegyszer lehetünk tanúi oly mozzanatoknak, amelyeknek dramaturgiai funkciója csak jóval később világosodik meg előttünk. Emellett a *Bánk bán* már jó ideje tartó események középpontjába ragadja az olvasót, a szereplők oly viszonylatokról szólnak, amelyek a drámai történet kezdete előtti eseményekkel függenek össze. (Ezért is oly nehéz a színházban első látásra felfogni a *Bánk bán* utalásait!) Katonánál az egyes, mégoly apró mozzanatok is jelentéssel bírnak, még inkább azok láncreakciói. Ugyanakkor szinte alig van olyan elem, utalás, amely ne lenne építőkőve a dráma hatalmas boltozatának. Jellemző példája e szerkezeti folytonosságnak az a jelenet, amikor Ottó a szokványos udvari konvenciók szerint oly módon próbálja meghódítani Melindát, hogy letérdel előtte, s erre Bánk hitvese a következőképpen reagál:

Melinda

S ő térdepel! – Bánk, Bánk, emlékezek

szavadra

Ottó

felemelkedik

Bánknak a szavára?

Melinda:

Arra.

Midőn kezem megkérte, nem rogyott

ő térdre –! Szép se volt igen; de egy

Alphonsus, egy Caesar állott előttem.

„Szabad tekintet, szabad szív, szabad

szó, kézbe kéz és szembe szem, – minálunk

így szokta a szerelmes: aki itt

letérdel, az vagy imádkozik, vagy ámít!”

Ő mondta ezt, ámító! És bizony

Bánk nem hazud: s ezért megvet *Melinda*.

A szerkezet elsődleges érvényesítő közege a mű alapvető sajátosságának, a hallatlanul nagyfokú lélektaniségnek. A cselekményt ugyanis Katona úgy rendezi el, hogy a szerkezeti felépítés a szereplők folyvást alakuló pszichológiai reakcióinak nemcsak keretét, de kiváltóit is szolgál. Áramlóan gyors, vibrálóan élénk ritmusú különben ez a szerkesztésben is kitűnő drámai folyamat: egyetlen éjszaka és egyetlen nappal megy végbe megannyi emberi sorsnak az egész ország életére is kiható drámája. A tömörítő egység a helyszínre is vonatkozik: a királyi palota néhány termében és Petur házában összpontosul egyén és társadalom létének teljessége. Ami pedig ez időben és e helyeken történik, az nemcsak szüntelenül *történik*, de a kontrasztos felépítés által a szerkesztés dialektikus feszítettségében valósul meg: a jelenetek ellenpólusok, Bánk tábora, illetve az udvari csoport egymást váltó fellépései szerint alakulnak. Méghozzá akként, hogy az egyik csoport jelenetsora már némiképp kezében hordja, előkészíti a másik pólus dramaturgiai ellenpontját: kimondatlanul is sejtet valamit a következő jelenetekben bekövetkezőkből. A főszereplők, Bánk és Gertrudis pedig akkor is „jelen vannak”, ha nincsenek is a színen – őrök folyik mindig a szó. Ennek fordítottja is igaz: amit egyikük mond vagy tesz (vagy amit róla mondanak vagy vele kapcsolatosan tesznek), az a másik sorsát befolyásolja. A szerkezet tehát csak ritka esetben megereszkedő összefüggésrendszer (e „megereszkedés”-re példa Simon hét fiának mondája az I. felvonásban, vagy amikor Bánk a másodikban „bánki sértődés”-t emleget, mielőtt tudomást szerezne a történetekről), – a kiérlelt eszmei-művészi koncepció eredménye és nagymértékben vissza is hat annak érvényesülésére.

Két korszak határán született a *Bánk bán*, s ez abban is tükröződik, hogy nem sorolható be egyöntetűen egyik irodalmi irányzat körébe sem. A felvilágosodás áramlatainak, a klasszicizmusnak, a szentimentalizmusnak, a Sturm und Drangnak stb. jellegzetes vonásait benne éppúgy megtaláljuk, mint az idehaza éppen ekkor induló romantikáét. Az előbbire vall az egyéni integritás és szuverenitás gondolatának hangsúlyozása, az egyéni érzelmek polgárjoga, a kiemelkedő emberek kezűsége, az erkölcsi világrend hite, a zsarnokellenesség, a jó király személyébe vetett hit, stílusában egyes monológok túlbuzgósága, a hang időnkénti túlzott pátosza, szertelenné válása. Nem utolsósorban pedig a más szerzőktől átvett és a drámába beillesztett idézetek szerepe. Waldapfel József kutatásai nyomán tudjuk, hogy a *Bánk bán*ba írója egész mondatokat vett át Schiller, Wieland, de leginkább Veit Weber műveiből, például a *Sagen der Vorzeit*-ből kétszázötven sort. Tiborc panaszának nagy része innen való. Katona tehetségére vall, hogy paradox módon az átvételek nem kezdik ki, hanem éppenséggel aláhúzzák írói ihletének és koncepciójának eredetiségét, oly természetesen és lendületesen simulnak a műegészbe. Azt viszont, hogy mi kapcsolja a drámát a romantikához, első kritikusa, Bárány Boldizsár összegezte elismerő megjegyzéseiben. Idézzük fel: eredeti nemzeti voltát, „gótikaiságát”, azaz a történelmi múlt művészileg hiteles életre keltését, „fantasztikusságát” vagyis képzelőerejét, pszichológiai kifinomultságát, az indulatok mesteri továbbszövését, a fájdalom szélsőségeinek észrevétlenül érzékeltetését dicsérte. A romantikának azokat a vonásait, amelyek a lélektan sikkján már a realizmussal is érintkeznek. S tegyük hozzá: romantikus már a nyelv nem pusztán ábrázoló, hanem kifejező, a lélekmozgást egyenértékűen élénk vetítő jellege is.

E tragédiában minden szereplő a saját nyelvét beszéli, egyéniség és nyelv, lélekállapot és nyelv éppúgy egybeolvad, mint helyzet és nyelv: a szó az azt kimondó ember legbelsőbb valójának hullámzását sugározza, sőt újabb pszichikai reagálásokat idéz elő. A nyelv annyira nem különül el a cselekvéstől és a cselekménytől, hogy a legtöbbször foglalta a drámának és a drámaiságnak. Waldapfel József fogalmazta meg ezt lényeglátóan: „a *Bánk bán*ban minden megszólalás ugyanakkor, amikor jellemet világít meg és lélekállapotot fejez ki, sőt akkor is, amikor eseményeket közöl, emlékeket idéz – egyben mozdulatot is jelez és tovább mozgat, akciót is kísér és maga is akció tényezője.” S a lelki folyamatok nyelvi tükrözésének fontosságát, a pusztán szó drámai értékét az is kiemeli, amit Németh László állapít meg: „... Talán semmi sem jellemzőbb erre a drámára, mint hogy az emberek benne nem egymással, hanem egymás mellett beszélnek.” A szó nemcsak a cselekményt, s a szereplők pillanatnyi lélekrezdüléseit tárja itt fel, hanem azon túl valami egyetemesebbet – a szereplőknek és magának az íróknak társadalmi léthelyzetét.

A *Bánk bán* szűkszavúságáról, tömörségéről, a nyelvi megjelenítés ritka gazdaságosságáról, célratoréséről, feszültség-hordozó és -teremtő stílusesszenciáiról már sokan és sokat írtak. Sejtetési, kihagyásai, utalásai, célzásai, elhallgatásai, félbetört mondatai, inverziói, rejtett második jelentést tartalmazó mondatai már valóban mind a nyelvbe rejtett drámai funkcionalitásnak elsőrangú lehetőségei. Egyetlen példát erre: a dráma legkezdetén a Melinda elcsábítására készülő Ottó kitérésére

Biberach mindössze hat – szakadozottan előadott! – szóval felel: „Hm, hm, ugyan bizon! Melinda? Jó!” Kétség, hideg közönybe burkolt érdeklődés, fitymálás, gúny, fensőbbiségtudat, cinizmus, ravaszkodás egyaránt benne rejlik válaszában. Benne rejlik Biberach karakterének lényege. De benne Ottó is, akiről ez a válasz értékítéletet tükröz – Biberach megvetését. S ez a szükséztudás, lakonikus megnyilatkozás azonnal bevezet a dráma légkörébe, a jellemzésbe, a problémavilágba, a konfliktus kezdődő alakulásába.

Ugyancsak eszköze a drámaiságnak a mondatalkotás jellege, a szintaktikai közlés különlegessége. A *Bánk bán* mondatfajtái közt szembetűnő a felkiáltó, kérdő, felszólító mondatok túlsúlya, s az, hogy a kijelentő mondatok is gyakran telítettek az átlagosnál jóval feszültebb érzelmi állapotokkal. Emellett a mondatfajták többnyire ellentétező módon váltják egymást a szereplők egymásra következő megnyilatkozásaiban. A mondatépítés tehát eleve áradó szenvedélyeket hullámoztat elő, nagyfokú felindultságot sugároz s azt izítja tovább, oly expresszivitást, mely a lélek hullámzás szélsőségeiig ível. A tragédiának majd mindegyik szereplőjére és minden helyzetére jellemző e nyelvben kiütözhető túlfeszültség. Tiborc híres panaszából idézünk:

„ . . . Ők játszanak, zabálnak szüntelen,
úgy, mintha mindenik tagocska benne
egy-egy gyomorral volna áldva: nekünk
kéményeinkről elpusztúlnak a
golyák, mivel magunk emésztyük el
a hulladékot is. Szép földeinkből
vadászni berkeket csinálnak, a-
hová nekünk belépni sem szabad;”

S amikor Bánk felelősségre vonja Gertrudist, a következő nagy intenzitású képben vetíti ki számonkérő indulatát:

„ . . . – Midőn ti leg-
először, asszonyom, hazánkba jöttetek,
a békességnek édes istene
Pannóniára monda akkoron
egy átkot, és a romlás angyala
mormogta rá az áment.”

Nagy hatással van az olvasóra a dráma páratlanul egyéni szóhasználatára is. Elemzői nemegyszer mutattak rá e zömében nyelvújítás előtti szókincs régiességére, ódon veretességére, ősi komor fenségére, s arra, hogy még új szóképzéseinek és szóösszetételeinek is régies színezete van. A hivatkozott példák meggyőzőek: *alázódás, esenkedés, zendítő, irtóztatóság, atyaátok, becsrangpor, gyászasztal, végsemmiség*, – s ezeket még ki lehet egészíteni jó néhányval: *mulatópalota, lévnyaló, békételen, királyos asszony, setetes, ötletetés, ércpohár, cinterem, lenyűgódott szülő, kicsikort, oltalom-pajzs, vérverejték*. (A szavak a dráma hangulatiságára önmagukban is jellemzőek!) A szakirodalom ugyanakkor arra is jó érzékkel figyelt fel, hogy Katona magyarsága mennyire őrzi a parasztosan nehézkes kecskeméti beszéd ízeit. Igazoljuk ezt is néhány példával: *fölöstök, orra vére folyna, donognak, megállja a sarat, szórszálhasító, csapra ütik véreket, vasas marok, orrára koppintani, bódorogni, eszem fel kell tekerni, dörömböz, poronty* stb.

Több összetevője van a szókincs e nagyfokú különlegességének. Mindenekelőtt a művészi igény az addig ismeretlen költői szépség elérésére. A *Bánk bán* nyelvének érzékletességét, láttató erejét, szemléletességét, festőiségét, ritmikai intenzitását – egyáltalán hangulatteremtő erejét Katona jórészt e mással össze nem hasonlítható szóhasználatával éri el. Azt eredményezi, hogy az olvasóban mind erőteljesebbé válnak az erő és a nagyság, a szenvedély és a szokatlanosság sugalmái.

A *Bánk bán* különös ízű, régies és népies szavai, szófüzései azonban mást is jeleznek. Az író különállását, egyediségét, alkotói öntudatát. A meglévő irodalmiságtól való elkülönülését. Azt, hogy Katona nem vállal közösséget nyelvileg kora uralkodó áramlataival. Sem a feudális ortológiával, sem a

Kazinczy-féle neológiával, az új irodalmi nyelvvel. Régi és népi szavakból, szólásokból kiképezi szókinccsének egy olyan, folyvást előnyomuló rétegét, amelyik már nem a korabeli nemesség szavajrásán, azaz gondolkodásformáin alapul. Egyéni „szótár” ez: alkotója robusztus egyéniségének és kirobbanó tenniakarásának, roppant feszültségeinek és újat kereső elszántságának sajátos művészi tükre.

S tükre – ez az előbbiekből ugyancsak következik – Katona társadalmilag újszerű közösségkereső mozdulatának. Abból a mezővárosi polgári öntudatból fakad, amelyet Kecskeméten szívott magába. Oly társadalmi rétegek szó- és mondatformáit képezi ugyanis tovább magasrendű drámai nyelvvé, amelyek másként szólnak, másképpen kívánnak szólni, mint az országos átlag, mert másként élnek, s még inkább ezt igénylik a jövőtől. S amely rétegek a dagályos nemesi frazeológiával szemben nemegyszer a csend szavával mondják el azt, amit akarnak. A hallgatás beszédét Katona elsősorban tőlük tanulta el.

S nála még az archaizmusok is voltaképp ezt a polgári igényt tükrözik. A feltörekvő, rendiségen kívül álló tömegek immár érzik, hogy nekik is van múltjuk, illetve a nemzeti múltnak ők is részesei. A *Bánk bán* „régieségei” némiképp ebből az újfajta társadalmi tudatosságból, a nemzet múltján való osztozás igényéből is fakadnak. Az ódon patinájú, századok mélyét idéző szavak sokasága a polgári nemzetté válást előkészítő, sarjadó új hagyománysemléletnek megnyilatkozásai.

Drámaköltő műve a *Bánk bán*, s a kompozíciót átható költőisége nem kis részt Katona képteremtő fantáziájának eredménye. T. Lovas Rózsa példamutató gondossággal elemezte végig a költői képeket, mutatott rá azok esztétikai-dramaturgiai értékére. Kétségtelen: az oly gazdag kifejező erejű képek, mint az *egy jól megtermett asztal Legyekbe nem szüköldökik*; *A kis majom harap; halálos ágyba fekvő szép virtus; szakaszd szét mindazon tündéri láncokat; prűszkölő-becs-rang-por; Csak szűnyogok – csak szőnyeget nekik* stb. a drámában nemcsak láttatnak, de jellemeznek, illetve helyzeteket összegeznek. Észrevételeihez azonban érdemes azt is hozzátennünk, hogy e képek jelentős része határozott eszmei, világkép-jelző tartalommal bír. Részben a való világ elégtelenségének tükrözői, részben e világ lírai kitágításának eszközei. Magukba sűrítik a megjelenített valóság lefojtottságát éppúgy, mint az abban élni kényszerült emberek ellenállását. Láttatják a széthullás folyamatát s az azzal meddően szembe forduló szenvedélyeket. A képekben művészileg egyaránt kifejeződik a valóság határa és a vágyak határtalansága. Kifejeződik nemcsak az, hogy milyen a világ, hanem az is, hogy másnak kellene lennie. Mindezzel együtt e sugárzó invenciójú képalkotás a maga egészében is ellentmond az adott sivár jelennek. Oly dinamikusak e képek, hogy együttségükben szimultán ellentétét képezik a „láncokkal” küszködő, „bilincsbe” vert, „kalitkába” zárt és „gödörbe” hullott szereplők vergődésének.

Rímtelen jambusokban Katona írt először drámát irodalmunkban, a két Kisfaludy és Szemere Pál csak évekkel később vállalkozott hasonló kísérletre. Hasonlóra, mert a *Bánk bán* szerzője nem él a soros tagolás szenvedélyeket hűtő, mértékelő lehetőségeivel, az ő jambusa áttör a sorhatárokon. Nála nem a gondolatok és érzelmek pusztá köntöse a legkülönbözőbb sorfajtákra tagolódó metrum, hanem egyéforr a megszólalással. Időnként szabálytalanul, időnként zökkenve alakul az új verselés, de annak lüktetése, sodra csakúgy érzékelteti a költő lírai hevületét, mint a szereplők belső viharzását. Katona azért vállalja a jambus kötöttségét, hogy az akkor különlegesnek számító mérték segítségével minél mélyebbet és megindítóbbat villanthasson elének alakjai tragikumából, sorsuk pátoszából. Ünnepegyesség és közvetlen megnyilatkozás újszerű elegye tehát az ő beszédhez simuló, azzal összeolvadó jambusa: mint a formaképzés más rétegei, úgy ez is egyszerre fejezi ki az adott valót, s lendít túl egy áhított világba. Egyszerre hű tükre a világkép romantikájának és a lélekrajz realizmusának.

Fenyő István

I.

Hetven éve, 1908-ban hunyt el Silvije Strahimir Kranjčević, a horvát irodalom kiemelkedő alakja, kinek lírája új fejezetet nyitott a horvát költészet történetében. Életműve két korszak határán áll; összekötő kapocs, de egyben választóvonal is a horvát irodalom újabb kori történetének legnagyobb váltásánál. Költészete a horvát megújulást (illír mozgalom) követő nemzeti romantika jegyében indul, a korszak legjelentősebb írójának, költőjének, August Šenoának a közvetlen hatása alatt. Első kötete – *Bugarkinja*, 1885. (Sirámok) – csupán a tehetség minőségével különbözik a kor lírájának átlagától. Később, jórészt *Izabrane pjesme*, 1898. (Válogatott versek) c. kötete óta, túlnő a század horvát líráján, kiemeli azt az ellaposodott nemzeti romantika provincializmusából, s munkássága nyomán a költészet és a nemzeti önismeret új horizontjai tárulnak fel. Irodalmi helyzete hasonló Vajda Jánoséhoz a magyar irodalomban: két nagy korszak között a senkiföldjén állnak. A felvilágosodással Kelet-Európában egy nagy, többé-kevésbé egységes korszak kezdődik, hiszen itt a romantika a felvilágosodás lényeges eszmei, világnézeti elemeit viszi tovább, olvasztja magába, s végül a népnemzeti (a horvát szakirodalomban nemzeti romantika terminussal jelölt) irodalomba torkollik. Az új nagy korszak, amely a XX. sz. egész első felét fogja felölelni, a századfordulón, a modernista orientáció eszmei és poétikai innovációival kezdődik. Petőfi és Arany, illetőleg Ady és a Nyugat költészete között Vajda János, Preradović és Šenoa, illetőleg Matoš és Krleža költészete között Silvije Strahimir Kranjčević sajátos, a kategóriákba soroláskor ellenálló életműve áll.

A jelenség, egyébként, tipikusan közép-európai. Egy valaha nyugati indíttatásra létrejött korszak elsovadásakor és az újabb, korszakot meghatározó nyugati ojtás előtt a közép-európai népek költészetének kivételes, önjelű pillanata ez. S ennek a pillanatnak olyan jelentős alkotók a szülőttei, mint a szlovák Hviezdoslav, a román Eminescu, a bolgár Javorov, a horvát Kranjčević és a magyar Vajda.

II.

A múlt század utolsó negyedének kezdetén tapasztalható a felvilágosodás idején nemzeti öntudatra ébredő népek „nemzeti költészetének” a kifulladásá, az epigonok tollán való ellaposodása (nálunk a petőfieskedők, a szlovákoknál a Štúr-epigonok, a horvátoknál a Šenoa és Harambasić árnyékában zajongó versfarcagok regimentje stb.). Ami egykor a nemzeti ébredést és a haladást is szolgálta egyben, most provincializmussá és visszahúzó erővé vált. Újra felvetődött és újraértékelődött hát a „nemzet és haladás” kérdése. A magát több nemzet irodalmában is „kozmpolitának” nevező fiatal generáció új világnézetét és poétikát szegezett szembe a régi, kanonizált költészettel. A cseheknél a *Lumir* folyóirat körül csoportosulnak a „kozmpolita orientáció” képviselői, a szlovákoknál a „Napred”-pör jelzi jelentkezésüket, nálunk az Arany és Reviczky között zajló „kozmpolita költészet vitájában” vetődik az irodalmi élet felszínére a régi és új mélyebb ellentéte.

A fiatal magyar költők Vajda Jánost tekintik, tisztelik vezérüknek. Az ő költői pályája nagy ívet írt le idáig. 1848-ban Petőfi köréhez csatlakozik, s fiatalkori lírája a forradalom költőjének hatása alatt íródik. Az ötvenes években született versei közül pedig néhány – Barta János szerint – igen közel áll a petőfieskedők költeményeihez.¹ *Ildikó* c. színműve (1856) tematikájával a népnemzeti történelem-szemléletéhez, vagy akár Arany *Csaba-trilógiájához* kapcsolódik. A történelmi és személyes tapasztalat, a világnézet és a költői én formálódása fokozatosan szembefordítja Vajdát a népnemzeti irányzattal. Nemzet és haladás dilemmáját az utóbbi javára oldja fel, mint nézeteit összefoglaló röpiratának címe is mutatja: *Polgárosodás*, amelyben kijelenti, hogy „... inkább hátrálunk, mert ... nemzeti *dačból* meghasonlásba jövünk az általános európai művelődéssel.”² *Önbírálatának* híres mondata: „... visszabújunk ázsiai ómagyarságunk tétlen, altató otthonába. Előrántjuk őseink párduckacagányát,

¹ BARTA János: Vajda János pályakezdése. It 1958. 355.

² Vajda János: Összes művei. VI. Politikai röpiratok. Bp. 1970. 153.

rozsdás sarkantyúit, s e kísértetes jelmezben akarjuk elleneinket elrettenteni, felejtven, hogy azok fölvilágosodottak, és mosolyognak mumuskodásunkon . . .”³ már Adyt előlegezi, az ő vízióját a magyar elmaradottságról, provincializmusról. Petőfi „Alföldje” Vajdánál értékelődik át „beduin világgá”⁴, majd Adynál válik „magyar Ugarrá”. Vajdánál azonban még csak az értelem szintjén jelentkezik a felismerés, csak a röpiratokban fogalmazódik meg ilyen plasztikusan; költői képpé, versé még nem érik. A versek költőjük kitágult világtudatával opponálják a népnemzeti költészetet; a magyar helyett az embert, Magyarország helyett a világegyetemet állítva előtérbe.

Silvije Strahimir Kranjčević költői fejlődése a lényegét tekintve ugyanezt az ívet futja be. Pályakezdése a horvát „nemzeti romantika” egyik tipikus jelensége. Tematikailag a hazaszeretet, a nemzet szolgálatára való készség proklamálásában, a szebb jövőért munkálkodásra serkentésben merül ki. Hangvétele, költői eszközei szintén a horvát lírai tradíció sztereotípiái. *Hrvatskoj*, 1885. (Horvátországhoz) c. versének 64 sorában például 10 helyen variálja a szülőhaza és a szülőanya azonosításának Preradović óta ismert, konvencionális képét.

Ebben a stádiumban Kranjčević még az illúziók költőinek kórusából egy hang. A horvát történelemben ugyanis 48–49, természetesen, nem olyan választóvonal, mint a magyarban, ezért irodalmukban sincs olyan törés ekkor, mint a miénkben. Az illír mozgalom ugyan mint mozgalom lezárult, de a nemzeti-kulturális erjedés töretlen maradt: az irodalmi értelmiség – élén Senoával – az illír mozgalom programját viszi, illúzióit dédelgeti tovább. A költészetben az illirista lelkesültség átmentését, lendületben tartását szolgálja a patetikus, felfokozott hangvétel.

A 80-as, 90-es években az egyre súlyosabb társadalmi-gazdasági helyzet – agrárválság stb. – következtében egyre világosabbá válik az illúziók és a valóság szöges ellentéte. S amiképpen Ante Kovačić *U registraturi*, 1888. (Az irattárban) c. regényében, amely a horvát realizmus kimagasló alkotása, sötét színekkel festi a horvát valóságot, úgy komorul el Kranjčević hangja is, amint a költő elhagyja az illúziók világát a valóság világára döbben rá. A romantikus, elvont hazafiságot ekkor konkrétabb, szociális szemlélet váltja fel nála. A *Radniku* (A munkáshoz) c. versben már nem a horvát népről, hanem általában a dolgozó és szenvedő emberről szól a költő. A vers második változatában (1898) még tovább lépve, az ember helyzetének gondolati általánosításáig jut el, Isten, a világ és az ember viszonyát boncolgatja, az ember szabadságára kérdez. Szociális költészetének csúcsa, *Astrea* c. költeménye témájával Hviezdoslav „Az erdőkerülő felesége” (*Hájinikova žena*) c. nagylélegzetű elbeszélő költeményének a rokona: a földesúr által megbecstelenített, illetve megbecsteleníteni akart és ettől megtérbolyodó jobbagynő tragédiáján mutatja be mindkét költő a társadalmi igazságtalanságot. Csakhogy míg Hviezdoslav elbeszélése a realitás határain belül mozog, Kranjčević képzelete szimbolikus vízióvá fokozza a történetet: a megkötözött kezű Astrea (az igazság istennője) és a minden társadalmi különbséget eltüntető halál látomásával a költemény az egyszerű történetből az emberi lét egyetemes kérdéseig hatol.

Kranjčević és Vajda, tehát, a kor világát és emberét kifejezni elégtelennek bizonyuló nemzeti romantikát ill. népnemzeti költészetet ugyanabban az irányban haladták meg: a gondolati költészet irányában. Ily módon tettek jelentős lépést afelé, hogy népeik irodalma, irodalomról-gondolkodása ne ragadjon bele az elkülönítő provincializmusba, hanem az összekapcsoló európaiságba emelkedjék. Ennek jegyében mondta Vajda János magáról: „ . . . nem ázsiai, de modern európai magyarok közé tartozom . . .”⁵; Kranjčević pedig a „világegyetem polgárának” („svemirski gradanin”) vallotta magát. Nagy szerepük volt abban, hogy az irodalomban uralkodó „ . . . türelemszakasztó egyhangúság, üresség, tartalmatlanság, szóval pangás . . .”⁶ kimozdult „ . . . az európai vagyis a valódi műveltség . . .”⁷ irányába.

³I. m. 69.

⁴I. m. 135.

⁵Vajda János: Összes művei. Franklin-társulat kiadása. é. n. 1737.

⁶Vajda János: Összes művei. VI. Politikai röpiratok. Bp. 1970. 67.

⁷I. m. 68.

III.

A követelt „európai vagyis a valódi műveltség” azonban ambivalens képet mutat a két költő olvasmányai, világirodalmi tájékozottsága tükrében. Rendelkezésünkre áll Kranjčević könyvtárának filológiai feldolgozása, és Vajda olvasmányaival is foglalkozott a kutatás.⁸ Ezek alapján kiviláglik, hogy viszonylag alaposan ismerték mindketten koruk friss, aktuális, „divatos” filozófiai és tudományos irodalmát (Schopenhauer, Darwin, Ranke, Büchner, Renan, Flammarion említhető elsősorban); a szépirodalom terén viszont fél évszázados lemaradás van érdeklődésükben, ismereteikben. Goethe, Heine, Shelley, Byron (Kranjčevićnál még Gogol, Turgenyev és Dosztojevszkij) a kedvencek, a Baudelaire-től korszakot nyitóan megújuló - francia - költészet, úgy tűnik, ismeretlen számukra. (Általában elmondható, hogy Közép-Európában egészen századunk elejéig a német – és a szlávoknál az orosz – orientáció a jellemző: Madách könyvtárában pl. 741 német nyelvű könyvvel szemben csupán 115 francia található⁹; az érdeklődés csak a „modernség” idején – Ady, Matoš – fordul a franciák felé.)

Ez a sajátosan ellentmondásos szellemi-művészi orientáció, valamint a horvát és magyar irodalom azonos pillanata rokonságot eredményezett Kranjčević és Vajda koruk irodalmától elütő költészetében. S az ő esetükben nem szimplifikáció műveltségük milyensége és művészetük között ilyen szoros kapcsolatot feltételezni, hiszen egyikük is, másikuk is bölcselő költő volt, verseiket a „vérré tanult,” műveltséganyaggal töltötték fel. A vallásos és mechanikus materialista világnézet harapófogójában a világegyetem foglyaként (?) uraként (?) felfogott ember létének végső kérdéseit járják körül költeményeikben. Kranjčević talán legjelentősebb versében, a *Zadnji Adam*-ban (Az utolsó Ádám) az elpusztuló, jéggé dermedő földön az egész emberi nemet képviselő „utolsó Ádám” végső mozdulatával *kérdőjelet* karcol a jégbe. Ez a kérdőjel ennek a lírának a védjegye, hiszen Vajda is rögeszmeszerűen ismételteti *A bikoli fák alatt* nagy kérdését: „Miért vagyunk, mi és e minden?” – e kérdésnél alább ők sohasem adják, és erre a kérdésre sohasem tudnak válaszolni. Az élet mulandósága és az anyag örökkévalósága számukra *paradoxon*ként jelentkezik (vö. Vajda: *Végtelenség*), mivel a száraz tudományosságot egy életfilozófiába emelik be: az anyag örökkévalósága a halhatatlanság viszonylatában izgatja őket. Az anyagi világ örökléte viszont a demiurgosz-Isten létét, tehát a szellemi örökléte kérdőjelezi meg, a teleologikus vagy iránytalan *lét* dilemmáját veti fel. Ezért az individuum létének e paradoxonát kozmikus méretekbe vetítik ki, a teremtett és értelmes, vagy eleve létező és cél nélküli *világ* paradoxonává fokozzák. Tudományos műveltségük az utóbbi alternatívát szuggerálja: a világ ciklikus, körforgásszerű változásának, a világegyetem pusztulásának és újrakeletkezésének motívuma bukkán fel mindkettejüknél.

A Kant óta ismert és pl. Helmholtz, Karl du Prel, Nordau, Flammarion által újrafogalmazott felfogás igen elterjedt a XIX. sz. második felében a világsors és történelem irodalmi ábrázolásaiban. Madáchnál a *Tragédia* eszkimó színeben a jégbeborult földön vergődő „torzkép”, „korcs alak” Ádám álmában az emberiség, a történelem utolsó, lezáró, baljóslatú víziója. Eminescu a *Memento mori*-ban ugyancsak a történelemben vetíti az iránytalan mozgás, önmagába visszatérő körforgás csüggesztő perspektívátlanágát. Javorovnál egy-egy kép, metafora erejéig villan fel a kihunyó nap, pusztuló világ látomása az egyébként melankolikus, konkrét szubjektív hangulatot megragadó „Látomások” (Видения) és „Kihunyó a nap” (Угасна сльнце) c. verseiben. Carducci „A Monte Marión” (*Su Monte Mario*) befejezésében viszont teljes gazdagságában bontja ki a jéggé dermedő világ, s a rajta elpusztuló utolsó emberpár tragikus vízióját. Az életöröm és halál (víg kirándulás képével indul s a világegyetem halálával zárul a vers) ellentétezésével „A Monte Marión” némileg Vajda *A Köröndnél* c. költeményének rokona, hiszen a lírai hős itt is az „ünnep délután” vidám forgatagában döbben rá a lét mulandóságára, amiképpen Javorovnál hasít bele a „farsang-idő, vasárnap” lármás örömebe a halál képze (Maszk – Маска). Nem kizárt, hogy mindhárom vers keletkezésére hatással volt Heine „Istenalkony”-a (*Götterdämmerung*), amelyet egyébként már Komjáthy Jenő lefordított magyarra. A világ pusztulásának és újrakeletkezésének ábrázolásában Jan Nerudánál az új világ jövődőlésének

⁸ Vladimir ČOROVIĆ: Lektira S. S. Kranjčevića. In: Građa za povjest književnosti hrvatske, knj. X Zagreb, 1927. I–100., KOMLÓS Aladár: Vajda János. Bp. 1954.

⁹ SZÜCSI József: Madách Imre könyvtára. MKsz 1915. 5.

pátosza csendül fel a *Pisne kosmické*, 1878. (Kozmikus dalok) befejezésében, hasonlóan Vajda *Alfréd regénye* c. verses regénye világpusztulás-ábrázolásának egy pillanatához, amikor a főhős így kiált fel:

..... a megifjodó föld
Új paradicsomának második
Ádámja én vagyok

A *Nyári éjjel II*-ben viszont a pusztulás-keletkezés kilátástalan örökkévalóságának, „rossz végtelenségének” értelmetlensége borzasztja el:

Ez öntudatlan zagyva minden,
Ez volt, van és lesz mindörökké.

Kranjčević „utolsó Ádámjának” jégbe karcolt kérdőjelét is belepeli a zuzmara és a hó, mely alatt (prózafordításban): „Örült álmoként ott szunnyad minden, ami volt, hogy hiábavalóan, nyomtalanul elmúljon, mígnem az új zavaros káosz – második kiadást ér meg!”:

A pod njom spava kao luda sanja
Sve, što je bilo, da isprazno prođe
Bez glasna traga, dokle opet dođe
Nov kaos mutni do – drugog izdanja!
(*Zadnji Adam*)

A közös források az egymástól függetlenül létrejött víziók rendkívüli hasonlóságát eredményezik: valamennyiben a nap energiáinak kiapadása, a központi égitest kihűlése okozza a kataklizmát, melynek során bolygónk is jéggé dermed, minden élet elpusztul rajta: „az örök úr jégében” (Carducci) „se csillagok, se nap – se nap, se éj” (Javorov); a kihűlő planetán ott látjuk elpusztulni az utolsó embert (Kranjčević), vagy emberpárt (Carducci, Vajda); legtöbb esetben pedig a világ újrakeletkezésének, „az új káosz felizzásának” (Neruda), „a megifjodó föld új paradicsomának” (Vajda) jövendölésével zárul a költemény.

Az ókori tenyészet-enyészet mítoszok e modern változatának irodalmi variánsaiban többnyire tehát nem a tenyészet optimizmusa, hanem az enyészet tragikuma dominál, a körforgás lehangoló monotóniája csüggeszt el. A természet, az anyag gépies működésének felismerése ugyanis nem az emberi sorskérdések megoldása is. A mechanikus materializmus a világ és az emberi lét *miértjére* nem világított rá, csak a *mikéntre*; nem *válasz* volt tehát a végső kérdésekre, csupán *magyarázat*. A modern kozmogónia ezért általában a bibliai világgéppel kontaminálódik e költeményekben: a tudományos ciklikus világfelfogás az utolsó ítélet víziójával sajátos apokalipszissé keveredik bennük¹⁰, melyben – az anyagi örökkévalóság és az élet mulandósága világnézeti antagonizmusának paradox feloldásaként – „az utolsó Ádám” (Kranjčevićnél) „hitetlen hittél”, kétségbeesett mozdulattal kap az „istenek halála” után mégis megjelenő kereszt felé; és Vajda is apokaliptikus hevülettel, ám „reménytelen reménnyel” javasolja:

..... ember, ember,
Ki ide tévedtél, ragadd kezedbe
A hit koporsókötelét szilárdul
S el ne bocsásd többé soha!
(*Végrelenség*)

¹⁰Ivo FRANGES: Silvije Strahimir Kranjčević – jedno poglavlje iz evropske astralne lirike XIX stoljeća. In: Radovi Zavoda za slavensku filologiju, sv. 10. Zagreb, 1968. 92.

A nem válaszoló természettel, anyagi világgal szemben ellensúlyként kínálkozó szellemi tartományt (transzcendenciát, Istent, feltételezett erkölcsi középpontot) azonban éppen az előbb – korrumpálódott formájában – csődöt mondott racionalizmus kezdte ki, kérdőjelezte meg létét. Kranjčević előbb idézett versében – Nietzsche nyomán? – felkiált: „Mru bozi!” (Az istenek halnak!), s Vajda is tanácstalanul fürkészi a végtelenben a középpontot:

Keressük ottan, ott lesz ő, az Isten . . . !
 Képzeltető-e bárhol egyebütt?
 – De hát a térben, melynek széle nincsen,
 Hol a közép? – Sehol, vagy mindenütt? . . . !
 (Nyári éjjel I.)

Isten, a hozzá vezető út, a vele való kontaktus, tehát, problematikussá vált; a költészetben megjelenik a *néma* vagy *közönyös* Isten, Ady „vigasztalan” Istenének előképe. Javorov számára az Isten „süket vénember” (бор е старец глух) *Евреу* (A zsidók) c. versében; Vajda az életet olyan drámának látja, melynek „szerzője ismeretlen, és akit / Hiába hívunk, ő meg nem jelen” (*Végtelenség*); Kranjčević *Mojšije* (Mózes) c. költeményének Istene pedig már-már cinikus:

. što je sićušna
 Ta tvoja ljudska, krvna željica.
 S visina mojih, ljudski jadničje,
 Jednako mal je piramida rt
 Ko rov, što neznan izbaci ga krt,
 I bespomogućna sve je natega! – – –

– monja az Úr Mózesnek (prózaafordításban: „mily aprócska ez a te emberi, vérző vágyacska. Az én magaslataimból, nyomorult ember, ugyanolyan apró a piramisok csúcsa, mint bármely vakondtúrás, s minden erőfeszítés hiábavaló!”) Isten és ember problematikussá vált viszonyának ábrázolásakor az irodalom gyakran nyúl a Mózes-történethez a bibliai témák közül, mivel itt a nép – Mózes – Isten hármasság viszonylatban az értelmezések tág köre kínálkozik. Alfred de Vigny *Mózes* (*Moïse*) például, hontalanul Isten és a nép között, a sehova-sem-tartozástól szenved; hatalmas, de magányos és boldogtalan. Madách *Mózes* (a hasonló című drámában) Istenhez tartozik, népén kívül-felül állva latolgatja, érdemesült-e a nép Istenre; Isten parancsolatainak betartását, követeléseinek teljesítését kényszeríti ki a népből. Kranjčević *Mózes* viszont a néphez tartozik, az ő nevében kéri számon Istentől az emberek vágyainak, kéréseinek teljesítését. Mindhárom költő, tehát, a saját világképre formálja, az őt izgató kérdések szerint használja fel a bibliai legendát. Vignynél a romantika zseni-kultusza jegyében az átlagból kiemelkedő egyén fensőbbiségével együttjáró magányán és boldogtalanságán, tehát az *individuális* vonatkozások van a hangsúly. Madáchnál ez – szintén a tömeg és egyén viszonylatában – a *történelmi* aspektusra tolódik át, Kranjčevićnél pedig az *ontológiai* oldal dominál.

A bibliai motívumok rendkívül nagy számú előfordulása Vajda és Kranjčević költészetét egyaránt jellemzi. Vajdánál túlnyomórészt a szerelmi líra képi világába épülnek be, ezért a paradicsomi kígyó, a cherubok lángpallosa és az – elveszett – éden motívuma a leggyakoribb. Kranjčevićnél viszont a bibliai-vallási elemek legtöbbször nem csupán a képalkotásban vesznek részt, hanem a vers fő témájává lépnek elő. Alapvető problematikája a bibliai és a hivatalos kereszténység, a vallás és az egyház szembenállása, ami a XIX. sz. második felében azáltal válik akut kérdéssé, hogy a – racionalista vagy nemzetközönpontú – világkép vezérfonalának foszlásnak indulásával újra felmerül az Istennel (feltételezett erkölcsi középponttal) való kommunikáció igénye, ám ennek tradicionális (mágikus-egyházi) módja anakronizmussá vált. Ezért történnek különféle kísérletek az egyház megkerülésére, az Istennel való *közvetlen* kapcsolat létrehozására. Reprezentatív példája ennek Tolsztoj *Gyónása* (1882), s ezért kiált fel Dosztojevskijnél Aljosa Karamazov, miután meghallgatta Ivan Krisztus újraeljövételéről szóló

poémáját: „A te poémád Jézus magasztalása”, hiszen a „nagy inkuizitor” érvelése Aljosa szemében az egyház önleplezése, melyből kiderül, miként degradálta a kereszténység Krisztus szellemi hagyatékát, az ember anyagi dimenziójára redukálva azt.

A cseh J. S. Machar egyházellenes indulata a keresztény eszme elutasításához vezet *Golgotha és Rím* (Róma) c. köteteiben; Ady pedig Istent keresve hiába próbál majd emlékezetébe idézni egy „gyermeki imát” (*A Sion-hegy alatt*): az Istenhez vezető konvencionális út már járhatatlan. Vajda János *Krisztus és korunk* c. korai (valószínűleg 1849-es) versében szól a krisztusi tan visszájára fordulásáról a keresztény egyházban:

Az elv, a mellynek hirdetője
És vértanúja te valál,
Elnyomatott, és azok által
Kiket utódokul hagyál.

De profundis c. kései (1893) költeményében pedig más tartalmi kontextusba épül be a keresztről leszálló, újra megjelenő Krisztus képe. Kranjčević több ízben is a művészi közlendő középpontjába állítja az eredeti krisztusi tan és a keresztény egyház működésének diszkrepanciáját. „Eli! Eli! Lama szabaktani!” (*Eli! Eli! Lamā azāvtani? !*) c. versében a Krisztus utáni kereszténység történetének vízióját festve a golgotai áldozat feleslegességére következtet:

Meghalt fönn a Golgotán – lelkét kiért adta ki?
Későn esett áldozat vala ez, vagy korai?

Meghalt fönn a Golgotán, s tudja róla a világ,
de a régi áldozat nem lett gyümölcs-terhes ág.

Sőt, az áldozat nemcsak haszontalan volt, de a sáfár utódok önnön ellentétébe fordították:

Sétált a történelem, rajta cifra szégyen-ing,
s ahogy az ég közelít, tőle mind messzebb megyünk.

És ordított a tömeg, részeges hejehuja:
Isten, a te ügyedben öldöklünk, halleluja!

(Kalász Márton ford.)

Az itt csak utalásszerűen előforduló kereszties hadjáratokról beszél nagyerejű *Dva barjaka* (Két lobogó) c. versében, a Krisztus nevében történő öldöklés borzalmait ecsetelve, miként Carducci „Egyházi átok” (*La scomunica*, 1860) c. szonettjében, melyben egy sorba rántja a „sötét keresztet s vériszamos szablyát” (Rónai Mihály András ford.), vagy „A perugiai vérengzésre” (*Per le stragi di Perugia*, 1859) címűben, melyben Róma „vére szomjazik” és

a vétek zászlaján Krisztust lobogtat;

ki Péterrel eltéteti a kardot,
ki harcot nem tűr, s meghal megbocsátva.

(Hárs Ernő ford.)

Az egyház funkciójának látszólagosságát, hiábavalóságát ábrázolja Kranjčević *Sveljudski Hram* (Mindközönséges Szentély) c. költeménye: míg a Szentélyben századokon át szól az orgona, miséznek, odakinn az emberek szenvedve róják életük útját, míg nem a halál „üres tekintetével átdöfi szívüket” (*Pogledom praznim srce probode*). Végül pedig a *Resurrectió*ban Kranjčević is feldolgozza az emberek között újra megjelenő Krisztus, világirodalmi reprezentativitással Dosztojevszkijnél felbukkant témáját. Ezúttal történelmileg konkrét események között látjuk viszont Jézust: „a tizenyolcadik század nyolcvankilencedik éve dörög”, rögzíti az időpontot az első versszak, tehát a francia forradalom idejében vagyunk. A forradalmi Párizs zúrzavarából egy hatalmas, ismeretlen alak emelkedik ki, vezérli a tömeget, majd eltűnik a győzelem után, „mint a sötétségben egy pillanatra felvilágító üstökös” („Ko

meteor, što na časak rasvijetli pomrčinu”), és csak a vers utolsó sorából derül ki: „Krisztus jött le, íme, a keresztről, és nálunk járt most” (Hrist je evo s križa sašo, sad je evo u nas bio!). Ily módon a költemény korai, meglepő hasonlatosságú előképe Blok *Tizenkettenje* (1918) befejezésének. Ám bármennyire is meglepő, a hasonlatosság mégsem pusztán véletlenszerű. Amikor a konkrét, társadalmi, nemzeti célokért küzdés igénlése általános életfilozófia-programba illeszkedik részként, sokszor összpontosulnak egy konkrét személyiség köré az általános képzetek és vágyak, ami által a konkrét személyiség szimbolikussá duzzadhat, idealizálódhat. Kranjčević és Blok Krisztusa mellett gondoljunk Vajda Napóleon-kultuszára,¹¹ Carducci Garibaldihoz írott verseinek intonációjára, Tóth Árpádnak *Az új istenére*, aki „nem ég szülötte”, „de nem is föld bálványá”, Krleža sóvárgó felkiáltására: „Óh, vajha valaki bölcs állna a kormánynál!” („O, kad bi netko mudar stajao na krmi”) az *Ulica u jesenje jutro*, 1917. (*Az utca őszi reggelen*) c. „szimfóniájában”.

V.

Az „általános ember”, a világegyetem gondjaival küszködő költőpróféta, amikor előbújik a benne még ott rejtőző költő-forradalmár, nem egy bizonyos állapotnak egy bizonyos másik állapottá változtatását, hanem magának az emberi létnek az átalakítását, a legnagyobbat követeli. Hiszen az emberiség vereségei, katasztrófái közül is a legegységibbet, a legnagyobbat: az éden elvesztését fájlalja leginkább. E témát általában drámai költeményben dolgozták fel, ezért lett ez a műnem a szóban forgó költői törekvések jellemző kifejezési formája a gondolati költészet mellett.¹² A poème d’humanité különféle változatainak áradata Közép-Európában a múlt század második felében tetőzik. A számtalan változatban testet öltött műnemnek három alapvető típusa különböztethető meg. Az egyik (1) a Genézis elbeszélését dolgozza fel, az első emberpár, a Sátán, a Paradicsomból való kiűzetés és esetleg a közvetlenül ezt követő események (testvérgyilkosság) a témája. Ez a típus Milton *Elveszett Paradicsomára*, Byron *Káinjára* vezethető vissza. A másik típus (2) az ördöggel való cimbóralást későbbi időpontba (általában a középkorba) helyezi; főhőse „eladja lelkét” a Sátánnak a beígért végső boldogság zálogául. E változatnak Goethe *Faustja* és Byron *Manfredja* a klasszikusa. A harmadik típusba (3), a „valódi” poème d’humanité sorába azok a művek tartoznak, melyek a főhős álma vagy látomása formájában az emberiség egész történetét, annak fő csomópontjait elevenítik meg, a főhős többszöri alakcseréje, újjáéledése során. Alapműként itt Lamartine *La chute d’un ange* (*Bukott angyal*) c. alkotása említhető.

Közép-Európában mindhárom típus – hol konkrét, egyedi, közvetlen, hol kevert, közvetett – hatása tapasztalható. P. P. Njegoš *Luča mikrokozma*, 1845. (*A mikrokozmosz fénye*) c. műve az (1). típushoz tartozik, főleg Milton művével rokonítható: az előtérben az Isten és a Sátán harca van, s az ember azért üzetik ki a Paradicsomból, mert a Sátán oldalára állt. P. Preradović *Prvi ljudi*, 1862. (*Az első emberpár*) c. elbeszélő költeménye befejeződik a bűnbeesés előtt, a paradicsomi boldog állapotot ábrázolja csupán. Kranjčević oratóriuma, a *Prvi grijeh* (*Az eredendő bűn*) szintén az (1). típus sajátos képviselője, amennyiben az éden jól ismert „színpadát” Kranjčević allegorikus alakokkal (Éhség, Bűn, Igazságtalanság stb.) népesíti be, melyek az emberi lét különféle dimenzióit jelzik. S bár a mű a bűnbeesést követő kiűzetéssel zárul, mégsem az *elvesztés* fájdalma, hanem a *megtalálás* öröme csendül ki belőle: a halandóságra és a „föld túrására” ítélt ember éppen ez utóbbiban: a munkában találja meg életének értelmét, vezérfonalát.

A (2). típus klasszikusainak hatása alatt született Krasiński egyik főműve, a *Nieboska komedia*, 1833. (*Istentelen színjáték*), amely az erős Faust-hatáson végül is a konkrét lengyel társadalmi ellentét (arisztokrácia – nép) ábrázolásával emelkedik felül. E művel rokonítható Hviezdoslav ifjúkori töredéke, amelyet később *Šuhajnak* (*Legény*) neveztek el. A *Faust* hatása itt is igen szembeötlő: a főhős Mefisztóval viaskodik, azonban e harc a szlovák nemzet-eszmény körül dúl. Az ördög idegen néphez és idegen istenhez csábítja – idegen asszony szerelme által – az ifjút, aki bele is esik a kelepécebe, s azután hiábavalóan próbál szabadulni belőle.¹³ A szerb líra kimagasló alakja, Vojislav Ilić

¹¹ Vö. KOMLÓS Aladár: i. m. 56.

¹² Vö. KIRÁLY István: Ady Endre: Margita élni akar. In: Kort 1972. január. 66.

¹³ Vö. SZIKLAY László: Az ifjú Hviezdoslav. Bp. 1965. 181.

egyik első műve, a *Ribar*, 1880. (*A halász*) a (2). típus egy speciális, Lermontovnak *A démonjából* ismerős változata. Mindkettő sajátossága, hogy maga a Démon próbálja megvalósítani a boldogságot (szerelmet) itt a földön; eközben tragédiákat okoz, s végül – egyaránt ég és föld kitaszítottjaként – maga is elbukik.

Lényegében a (3). típusba tartozik *Az ember tragédiája* (1861), hiszen az emberiség történetének víziójával, Ádám alakváltozásaival a poème d'humanité műfaji jellemzői dominálnak benne. A paracicsomi keretjelenet azonban az (1)., Ádám és Lucifer szellemi harca, Éva drámai funkciója pedig a (2). típus elemeit olvasztja a műbe, amely így joggal tekinthető e műnem három változata ötvözetének, szintézisének.

Vajdának csupán egyetlen színműve maradt fenn, az említett *Ildikó*. Tudunk ugyan egy elveszett színművéről, ez azonban – valószínűleg – örökre elkallódott vagy megsemmisült. Néhány vele kapcsolatos tény mégis indokolja említését e kontextusban. A kritikai kiadás az ismeretlen mű keletkezését 1879 és 1888 közé helyezi. Márpedig ez a periódus Vajda gondolati lírájának két nagy virágzását is felöleli: az első 1875-től (*Végtelenség*) 1880-ig (*A bikoli fák alatt*), a második 1885-től (*Jubilate!*) 1893-ig (*Nyári éjjel*) tart. Maga Vajda ezt írja többek között elveszett színművéről Vadnai Károlyhoz intézett levelében: „Én mindent Fausthoz és a shakespeare-i remekhez mérök . . .” továbbá: „. . . talán azért is elő lehetne adni, hogy a közönség valami szokatlanabb levegőretegbe jusson egyszer.”¹⁴ Az e ponton találgatásra lóduló fantáziát azonban megállítja az ismeretek megmáshíthatatlan hiánya.

Az „emberiség-dráma”, „emberiség-költemény” tehát igen sokféle változatban valósult meg. A tarkaság mögött azonban egységesség rejlik: a „tisztá” poème d'humanité az emberiség történetét, rokonművei pedig az emberi létet firtatják. Az (1). miltoni, és a (2). goethei, típus ezen kívül mint kezdet és vég is kiegészítik egymást. A Genézis történetét feldolgozó művek az ember édeni, *eredendő boldogságának elvesztését*, a fausti típushoz tartozóak pedig az ember *végző boldogságának megelérésére* irányuló törekvést ábrázolják. Az árnyalatok, hatások sokféle egymásbajátzásából többé-kevésbé mindenütt egyedi irányultság, dominancia keveredett ki. Néhol az általános felől mozgott a konkrét (társadalmi-nemzeti) felé a költemény (Krasifnski, Hviezdoslav), máshol fordítva, a konkrétól az általános irányába (Madáchnál pl. szakadásig vezetett e mozgás: a konkrét – nemzeti – közvetlenül nem jelenik meg, csak az általánosból lehet visszakövetkeztetni rá), és van, ahol tisztán ontikus maradt (Kranjčević): összességében tehát – akár kiindulópontjában, akár végeredményében – ez a műnem is a szűk nemzeti horizontot, a provincializmus meghaladását jelentette.

VI.

Az új költői világtudat Vajda és Kranjčević költészetében a kifejeződéssel küszködve jelenik meg. A meditatív líra tradíciói ugyanis sem nálunk, sem a horvátoknál nem számottevőek; itt Vörösmarty, ott Mažuranić és Preradović néhány költeménye említhető. A vers – külső – formája, ritmikája, nyelvezete és a költői közlendő sokszor egymásnak feszül. Ezért, amikor Vajda dalformában pl. schopenhaueri gondolatokkal viaskodik, a költemény sajátos zamatot kap ugyan, de kényszeredettség is érezhető benne. Amikor viszont adekvát formát keres mondanivalójának, azaz igyekszik megszabadulni a túlzott kötöttségtől (pl. a *Végtelenség* hömpölygő rímtelen jambusai) gyakran túlméretezetté, idomtalanná válik a vers, túlcsondul a poézis partjain. Ilyenkor kerülnek még a legmegrázóbb erejű alkotásaikba is retorikus, deklaratív betétek. Ez egyben Vajda és Kranjčević művei költőiségének kulcskérdése is: amikor az értelmet hordozó szubjektum élményének bensőségessége feloldja az értelem elvontságának külsőségességét – kép, vers születik, amikor nem: pusztá kijelentés, retorika lesz az eredmény. Mindkettejüknél legtöbbször egy versen belül is keveredik a két tendencia. Életművük tehát *kitörés* az ellaposodott, korlátozó tradícióból, de még *nem beérkezés* egy újfajta művészi beteljesülésbe.

Vajda és Kranjčević költészetének gondolatcentrikussága és „formai csiszolatlansága” határozta meg utóéletük ambivalenciáját is. Az utánuk következő költő-generációk, törekvések közül – Király

¹⁴ E kérdésről: Vajda János: Összes művei. III. Nagyobb költői művek. Bp. 1977. 416–418.

István műszavaival élve¹⁵ – az „esztétizáló modernség” képviselői elutasítóan, az „avantgarde modernségéi” pedig mint eszményképhez viszonyulnak hozzájuk. Amiképpen Schöpflin és Ignotus Vajdáról írott cikkeiben – a költő „modernségének” meglátása mellett – a hangsúly az esztéticista szemrehányásokra esik, ugyanúgy végül jó adag artisztikus fanyalgás a parnasszista orientációjú Antun Gustav Matoš Kranjčević-cikkének elismerő szavai közé.¹⁶ Ady viszont „szent elődnek”, „nagy rokonnak” tudja Vajda Jánost (*Találkozás Gina költőjével*), a fiatal Krleža pedig nemcsak elismerőleg szól Kranjčevićről,¹⁷ de 1913–17 között írott „legendáival” és „szimfóniáival” is az ő költészetéhez kapcsolódik.

Az elkötelezett, avantgarde modernség azért is nyúlhatott vissza Vajdához és Kranjčevićhez, mert az ő „kozmpolitizmusuk” sohasem volt üres póz: a provincializmus levetkőzése nem jelentette a társadalmi-nemzeti felelősségtudat kivészését is. Vajda pályája utolsó szakaszán írja talán legnagyobb „nemzet-költeményeit” (*Jubilate!* 1885, *Lenni vagy nem lenni*, 1892, *De profundis*, 1893), Kranjčevićnek pedig minden versében ott munkál a szociális indulat. Nem szüntek meg tehát a nemzet költői lenni, hanem éppen ők töltötték fel új tartalommal a nemzeti költő pózzá ürrült státuszát. Horvátországban az illirista illúziók tarthatatlanságának lelepleződésével, Magyarországon először 49, majd 67 után a költő társadalmi cselekvésének, *közvetlen* beavatkozásának tere leszűkült; a néptribunköltő (Kölcsey) és a katona-költő (Petőfi) a XIX. sz. második felének folyamán fokozatosan átadja helyét a padlás- és „hotel-szobák lakóinak”; a „hass, alkoss, gyarapíts” verdiktje levezetődésének csatornáit eldugulnak; ott él még a küldetésesség tudata, a beavatkozás vágya, de a hiábavalóság, tehetetlenség és feleslegesség érzetével párosul. Ennek a folyamatnak mintegy billenőpontján áll Kranjčević és Vajda; utóbbi Petőfi köréből indult, a világtörténet szele közelről csapta meg, ám végül a kirekesztettek, a tehetetlenek sorsára jutott. Ez az érzet szakítja fel belőle a hazához intézett keserű szavakat:

Neked éltem, érted éltem,
Önfeledten, igazán.
Ami tűz, láng volt szívemben,
Oltárodon elégettem;
Mindenem föláldozám.

Szenvedésem mind nem fájna;
A csalódás, hogy hiába!
Őrülessel fenyeget.

A nagyobbak, erősebbek
Tőled eltaszítanak.
Álomporral hintegetnek,
Altató dalt zengedeznek,
Hogy ne halljad hangomat.

(*De profundis*)

A megelőző nagy korszak költőit vezérlő emberi-költői cél hiábavalóságára döbbenéssel egyszeriben a lét értelme sikkad el; ezért teszi fel mindkét költő, egyetemes újrakezdésszerűen, az alapvető kérdéseket.

A felvilágosodás óta az európai népek *nemzetben gondolkodnak*, s a közép-európaiakra ez hatványozottan érvényes, mivel itt a nemzeti függetlenség kérdése permanensen aktuális volt. Abban a pillanatban, amikor e szükségből a provincializmus erényt kezdett kovácsolni, szükségképpen jelentkezett az ellentétes tendencia, az *emberiségben gondolkodás* igénye. A harmadik fázis, a szintézis, a

¹⁵ KIRÁLY István: Ady Endre. I. Bp. 1970. 256–354.

¹⁶ SCHÖPFLIN Aladár: Vajda János. In: Válogatott tanulmányok. Bp. 1957. IGNOTUS: Vajda János. In: Válogatott írásai. Bp. 1969. Antun Gustav MATOŠ: U sjeni velikog imena. In: Hrvatska književna kritika, IV Zagreb, 1952. 144–158.

¹⁷ Miroslav KRLEŽA: O Kranjčevićevoj lirici. In: Sabrana djela. Zagreb, 1963. sv. 20. 9–43.

közép-európai belső felülemelkedettség, a szűkebbnek egy tágabb horizont birtokában való kritikus vállalása adekvát kifejezését Ady autochton, s mégis a világirodalom vérkeringésében áramló lírájában találta meg. A megelőző fok, két nagy korszak között választóvonal és összekötő kapocs Vajda János és Silvije Strahimir Kranjčević költészete.

Milosevits Péter

Hat lappangó Kosztolányi-kritika

Réz Pál érdeméből 1958 óta kezünkben vannak Kosztolányi Dezsőnek kortársairól írt kritikái, cikkei, tanulmányai (*Írók, festők, tudósok*): a két kötet majdnem háromszor annyi írást ad közre, mint Illyés Gyula hasonló régebbi gyűjteménye, a *Kortársak*. Réz Pálnak a közelmúltban megjelent Kosztolányi-összeállítás, az *Egy ég alatt* lényegében az *Írók, festők, tudósok* anyagát adja. Lényegében, mert néhány idősebb alkotó (Ábrányi Emil, Eötvös Károly, Kozma Andor, Mikszáth Kálmán és mások), akiknek csak utolsó évei estek Kosztolányi indulásának idejére, átkerült a *Látjátok, feleim* kötetbe, másrészt mert az *Egy ég alatt* 13 írással többet nyújt, mint az *Írók, festők* (Lányi Ernő, Herczeg Ferenc, Palágyi Lajos, Lakatos László, Reményi József, Földi Mihály, Sértő Kálmán stb.). De az *Egy ég alatt* még mindig nem az utolsó szó: kimaradt belőle hat olyan kritika, amelynek itt lenne a helye. Melyek ezek?

Budapest. Költemények. Írta: Elek Alfréd (Magyar Szemle, 1906. aug. 2, aláírás: K. D.). Eleknek ez volt az első kötete (még egy jelent meg 1912-ben.) Hiába ígéri, hogy: „*A tollamat csak új eszme vezérli, S dalaimnak a köntöse se régi*” – régi a költészetében minden. Lendületes, de nem eredeti, szögezi le Kosztolányi, és Makai-, Reviczky-hatásokat említ. Hozzátehetette volna Komjáthy Jenőt is: Elek az ő módján istenül, és dörög a „kéjgő paloták” előtt: „*Lekem tűzét szikrázva szórom szerte, Lángra gyúl tőle az örömtelen, Hitetlent megtanítok szeretetre: A jó, a szép vallását hirdetem.*” Van ezekben a versekben múzsa, lányka, nektár, ajk, üdv, zsarnokság, kéjnek pohara, lant, dal, gúnykacaj – akár az 1840-es évek almanachlírájában. „... minden hibája abból származik, hogy nem ma él” – állapítja meg Kosztolányi. Tanácsa: álljon a saját lábára. Elek nem tudta megfogadni a kritikus intést.

A *Négy verseskönyv (A Hét, 1908. júl. 26, aláírás: K. D.)* röviden bírál négy költőt: két jelentéktelen öreget (a dilettáns „dr.” Szász Károlyt meg az újságírásból a Parnasszusra három kötettel kiránduló Ihász Aladárt), valamint két akkor induló fiatal: Hangay Sándort (aki később többször kiadott rosszfajta háborús verseket és prózát írt) és Drózdly Győzőt. Kosztolányi fölénnyel, oktatóan kritizál, mintha nem is huszonhárom éves lenne, egyetlen lírai kötet a háta mögött.

1909. február 21-én rövid és névtelen kritikát hozott *A Hét: Bazsalikom. Erdélyi Zoltán költői elbeszélése*. A február 28-i szerkesztői üzenet szerint írója Kosztolányi Dezső. Kevés éles, támadó bírálata van költő-kritikusunknak. Az említett ezek közül való, talán a legkorábbi. Erdélyi, ez a szorgalmas műkedvelő, aki írt lírát, epikát, drámát, elbeszélést, regényt, operettszövegeket, gyermekdarabokat, monológokat „fiatal lányok számára”, megérdemelte a keménységet. A lapos, dzsentricsőtű, Byront és Puskindat másoló *Bazsalikom*ra Nádasy-díjat kapott. Ennek ürügyén Kosztolányi a bíráló eljén támadta Vargha Gyulát, Lampérth Gézát és az Akadémia díjazottait, majd ízekre szedte a *Bazsalikom*ot: Erdélyi „*dróttalan táviró költeményt írt költészet nélkül, regényt emberek nélkül és verseket – égbekiáltó, lapos verseket – invenció, csiszoltság és természetesség nélkül... Sírásra és káromkodásra készítő könyv... könyvszagú irodalmiság... mintha szalmát és csikorgó homokot rágnánk...*”

Hogy milyen tartalmat milyen eszmeiséggel formált meg Erdélyi Zoltán, azt nem tudni meg a kritikából. Ehhez elő kell ásnunk a bíráló művecskét. Véghy, a „derék” dzsentri elveszti „ősei birtokát”, meggyűlöli a „hont”, Amerikába vándorol. Ott – természetesen – vagyont szerez, majd dajkája hívására meg a bazsalikom illatára hazacsábul. Ez a cselekmény, nyakonöntve az uralkodó osztály felszínes és a nép demagóg bírálatával, kuruckodással, antiszemitizmussal, szocializmus-ellenességgel, a szabadságharc előtt is avatag nemesi-nacionalista eszmeiséggel. Kosztolányi minderről nem szólt, neki csak a gyöngye művészi megformáltság ellen volt kifogása. Ritka nála ez a támadó hang, s alighanem ezt is felröptette neki a konzervatív irodalmi tábor, amikor a világháború alatt a költő sikertelenül kéredezkedett a Petőfi Társaságba.

A *Húsvéti könyvekről* (Élet, 1909. ápr. 25, aláírás: Vampa) három miniatűr kritikát illeszt össze hosszabb cikké. (Vagy tíz éve Faragó Vilmos írt hasonlókat az *Élet és Irodalomba*: újszerűen látszott a mód, de Faragó csak ráérezett arra, amit Kosztolányi majdnem hatvan évvel azelőtt művelt.) A kritikus jóindulatúan szól a 15 éve verselő Farkas Imréről, elismervén, hogy az ő költészete jelent bizonyos színvonalat, Kimutatja fejlődését a „*precieux, sápkóros, parfümös finomság*”-tól a „*régi szalonok gyengéden melankólikus romantikájáig*.” Kuthy (Térey) Sándort dicséri: „*finom, diszkrét, izléses tónusokat keres*”, nagy utakat tesz meg egy jelzőért. Ez a dicséret alkalmat ad Kosztolányinak arra, hogy jobbra és balra sújtson egyet: „*Ez ma, mikor még legjobbaink is útszéli irodalmi vitatkozásra használják föl a verseket, s azon iparkodnak, hogy nagyot koppintsanak egymás fején, magában is érdem.*” Kosztolányinak nincs igaza: az útszéli hangú vitatkozás egyes konzervatív irodalmárookra volt jellemző, akiknek írásai nemegyszer a katolikus *Élet* című irodalmi lapban jelennek meg – esetleg éppen költők jegyzetkéinek szomszédságában... Érdekes: Kosztolányi nem teszi szót Kuthynál az erős Ady-hatást; a jelzőket (nagy, szent, bolond, bús stb.), a szóhalmazásokat („Itt nincs várás, hívás, gyűlölség, Keserűség, örület, láрма”; „Mennyi jaj, akarás, átok”), a háromszavas címekeket (A fehér hegedű, A halál tornáca, A lelkünk palotája, Az égő híd). Mindezek – rímritkázással, a rövid és hosszú sorok összecsengetésével, a refrén sűrű használatával, a határozó-dúskálással – szinte Ady-epigonnak mutatják az induló fiatallembert.

A harmadik bírált mű Gellért Oszkárnak *A deltánál* c. verskötete. Ez hatott „*a legmélyebben*” a kritikusra (annyira azért nem, hogy külön írást szánt volna rá...), szereti „*elvontságát*”, „*homályosságát*”, „*köds hullámszát*”, „*egész ember*”-nek és „*egész költő*”-nek mondja őt. Ám bármilyen elismerőek is ezek a sorok, kurták: egy ügyes műkedvelő meg egy most induló fiatal költő mellé sorolva szólnak a már évtizede alkotó, a bíráló útját is egyengető Gellért Oszkáról. Közvetett kritika ez, sokat levon a szóban nyilvánított elismerés értékéből.

A *cserebogár. Kanizsai Ferenc novelláskönyve* (Világ, 1911. jún. 25, aláírás: K. D.). A bíráló egyértelműen dicséri: az élet ellentéteit ábrázoló, a megriadt kisembereket figyelő, öntudatos biztosságú, sok szempontú, könnyű tollú, éles szemű, fölényes stílusú író könyve ez. A könyvet átlapozva nem értjük a dicsérő jelzőket: népieskedő szopitykézést, kibírhatalanul locsogó részletezést, izetlenül humorizáló történetkéek ezek, halványan Mikszáthra sandító ilyen kiszólásokkal: „*jól jegyezni meg*”, „*elképzelhetjük*”, „*ah*”, „*hogyan*”, „*imhol*”, „*hejnye-hejnye*”, „*megkövetem*”, „*beh*”. Kosztolányi utálta az efféle modorosságokat – ez esetben mért dicsért mégis? Talán azért kímélte a *Világ* sűrű tárcaíróját, mert így is ápolni akarta a lappal való jó kapcsolatait?!

Egy teljes névvel aláírt *Nyugat*-beli kritika is elkerülte Réz Pál és munkatársai figyelmét: 1914 (1915. márc. 1.). Írója, Újhelyi Nándor 1914-ben elbeszélésekkel indult, s második műve volt ez 1912–14-ben játszódó „*kortörténeti*” regény. A háború Kosztolányinak is súlyos megrázkódtatás, annyira, hogy módszerétől eltérően tartalmi problémával kezdi kritikáját: nem fogadhatja el a háború megítélését. „*Világnézetében* (ti. a főhősében. Sz. E.) *is van valami az író világnézetéből, aki a háborút általában* (az én kiemelésem. Sz. E.) *szemléli, s nem emberi és erkölcsi, nem a mély és tragikus jelentőségében.*” Kosztolányi – a homo aestheticus – elutasítja ezt a „*néző-élvező-esztéta*” álláspontot. A műben fölvezölt jövő-képhez nincs szava: a háború „*kiégeti a salakot*”, a megmaradók viszont jobbak, erősebbek, összetartóbbak lesznek; jöhet valami „*faji szocializmus*”, a pánturanizmus elsöpri a szlávságot, a társadalmi rend nem változik, csak „*méltányosabb*” lesz; „*sovénkedés, kozmopolitáskodás, függetlenkedés, ultramontánoskodás mint a pelyva szóródnak szét ennek a szélvésznek nyomán, és megteremt az ifjú Magyarországot... az ifjú magyarság, mely ott van a harctéren...*” A főhősnek, Uthy István írónak a gondolatai ezek, de nem marad meg az elmélkedésnél: önként a hácterre megy, agyonlőni legalább egy orosz katonát.

Beható tartalmi elemzés helyett tehát egyetlen megjegyzést tesz Kosztolányi a regényről, de legalább egyet tesz. A megformálás dicséretet kap: „*kellemes és folyamatos*” olvasmánya a regény, „*záporosan patakzatos*”, mondatai „*színesen ömlenek*”, nyelve „*tisztán és gazdagon magyar*”. De a sok elismerés után egy hosszabb idézet következik annak bizonyítására, mennyire Jókai hatása érzik a stíluson. Valóban. Egy ideig bírjuk az áradó felsorolásokat, a mellérendelő mondatfüzereket, a hősöknek lekerekített mondatokban való bemutatását. De aztán föllázadunk: ezek az emberek gondolkodás és cselekvés helyett ömlengenek, megnyilatkoznak, szónokolnak saját maguknak is, a regény második fele pedig az író által meg nem emésztett vezércikkekből, propagandaszólalomból és újság-

cikk-mondatokból habarodik szöveggé. Kosztolányi minderről nem szól: irgalmas a Jókai-másoló kezdő regényíróhoz.

Ezek a kritikai írások maradtak ki az *Egy ég alatt*ből. Egy kivétellel nem jelentős kortársak nem jelentős műveiről szólnak, velük teljes Kosztolányi Dezső kritikusi arculata, s megmutatják, hogy ő, aki pályája legnagyobb részében elragadtatással dicsért, a kezdő években – noha gyorsan föl hagyott ezzel – nyesni is akart.

Szabó Ernő

Bókay Antal

JÓZSEF ATTILA: VILÁGOSÍTSD FÖL

József Attila *Világosítsd föl* című verse nem tartozik a legismertebbek közé. Nem jelez fordulópontot költészetében, nem nevezhető igazán jellemzőnek költőnk egész életművére. Számomra fontossá és elemzésre érdemessé az tette, hogy ha rejtetten is, de már jelzi azt a világnézeti változást, amelynek tendenciája 1936-ban és 1937-ben egyre erősebben érvényesül költészetében. A változás vagy talán pontosabban változat József Attilánál *nem új és nem abszolút*. Nem új, mert számos elemét már az 1932-es év versei között is meg lehet találni, nem abszolút, mert sem akkor, sem 1936-ban nem válik a valóság egyetlen, kizárólagos interpretálási módjává. Kétségtelen azonban, hogy költészetében egyre nagyobb szerepet kapnak a *Világosítsd föl*-höz hasonló versek, 1937 második felében pedig szinte csak ilyenek keletkeznek (de még itt is számos ellenpontot találhatunk).

A verssel kapcsolatos másik elemzést inspiráló tény az volt, hogy a Petőfi Irodalmi Múzeum kéziratai között majd az egész kialakulási folyamat megtalálható, a legkorábbi kezdeményektől a majdnem kész műig. (Vö. a Függelék-ben.) Ezek a dokumentumok bepillantást nyújthatnak József Attila költői műhelyébe, a sajátosan lírai totalitás megszületésének folyamatába.

A mű 1936 szeptembere körül íródott,¹ először a *Nagyon fáj* kötetben szerepelt az *Az a szép régi asszony* és a *Kosztolányi* című versek között. Nyomtatásban első ízben a *Szép Szó* 1936. októberi (10.) számában jelent meg, hat másik hasonlóan rövid vers (*Egy spanyol földműves sírverse*, *Irgalom*, *Balatonzárszó*, *Jaj, majdnem . . .*, *Judit*, *Az a szép, régi asszony*) után. További érdekes adalék, hogy Bak Róbert a *Szép Szó* 1938. január–februári számában megjelent pszichiátriai elemzésében éppen ezekre az 1936. 10. számban megjelent versekre mondja, hogy azokat a „pszichózis áttörése” jellemzi.

Elemzésemben a *költői világnézet*, pontosabban a műben közölt világnézet vizsgálatát kísérem meg. Egészen általánosan, világnézetet „a világnak az a (. . .) képe, mellyel az egyed saját magát, egyéni tevékenységét a praxis egészébe rendezi”.² A művész ezt a mindennapi életben jelentkező világról alkotott képet transzformálja, általánosabb, a lényegét jobban tükröző, önálló igazságigényű világnézetű alakítja. Az alkotás folyamatában tehát „a szóban forgó művész egy magábanvaló személyes világgal rendelkezik, amely magábanvaló nembeliségéből nő ki spontánul és amelyet az alkotás folyamatában saját partikularitásának (a mindenkori magábanvaló nembeliség kritikátlan elfogadásának) gyakorlati leküzdésére használ fel, és ezáltal válik mint alkotó többé már nem partikuláris személyiséggé”.³

Elemzésemben a kész mű világgépét mint kiteljesedett végpontot vizsgálom, a változatokat, vázlatokat pedig mint e kiteljesedés felé vezető út állomásait értelmezem.

A versben tükröződő világnézet három felszólítás egymást követő sorozatára épül. A felszólítások rendszert alkotnak, de már homogén létük is jelzi azt, hogy

– van egy, a felszólítás céljaként szereplő személy, ő a gyerek

¹ Vö.: József Attila levelezése (Szerk.: FEHÉR Erzsébet) Bp. 1976. 331. és 333. oldalon szereplő levelek és a hozzájuk tartozó jegyzetek.

² HELLER Ágnes: A marxi forradalomelmélet és a mindennapi élet forradalma. Kritika 1968/12. sz. 48.

³ LUKÁCS György: A társadalmi lét ontológiájáról II., Bp. 1976. 604.

– van egy a felszólítás aktusát megcselekvő személy, talán a költő vagy pontosabban a gyakorlatban tevékeny egyes ember

– van egy felszólító személy, ő irányítja a kommunikatív aktus megindítását, teoretikus, „tudó”. Ebben az értelemben fölérendelt valaki, nemcsak a felvilágosítandó gyermeknél általánosabb hatalom, hanem a felnőttöz képest is autoritás, a dolgok ismeretével (azaz a lényeg birtokával) megáldott létező.

A kettő első evilági, konkrét jellegével szemben ez utóbbi elvont-általános, nem részletezett, ha elvileg nem is megismerhetetlen (nem isten), de azért gyakorlatilag megfoghatatlan. A felszólítások központi szerepét jelzi az is, hogy az első közülük verscímme emelkedett. További fontos tanulsággal jár, ha a keletkezés folyamatát is figyelembe vesszük:

Az első változatban is megjelenik a kommunikatív szituáció, azonban *címzett* és *feladó* nélkül. Az első változat az első versszak kezdeményének indul, de már felvetődik (a később második vsz-ba kerülő) „Dünnögj egy érettebb mesét”, anélkül, hogy a rész e dünnögés által elmondott szöveg lenne. A kommunikatív aktus mint mellékes, esetleg valami szerepel.

A második változat már középpontivá avatja ugyan a kommunikatív aktus tényét, de az első két sorban még mindig hiányzik a pontosan megadott feladó és címzett (valaki „szól, S nagyokat mond, vagy pityereg”). A feladó eddig csak hangulatilag implikált személye jelenik meg a harmadik sorban („Ha pedig bámul a gyerek”), a kéziratban bekeretézve, nyíllal az első sor elé irányítva. A gyerek tevékenysége már utal a másik személyre is, őt kérdezi, hozzá szól.

A harmadik változat javítja az előbbi feladóra vonatkozó sorát („és bámul rád”-ra), így már a rész kezdésekor világos az egész kommunikációs szituáció, az egyes szám második személyű feladóra irányultság.

A negyedik változat mintegy szintetizálja az eddigieket. A „Dünnögj . . .” felszólítás mellékes helyzete eltűnik, a kommunikációra felszólítás központi gondolattá válik. Új a harmadik személy, a felszólító következetes alkalmazása és a felszólítások ornamentálisan kiugró pozícióba (az első sorba) helyezése. A formai oldal így többé-kevésbé kész is, a tartalmi vonatkozásban azonban a felszólítások rendezetlenek, ismételvek (kétszer van „vigasztald meg . . .”).

A felszólítás irányító vezérlő gondolattá válása, a formai-tartalmi kiteljesedés a kész műben történik meg, itt lesz teljessé a három lírai személy viszonyrendszere.

A felszólítások a fenti homogén sajátosságok mellett fontos belső tagozódást is mutatnak. Ez a tartalmi jellegű rendszer csak a kész műben válik teljessé. A három felszólítás:

világosítsd föl . . .
vigasztald meg . . .
ne dőlj be . . .

Mindegyikben jelen van a fent említett három személy, viszonyuk tartalma azonban változik. Az első kettő a felszólítást megcselekvő Te-ről a gyermekre irányul. A felvilágosítás még pusztán információ adása, a vigasztalás viszont már érzelmi támasz nyújtását is tartalmazza. A harmadik már a felnőtt Te javasolt reakciója a kommunikáció folyamatának eredményére. Itt válik világossá a mű egyik fontos jellemzője: nem állapot, hanem előre haladó folyamat bemutatása történik meg. A felszólítások tartalmi vonatkozásai szoros kapcsolatban állnak az adott versszakok közléseivel, értelmezésüket így ott kell folytatnunk.

Az első versszak valamilyen ismeretet közöl, arra ad választ, hogy *mi van* a világban:

Világosítsd föl gyermeked:
A haramiák emberek;
a boszorkák – kofák, kasok.
– Csaheo kutyák nem farkasok!
Vagy alkudoznak, vagy bölcselenek,
de mind-mind pénzre vált reményt;
ki szemet árul, ki szerelmet,
ki pedig ilyen költeményt.

A szakasz tipográfiája a beljebb kezdett második négy sorral két részre osztja a szakaszt. Az első részben a felszólítást tartalmazó sor után három pár antitetikus tartalmú azonosítás következik. Az ellentétezt párok egyik eleme mindig szélsőségesebb, határozott negatív értékattalombal bír, az emberi-etikai lét valóságosan vagy metaforizáltan kiugró jelensége (haramia, boszorka, farkas). A másik pólus jellemzője viszont a mindennaposág, az átlagosság a szélsőséges érték nélküli létforma (ember, kutya, kofa). Az antitézis nincs egyensúlyban, hiszen a semleges-mindennapi oldal az uralkodó, a létező. Valójában ez a „fölvilágosítás” tartalma is: a gyermek által létezőnek elfogadott, akár negatívan is egyszerű jelenségek így a pusztá *látszat* birodalmába kerülnek, a társadalmi lét *lényegét* a se ilyen, se olyan értékű közepszerűségek alkotják. A haramia és a boszorka egyaránt az *adott lét tagadásának* jellemző szimbolikus egyénisége, velük szemben az ember és kofák viszont az *adott lét elfogadói*. A kép fontosságát emeli az, hogy József Attila számtalan korábbi versében jelentkezett ez a kettős magatartás – az esetek döntő többségében az adott jelen tagadását és egy jobb emberibb jövő perspektíváját adva. A „fölvilágosítás” azonban most ellenkező előjellel zárul: ez a világ a szürke értéknélküliségé. A harmadik pár már metaforikus-szimbolikus szinten foglalja össze az előzőket, ténynek veszi a „csahos kutyák” létezését, tagadja a kitzasztott-kiugró „farkas” lét valóságát. E sor egyben visszautalás Petőfi antitézist alkotó verspárjára *A kutyák dalára* és *A farkasok dalára*. Sőt a vers belső rendszerében – az „ez van” szintjén – nem elsősorban visszautalás, hanem *visszavétel*, egy fontos emberi érték kiveszésének elismerése. Az emberi valóságot kisszerűség, szürkeség uralja, úgy hogy a régi erős negatívumot mindennapi, monoton semlegesség – egy szürke negativitás váltja fel. Megszűnt a *különállás* lehetősége, maradt a passzív *elveygülés* kötelezettsége. A szélsőségek megszűnésével nincs lehetőség értékválasztásra, az antagonisztikus létfolyamat feloldása nem tragédia, hanem nihil.

Ha most az értelmezett kész képpel összevetjük a negyedik változat ide vonatkozó részét, akkor könnyen megmutatható, hogyan alakul ki egy ilyen intenzív teljességre igényt tartó költői kép:

nem fák ezek, csak emberek,
nem boszorkák – kofák, kasok,
Kutyák ezek, nem farkasok!

Az idézett három sorból világossá válik a kész kép elvont, komplex jelentés-rendszerének objektív-tárgyi alapja. A dolgok itt szinte a teremtett természet epikus rendjében ábrázolódnak, a reálisan megszervezett térben lejátszódó eseményekről van szó. Valamiféle, talán homályos piaci kép, ahol emberek, kofák a kosaraikkal és kutyák szerepelnek. Az antitetikus szerkezet még csak részben épült ki, a mindennapi – nem mindennapi ellentétezés pedig még egyáltalán nem. Legfeljebb a valóságosan is elképzelhető gyermek számára *ijesztő* (boszorka, farkas) kap helyesbítést, válik *ismertté*.

A vázlat és a kész mű különbsége stilisztikai szempontból is jelentős. Az egyszerű tényközlő kijelentéssor metaforikus antitetikus rendszerig fejlődik, a nyelvi megfogalmazás leveti leíró, teremtett természet jellegét. A szöveg sűrítetté válik, a „nem” kihagyásával még feszültebb lesz az ellentétezés, a „csahos” metaforikus jelző beillesztésével pedig felerősödik a sor implicit áttételes értelmezhetősége.

Legjelentősebb azonban az értékek rendszerének, ritmusának kialakulása. A *negatív-kiugró* érték szemben a *semleges-elveygülő*vel homályosan már a két utolsó sorban bennfoglalt. Az intenzív totalitás pólusaiá azonban csak úgy válik, hogy rendszerszerűen, mind a három sorban érvényesül, uralkodó elvként fogja át a képet. Ez teremtődik meg az első sor átalakításával, azzal, hogy a „nem fák” „haramiák”-ra cserélődik ki. A költő itt nyúl bele igazán a lírai élmény kezdetét képező reális-konkrét valóság képébe. A „haramiák” szóval, illetve az általa teremtett belső, szubjektív értékdinamikával a leíró jellegű „teremtett természet” lírai-szubjektív rendre épülő „teremtődő természet” válik. A totalitás szervezésének ilyen „intenzív” technikája jár aztán azzal a következménnyel, hogy a kép másik két sora is elveszti epikus realitását, a tárgyi valóság logikájából kilépve egy szubjektíve megszerkesztett rendbe kapcsolódik.

A „fölvilágosítás” fent elemzett első része a „mi van” kérdésre válaszolt, az emberi lét alanyaira vonatkozott. A versszak második felének négy sora viszont már az *alanyok tevékenységét* mutatja be. A két rész között valamiféle két tagmondat közötti *magyarázó* viszony van, a negyedik sor végére szinte beilleszthető a „hiszen” kötőszó. Az előbb bemutatott lét *oka* következik itt, annak bemutatása, hogy az emberek hogyan hozzák létre a végső soron embertelen létmódot. Tevékenységüket egyetlen viszony, az *áruviszony* határozza meg. A minőségileg különböző dolgok (alkudozás, bölcsel-

kedés) sajátosan jellemző vonásai eltűnnek, feloldódnak, pusztán mennyiségi értéket kapnak, egyetlen mértékük a *pénz*. Így valójában semmissé válnak az értékek, nem az a döntő, hogy alkuról vagy bölcsekedésről (vagyis egy emberi szemszögből lényegtelen vagy lényeges tevékenységről) van-e szó, hanem mindezek áruipiacon kapott homogén egyenértéke a döntő. Maga az emberi jövő is szürke egyneműséggé alakul, a *remény*, a perspektíva testesül meg a pénzben. Az emberi lét nyitottságának, a humanizált jövőnek a visszavétele történik meg az elidegenedett társadalomban, a reménytelen holnap a jelen cellájába kerül. Teljesen nyilvánvaló párhuzam fedezhető fel az első rész értékváltásának logikája és a pénz-áru lírai eszközökkel megfogalmazott, de közgazdaságilag is pontos szerepe között. Az áruviszony az emberi, társadalmi és anyagi lét egészére kiterjed. Az *Eszmélet* konokon őrzött szene, a meleget, az életet adó *anyag* (mely ott csak rab volt) ugyanúgy áruvá vált, mint az emberi kapcsolat (szerelem), vagy – önironikus hangsúllyal – a műalkotás is. Az elszürkülés, háttérben az áruvá válással, megszakíthatatlan folyamatként jelenik meg, olyan ember-teremtette erőként, mely kicsúszott kezükből, fölējük kerekedett.

Ha most a részlet kialakulási folyamatát vesszük szemügyre, feltűnik, hogy a fenti központi gondolat két változatban szerepel (az 1. és a 4.), de éppen a töredékesebb, korábbiak látszó változatban jelenik meg teljesebben kifejlett formában. Érdekes az elemzett rész első sorának (a kész mű 5. sora) létrejötte:

értékvonatkozás

	1. mind alkudoznak, mind bölcselek	– nincs
	2. nem bölcseleknek – alkudoznak	– + – –
végül	3. vagy alkudoznak, vagy bölcseleknek	– x – x → –

Az első változat még csak az emberi cselekvésformák felsorolását hivatott megadni, egy köznapibb és egy kifinomultabb tevékenység metafóráján keresztül. A második már határozott ellentétet, mégpedig értékellentétet tételez, ahol a bölcsekedés pozitív, értékes, az alkudozás pedig negatív. Az adott viszonyok között az értékes nem létezik, az értéktelen, az áruviszonyt hordozó viszont egyed-uralkodóvá vált. Az első változatban mindenki mindkét tevékenységet végzi, a másodikban az egyik hiányával szemben a másik uralkodó. Az utolsó és végső megjelenési forma „vagy-vagy” a kettő közül valamelyik létezik. A világnézet szempontjából fontos, hogy a véletlenszerűen kiválasztott tevékenységek előzőleg érték-választást tesznek lehetővé, majd a minden mindegy szürkeségében oldódnak fel, a választás értelmetlenné válik.

Az 5–8. sor kész vers előtti legteljesebb változata csak ebben az egy sorban mutat párhuzamot a végeles szöveggel. A szakasz utolsó három sora teljesen más, egész logikája elüt a strófa már elemzett rendszerétől. A változat az első négy sor gondolatát viszi tovább, a párokban erősödik az antitetikus viszony, különösebb belső logika nélkül. Nyoma sincs a kész versszak „a világ alanyai” – „az alanyok tevékenysége” kettőségének, a rész homogén egységként adott. Jellemző továbbá, hogy e versszak-változatban még nincs meg a végső és a 4. változat összes többi versszakára jellemző tipográfiai megoldás: a nyolcsoros szakasz két négyorosra osztása, az 5–8. sor beljebb kezdésével.

A társadalmi lét megismertetése után a második versszakban már eleve, természetileg adottként jelentkezik a sajátos minőségét elvesztett, elidegenedett, szürke lét. A második felszólítás, a „vigasztald meg” már a megfoghatatlan, kormányozhatatlan sors elismerése. A „tudás” gazdája, a felszólító, irányító személy a vigasz tautológiájában (hiszen a negatív situációt úgy oldja, hogy elismeri létét) mutat látszat menedéket:

És vigasztald meg, ha vigasz
a gyermeknek, hogy így igaz.
Talán dünnyögi egy új mesét,
fasiszta kommunizmusét –

Egyetlen alternatíva lehetséges, tagadni a „van”-t, és felmutatni egy új világ lehetőségének perspektíváját, követni *A város peremén* gondolatmenetét. A harmadik sor el is indul ebbe az irányba, de gyökeresen máshova jut. Már az alternatíva pusztán verbális formája is a feltételes „talán”-nal

kezdődik. A kommunikáció módja is visszafogott, bizonytalan, alig hallható dünnyögés. Az elmondott új tartalom pedig *mese*, a létezőhöz képest kitalált, illúzió. A jelen lét és az elképzelt lehetőség közötti alternatíva ellentmondó jellege fejeződik ki a második és harmadik sor utolsó szavában. A fennálló negatív „igaz”, a dolgok meglevő lényegének következménye, az értékes pedig csak elképzelt, „mese”. Formájában hasonló, végkövetkeztetésében gyökeresen más gondolatot találhatunk az *Eszmélet* IV. részében:

Csak ami nincs, annak van bokra,
csak ami lesz, az a virág,
ami van, széthull darabokra.

Ebben a világban a jövő (a lesz) az igazi, az emberi lényegét kiteljesítő, a van viszont nem-igaz, pusztulásra ítélt, még akkor is, ha éppen most fennáll, a jövő rendje pedig még nem létezik (ami nincs), de a történelem logikájából következik.

Hasonló kontrasztot jelez a sor másik szimbolikus tartalmakat hordozó szava, az „új” is. Ady költészetének központi jelentőségű szava a forradalmár hagyományt továbbvivő tartalommal jelent meg *A város peremén*-ben (az „új nép”). Most az „új mese” egy minden eddigi rosszat felülmúló világrend képét vetíti előre. A fasiszta kommunizmus a kommunisztikus – tehát az emberi kiteljesedésre alapozó – eszmék elidegenedett ellentétükbe fordítása, fasisztává változtatása.

A következő négy sor újra ugyanolyan viszonyban áll a versszak első felével, mint ezt az előző versszak esetében a már bemutatott *következmény okként ható feltételeit jelzi*:

mivelhogy rend kell a világba,
a rend pedig arravaló,
hogy ne legyen a gyerek hiába
s ne legyen szabad, ami jó.

A *rend* új motívum a versben, de József Attila korábbi műveiben számtalanszor szerepel (legrészletesebben a *Levegőt!*-ben). Különböző típusai különíthetők el, például a külső vagy a belső világ rendje, sőt mindkettő lehet pozitív, illetve negatív tartalmakat megvalósító. Általában véve: a rend József Attila költészetében a világ felépítésének alapelve, mely egyszerre meghatározza és következik is az emberi lét tartalmaiból.

Most elemzett versében groteszk-ironikus megoldással kétszer is megismétli a „rend” szót. Először pusztán a szükségszerűségét jelzi, majd a következő sorban előkészíti *tartalmának* kifejtését. A világ közölt rendje könyörtelen szükségszerűsége alapul, jelenből következő, mégis egy minden időt átfogó lehetőség, A REND, állapotserű, változathatatlan forma. Az ember – „a gyerek” – mint egy fogaskerék illeszkedik a hozzá képest megfoghatatlanul hatalmas szerkezetbe. A szükségszerű, nyomasztó objektivitással szemben az ember kicsivé, védtelenné, gyermekké válik. Az emberi lét korlátozottságát kettős módszerrel – képi és fogalmi síkon is – ábrázolja. A képi sík szereplője, a gyerek, a negatív rend hatására nem önmagáért van, hanem tőle, az embertől idegen célok megvalósítására kényszerül, nincs „hiába”, élettevékenységét, lényegét csak eszközzé teszi egzisztenciája számára. (Marx). Fogalmi szinten pedig úgy jelenik meg, hogy ebben a rendben semmiképpen sem lehetséges az emberi, nembeli fejlődés irányában fekvőnek, a „jó”-nak az elérése. A „szabad” éppen az embertelen irányába mutat. Elemzett versünkben tehát a rend egyértelmű negatívumként jelenik meg. Elvileg sem merül fel a korábban (1932–35) reális perspektívaként megrajzolt közösségi, jövőre irányuló, humánus világ képe. E típus 1936–37-ben egyre ritkábban nyer megfogalmazást, ilyenkor is rendkívül elvont formában.

A versszak korábbi változata csak kis mértékű különbséget mutat. Egyetlen sor cserélődik ki („hogy ne legyen olcsó, mi drága”) egy korábbi változatban már előfordulóra („hogy ne legyen a gyerek hiába”). Ezzel a második versszakban fokozottan uralomra jut a gyermek motívum és ki-küszöbölődik az első versszakban már ábrázolt áruviszony (olcsó-drága) gondolata. A gyermek képe megint jól ismert motívuma József Attila költészetének. Világnézetében éppen az utolsó évekre vált központi jelentőségűvé. Leggyakoribb, szinte állandósult jelentésében a gyermek önmaga folyamatos, szabad megvalósítására törekvő lény. A humánus passzív megtestesítője, megvalósítandó, amely még képtelen a társadalmi általánosság elérésére (*Levegőt!, Ha a hold süt . . . , Mint a mezőn, Könnyű,*

fehér ruhában, Karóval jöttél . . .). A gyermek a jövődő, eszményi felnőtt előképe, prefigurája, egy olyan mag, mely passzíván és rejtetten már tartalmazza az emberi ember minden döntő meghatározását.⁴ Ilyen értelemben mindig pozitív értéktartalmú.

A *Világosítsd föl* gyermek-képe bizonyos mértékben eltér a költőnkre általában jellemző fenti motívumtól. Már elemzésünk elején kimutattuk, hogy a kommunikációra való felszólítások sorozata a vers genezise során fokozatosan válik a mű felépítésének alapelvévé. A gyermek az a lírai személy, akire a kommunikáció irányul, ő kapja az első versszak „felvilágosítását”, a jelenleg létező világ hű képét. Már a kommunikáció sajátos gyermeki minőségében (mese) is számára készül az embertelen illúzió világa mint vigasz, és ebben az elidegenedett rendben ő válik valami más számára való céllá, vagyis lehetetlen lesz, hogy ön maga „az ember mint ember váljon szükségletté”.

Az utolsó versszakban már csak a gyermekről, illetve a gyermek és a beszélő viszonyáról van szó. Először megtudjuk a gyermek választát az eddig kapottakra:

S ha száját tátja a gyerek
és fölneéz rád, vagy pityereg,

A válasz kétféle lehet, vagy a rácsodálkozás és a felnőtti nagyság bámulata vagy a kielégítetlenség érzése, a felvilágosítás és a vigasz elégtelenségének az elismerése. A világ egész rendjét átfogni szándékozó felnőtt interpretáció tehát valami kiszámíthatatlan címzetthez jutott. Fordulatot vehetünk észre a felszólításban is:

ne dőlj be néki, el ne hidd,
hogy elkábítják elveid:

Ez már a kommunikáció beszélőjének szól, a felnőttre vonatkozik. A vers menete így olyan folyamatot mutat, hogy az előbbiekből még világ-ismeretként adott információ a kapcsolatot, kommunikációs viszonyt teremtő jellegét is elveszti, értelmetlenné, hatástalanná válik. A harmadik felszólítás már mint elidegenítő effektus lép fel, a felnőtt beszélő és a gyermek hallgató közötti távolság tartására, az áthághatatlan határ létezésére hívja fel a figyelmet. A felnőtt részéről ez a kommunikáció sikerének kétségbe vonását jelenti, a gyermeknél pedig a közölt tartalom visszautasítását. A versszak egyébként ugyanúgy épül fel, mint az előzők, az első négy sor közli a következményt (az okozatot), a második négy pedig a feltételeket (az okot).

nézz a furfangos csecsemőre:
bömböl, hogy szánassa magát,
de míg mosolyog az emlőre,
növeszti körmét és fogát.

A végső feloldhatatlan antagonizmus a beszélő felnőtt és a hallgató gyermek között az emberi lény primer negativitásában rejlik. A negatívan értékelt („furfangos”) csecsemő egoista, szerepjátszó lény. Kikényszeríti környezetéből a pozitív reakciót, az emberi érzést, és abban a pillanatban látszólag ő is emberi, pozitív választ ad az életet jelentő emlőre („mosolyog”). Lényében viszont már eleve bennfoglalt az ellentétes reakció, az emberi tagadása, a „fegyverek” a köröm és a fog. A gyermek képe így szinte kettéhasad. Az ösztönök mélységében létező primer emberi a humánus és emberellenes egysége. Az emberi individuum már létrejötté pillanatától kezdve a másik ember ellen ható ösztöntendenciákat rejt. A lírai szituáció valóságában tanult szerepet játszik, látszólag tiszta, pozitív lény, de pusztán önnön egoista létérdekei miatt. A gyermek pozitivitása és a filogenetikusan korábbi csecsemő negativitása az emberi individuum feloldhatatlan, megszüntethetetlen belső antagonizmusát jelzi.

Itt számos vonatkozásban felismerhetjük József Attila világnézetének freudista elemeit. Ilyen a primer, nem-társadalmisult individuum létezése, ennek antagonisztikus ösztöntendenciái, egoizmusa,

⁴AUERBACH, Erich: *Mimezis*. Princeton Univ. Press, 1953. New Jersey., AUERBACH, Erich: *Scenes from the Drama of European Literature* Meridian Books, New York 1959.

társadalmisága mint eredeti lényének elnyomása, a közösségi léttel szemben eltitkoltan, de örökkön létező csecsemő feltételezése.

Ha az utolsó versszak kialakulását is megvizsgáljuk, azonnal szembetűnik, hogy a változatokban meglehetősen sokszor előforduló, de elég egységes, korán kialakuló gondolattal van dolgunk. Nemcsak a jelen mű korábbi változataiban, de más versbe beépítve is megjelenik az utolsó szakasz. Ez is bizonyítja, hogy József Attila számára a freudizmus 1936-ban az *egyik* lehetséges létértelmezés volt.

A 2. és 3. számú változatban például a felszólítás folyamatos negatívizálódás után kapja meg végleges formáját:

szállj magadba, mert ne hidd
ne szállj magadba, mert ne hidd
ne szállj magadba és ne hidd
ne dőlj be néki és ne hidd

A felnőt egyre inkább inadekváttá válik a primer emberi negativitás feloldási kísérletében, a segítő szándék végül ellentétébe, védekezésbe csap át. A felnőtt a gyermeknek már semmit, se ismeretet, se vigaszt, sem eszményt nem nyújthat. A negyedik változatban részletesebben is szerepel a felnőtt példája („utalj példára – az a kár, hogy ne magadra te számár”). Azonban ezt a szerepet nem töltheti be, mert a társadalmiasult ember (a felnőtt) mint egység, partikularitás ábrázolódik, így véletlenszerűvé, lényeg nélkülivé válik. Az igazi példa az, amely szükségszerű, lényegi és általános, csak a csecsemő primer individualitásában mutatható fel, ő tartalmazza az emberi nem sajátos vonásait.

Mindezek a megállapítások lehetővé teszik, hogy rekonstruáljuk a versben tükröződő világnézet egész rendszerét, kiteljesedésének folyamatát. Már az egyes részek vizsgálata közben világossá vált, hogy a kész mű nyolcoszor versszakainak gondolati rendszere mindig két részből áll. A vizuálisan is elkülönített első négy sor mint *okozat* (vagy kevésbé determinisztikus kifejezéssel: *következmény*), a második négy pedig mint *ok* (vagy *feltétel*) szerepel. A három versszakban közölt lét-feltételek sora alakítja olyanná világunkat, amilyen, belső logikájuk a világnézet alapsémáját adja.

A versszakok legáltalánosabb formájú közléseként megfogalmazott okok (feltételek) a következők:

1. A jelen társadalmi lét végletesen elidegenedett, az emberi viszonyokat az áruviszony nembeli érték-nélkülivé torzította

2. Létezik és szükségszerű a negatív rend, egy olyan világ, mely az embert nem-emberi célok szolgálatára kényszeríti, a jövőben.

3. Mindez azért is elkerülhetetlen, mert az individuum a maga primer emberségében, nembeli-ségében is ellentmondásos, alapjaiban rossz. Jól látható, hogy a *társadalmi* szintről kiinduló probléma az *egyén* és az őt kényszerítő *rend* gondolatával folytatódik, majd az *individuum* világába torkollik. Ezzel párhuzamosan a *konkrét* (történelmileg meghatározott) *elvontabb* szintre lép, végül teljesen elvonttá (örök emberivé) válik. Ennek az utolsó, absztrakt gondolatnak megfogalmazási eszköze a gyermek szimbólum, a vers folyamán egyre fokozódó szerepet kap, végül uralkodó motívummá válik. Ugyanakkor minden előző, a vázlatokban még szereplő konkrétabb gondolatra (pl. az áruviszonyra) utalás kikerül a kész mű 2–3. versszakából. Az első versszak részletesen meghatározott, kapitalista társadalmi-történelmi viszonyok közé helyezett létformája általános emberivé válik. A három szakasz rendszerében világosan felbukkan és a világképben meg is valósul a freudizmus és marxizmus József Attila-i egyeztetése. Hegel, Marx, Freud című töredékes tanulmányában fejti ki elgondolását, miszerint az embert lehet „ösztonei szempontjából” illetve a „termelési eszközök oldaláról” szemlélni.⁵ Elemzett versünk első szakasza *marxista* módon, a termelés, a társadalom szemszögéből mutatja be a világot. A második már elvont dialektika, a jelen szituációjának *túláltalánosítása*. A harmadik pedig világosan *freudista* gondolatként az örök emberit próbálja megragadni.

Végül az eddigi gondolatmenet összefoglalásaként szeretném összegezni a mű genezisének legfontosabb elemeit. Elemzésemben ezt két szorosan összefüggő vonatkozásban részleteztem. Egyik döntően tartalmi szempont a *világszerűség* kiteljesedése volt, a másik viszont inkább formainak nevezhető, az ornamentális szerkezet kialakulása, a tipikusan lírai arányok, viszonyok létrejötte.

⁵ JÓZSEF Attila: Hegel, Marx, Freud. Összes Művei III. Bp. 1958, 266.

Ez utóbbiban legfontosabb a teremtett természet, vagyis az epikus jelleg átalakulása tisztán lírává, teremtődő természetté. A valóságos-reális arányok és viszonyok eltűnnek, az itt és most az objektív tér és idő szubjektívvá válik (a piac reális képének átalakulása, a partikuláris, személyes vonatkozások törlése). A bemutatott világ szintagmatikus rendje egyre komplexebb és általánosabb paradigmátikus szerkezetekkel szövődik át.⁶ Az első változatok még egy rendkívül egyszerű szintagmatikus rendet mutatnak, a valóság reális egymásmellettségét ábrázolják. Ennek elemei úgy szerveződnek át, hogy egyre több másodlagos, metaforikus ekvivalencia-kapcsolat teremtődik közöttük. Az ilyen paradigmátikus szerkezetben, a metaforizálás során minden elem „több érzékelt egység szintézisévé válik”.⁷ Létrejön egy rejtett, de lényegi szintagma-rendszer, ahol a szöveg elsődleges jelentésével szemben döntő jelentőséget kap a paradigmátikus viszonyokkal „feldúsított” másodlagos szintagma. Ilyen sajátos paradigmátikus szerkezetet az elemzés minden szintjén találtunk, a nyolcsoros versszak kezdetben következtelen, majd egyértelmű tördelését, a fokozatosan kialakuló kommunikációs viszonyokat, a felszólítások rendszerét, a szakaszok belső ok-okozat logikáját stb. Mindezzel párhuzamos a motívumok, a szimbolika egységessülése, következetessé válása (elsősorban a gyermek motívumának kiteljesedése).

A bemutatott dolgok, jelenségek komplex rendbe kapcsolódnak, ezzel kiemelkednek a pusztán partikularitásból, általános, lényegi vonatkozásokat vesznek fel. Már az ábrázolt tárgyiasságokban is uralkodóvá válik az emberi-társadalmi, extenzivitásuk csökken, fokozottan erősödik az intenzív jelleg. A változatokból a kész mű felé közeledve egyre csökken az ábrázolt dolgok száma, párhuzamosan a tartalmi mélység növekedésével. Kevesebbel többet mutat be, a valóság rész extenzív és intenzív egészéből maximálisan felfokozott mértékig az intenzív jelleg válik dominánssá.

A változatok sorozatában jön létre a világnézet egysége, melynek legfontosabb eleme az *érték-hierarchia* létrejötte. A lírai mű sajátossága, hogy a benne ábrázolt jelenségek döntő többsége lényeges, általános értékterletet hordoz, olyat, amelyet az alkotás folyamatában (a teremtődés során) kap meg, teremtett létében még nem rendelkezik vele. Az alkotás során a tárgyiasságok értékkel telítődnek, kiemelődnek a mindennapi praxis értékmentes világából. Az értékesedés általános metaforizációs folyamatban játszódik le, a kész műben olyan értékrendszerrel szilárdul, melynek önálló belső dinamikája, teljesség-jellege van.

FÜGGELÉK

1. változat

Ezek itt mind-mind emberek
mind alkudoznak, mind bölcselnek
Aztán dűnyyögj egy érettebb mesét,
 legyen az olcsó, az meg drága
 a gyerek
 hogy ne legyen semmisse hiába
 vagy alkudoznak, vagy bölcselnek
 de mind-mind pénzre vált reményt

2. változat

Ha pedig bámul a gyerek
és szól
S nagyokat mond, vagy pityereg
 s fogadkozik
és megkérdezi, mit tegyek
ne szókkal áltasd

⁶ LEVIN, S. R.: *Linguistic Structures in Poetry*. Mouton, The Hague, 1973.

⁷ EMPSON, W.: *Seven Types of Ambiguity*. Chatto and Windus, London, 1953.

szálljál magadba, mert ne hidd
ne bízd magára

ne szállj magadba, mert ne hidd,
hogy megsegítik elveid –
mutass

3. változat

S ha mindezt tudja a gyerek
és bámul rád, vagy pityereg
ne szállj magadba, és ne hidd,
hogy megsegítik elveid
nézz a furfangos csecsemőre,
bömből –

4. változat

Vigasztald meg a gyermeked:
nem fák ezek, csak emberek,
nem boszorkák – kofák, kasok,
Kutyák ezek, nem farkasok!
Nem bölcsekednek – alkudoznak,

s az pénz, nem a sárkány pikkelye
s a bűvös igéknél se rosszabb
az állam törvénycikkelye

csak vigasztald meg, ha vigasz
a gyermeknek, hogy így igaz.
Aztán dűnnyögj egy új mesét,
fasiszta kommunizmusét
mivelhogy rend kell a világba
a rend pedig arravaló
hogy ne legyen olcsó, mi drága
s ne legyen szabad, ami jó

S ha bámul reád a gyerek
és segítene, mert szeret
S nagy lenne, melléd,
utalj példára – az a kár,
hogy ne magadra te számár,
hanem a ravasz csecsemőre
sír-rí, hogy szánassa magát
de míg mosolyog az emlőre
növeszti körmét és fogát

R. Várkonyi Ágnes

ISMERETLEN KURUC VERS ÉS POLITIKAI HÁTTERE

Gondold meg Magyar Nép

A XVII. század végének és a XVIII. század elejének történeti énekei között viszonylag kevés a közvetlen politikai célzattal készült, Rákóczi államán belül ellenzéki hangot megütő vers.¹ Éppen ezért érdemel különös figyelmet az alább következő eddig ismeretlen alkotás.

(1.) Gondold (meg)² Magyar Nép, hogy te mozdulásid,
Mozdulásid után legyenek törcid,
Tórt, hálót készítenek végre te fejeid.
Fejed, hited féltő, el vesznek fiaid.

(2.) Ó ha magad alatt (!) kezded vágni a fát.
A fán álló kiált örömében pálmát.
Pálma fára mikor álíthattya tagját.
Tagja a Christusnak lát miatta lármát.

(3.) Austriai ház a mit meg nem adott,
Adott, de nem mindent, valamitül tartott.
Immár a fene vad a mit el nem ért ott.
Itt horgássza, tsallya, vadásza a hasznót.

(4.) Szineskedik ugyan, de kettős szívében:
Szive fordulása volt RÁKÓCZI ellen,
Ellent mert nem tartott fogságviteliben
Vitében fogságba inkább volt örömben.

(5.) Maga az inségben teczik meg Atyafi.
Atyafi szerető jó haza Fiai,
Fiak, Magyar Fiak, nem Clerus Tagjai,
Tagjai Christusnak Rákóczi Fiai.

(6.) Nyomoruságiban kik ez Nemes Vérre,
Véredet szerető, nyögő Gerliczére,
Gerlicze módjára bujdosó emberre,
Emberségek szerint tekintettek erre.

¹ Vö. Varga Imrénének a kor költészetéből legmélyebben merítő, az utóbbi években feltárt énekeket, több eddig kiadatlanul együtt közlő válogatását: *A kuruc küzdelmek költészete. II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulójára. Válogatta és sajtó alá rendezte VARGA Imre. Bp. 1977.*

² OL. Szirmay-levéltár – Másolati könyv, P. 1845. Vegyes Iratok, 8 tétel, Fol. 196. A Másolati könyvre PAPP Gáborné, az Országos Levéltár tudományos munkatársa hívta fel a figyelmem. Az ének élén a „Ductus a Candido” nótajegyzést nem tudtuk beazonosítani. A vers címét első sorából alakítottuk ki. Az eredetileg: „Gondold Magyar Nép” sort metrikai okokból egészítettük ki: Gondold [meg] Magyar Nép.

- (7.) Azért meg fordítom elől tött szavaim;
Szavaim, vajha jól esnének nyilaim,
Nyilaim lövésére vannak mozdítóim,
Mozdító, indító nem kicsiny okaim.
- (8.) Micsoda vér volna RÁKÓCZI Urunkban
Uraságra fel vött újonnan szült magban,
Melly mag alig ha nem lött volna romlásban,
Romlott Hazánk osztán nagyobb pusztulásban.
- (9.) Ha el feletkeznek szüves vér Népérül,
szép sereggel ott Vitézlő rendrül
Rend Magyar Protestáns mint szemefényérül,
Fényes nappal éjjel, gondot tart e vérrül,
- (10.) Életéért kinek nyögünk imádkozunk.
Imádságot Isten Kebelében nyujtunk.
Nyujtson, adjon áldást néki mi jó Urunk.
Ur Isten el ne had légyen mi gyámolunk.
- (11.) Meg gondollya kinek fegyvere mellette.
Mellette forduló hűségesebb hive.
Hűségéhez kinek bizhatik is végre.
Végére de menyen, ennek mi a sebe,
- (12.) Tudja hogy a kincs van a Lutheristáknál,
A fegyver peniglen a Calvinistáknál,
Tsintalan uraság van a Pápistáknál.
Arra kettő többet nyom é Méltóságnál.
- (13.) E két Magra szállott Atyánktúl örökség,
Templom, Skola, holmi ide járul szépség
De Náboth szelejeto³ el vette irigység,
Lako helyeinkbe nem régen jött vendég
- (14.) Mert jár, topog, csenget sok helyben Clericus.
Nyáj nélkül bulláját forgattya Plebánus.
Ha kit látsz mellette, est hospes passivus.⁴
Lengyelbül, Oroszbül, ki szakadott Hunnus.
- (15.) Pia Légatiók,⁵ ősi örökségek,
A vesztegetetnek Fiak keseregnek.
A fiaknak koncán a Mostohák élnek
Az örökös sirva, nézi hogy töltöznek.

³Szólójétől.

⁴Vendég, idegen bujdosó.

⁵Az adott értelmi összefüggésben: kegyes alapítványok.

- (16.) Maga a Pápiizmus a Magyar Hazában.
 Garamma⁶ viz táján a Nemes Jászságbán.
 Egygyütt is, másutt is hol van meg tartásban,
 El veszünk, ha soha fulottunk azokban.
- (17.) Ha útra Isten kezdet könyekleni,
 A Magyarnek szivét hozzád fordítani.
 Sérelmes feleknek sebét gyógyítani.
 El ne mulasd, légy hü, igazságot tenni.
- (18.) Azért nyitotta meg tömlöczöd ajtaját,
 Vad (?) oroszányidnak bészárta a száját
 Mérges Török ellen Hazánk zaboláját
 Kezdé read bizni, hogy le törd igáját.
- (19.) Ha ez kívánságunk nem lesz orvoslásban
 Orvoslást⁷ nem látunk a mi dolgainkban
 Dolgod s mozdulásod léssen nagy átokban.
 Átka az Istennek meg fordul Házadban
- (20.) Mert mozdulásidban volt eddig nagy kárunk
 Kárvallásban vannak, Scholánk nagy városunk.
 Városunkban lévő meg éget Templomunk.
 Templomban járó nép öletik s pusztulunk.
- (21.) Wár alatt, mezőben a fegyver melly fénlík.
 Miénk, kik vérekkal a mezőt meg festik.
 Tovább is Magyar Had, hid⁸ ezekkel telik,
 Isten után fejünk a kikhez bizhatik.
- (22.) Rácz, Német, zákmányoz ezeket ostromlya
 Ezeket öldekli, hol leli s talállya.
 Lakó helyét, népét, tolja, rontja, vagja.
 Mert ennek fegyvere több ellene tudja.
- (23.) Mellyet még ediglen türeáll szenyvedtünk
 Szenvedésünk lángját szemre nem vetettünk.
 Vettyük, ha gyógyulást mi tőled nem veszünk;
 De veszünk, olyan spes⁹ táplál ma is bennünk
- (24.) Mert meg mozdítottad lábodat e végre,
 Kiadott Pátensid mutatnak ezekre
 Hogy mindennek just mondj, ne néz a személyre,
 Hazudni szerető Úrak elméjére.

⁶ Garam.

⁷ Orvoslást vagyis kívánságaikat nem teljesíti Rákóczi.

⁸ Hidd.

⁹ Remény.

- (25.) Ne is bocsád Annás^{1 0} kezére dólgodat,
Dólgod a nélkül is, hited meg maradhat,
Meg maradást nem ad megrontya hajódat,
Hajód merülésén ejt szivébe kaczajt.
- (26.) Mint Pálfi Tamás Pap^{1 1} néha vig kedvében,
RÁKÓCZI Ház aránt szállott ilyenképpen,
A Jésovitaság taszitya veremben.
Mert hiti van rajta, nem áll hátra ebben.
- (27.) Ez után mosdatlan, Pető Jésovita.^{1 2}
Gyalázatos szókkal ezeket mondotta,
A barom RÁKÓCZI Jóságát árúllya.
Gondunk vagyon reá, szentség nekünk adta.
- (28.) Magyar Protestánsok soha illy gonoszúl,
Nem szóltak felöled illy nagy mosdatlanúl,
Sött szanaszkodással voltak és nem balúl,
Mert Ősöd RÁKÓCZI szivekbül ki nem húl.
- (29.) Jósephet Attyával ki ejtette törben
Mércuriumával hogy hozza veszélyben,^{1 3}
Protestánság tudod nem vólt ennek ére,
Mert ennek jó Főhez vagyon igaz vére.
- (30.) Igy Bavarus, Gallus, nem kell az Országban
A nélkül is lehet frigyed velek bátran,
Ki cseresznyét szedi a maga markában
Tudom kedvet lelne Italus azokban.
- (31.) Ha kedvek keresed életed fottáig
Veled lesznek együl egyig mind a vérig,
Meg hálnak éretted, harczolnak a végig,
Melleted hüségek meg marad halálíg.
- (32.) A Protestánsoknak ha jó Fejek lészen
Lészen birodalmad, bátor nem félelmes.
Protestáns Erdélyiség te hozzád szives lesz
E két Magyarsággal sokfelé érkezhetz

^{1 0} Rákóczi környezetében levő személy, talán Bercsényi, vagy Telekessy egri püspök. De az is lehet, hogy Szécsényi Pál.

^{1 1} Pálffy Tamás nyitrai püspök, kancellár.

^{1 2} Valószínűleg azonos azzal a Pethő Mihállyal, akit Rákóczi említ Károlyi Sándorhoz írott Bodolóról 1706. okt. 15-én kelt levelében: „az jésovíták dolgába engemet az Statusok az szécsényi Conföderatio alkalmatosságával azoknak kiigazítására s nem sarcoltatására eskettek; s valóban is, akkor menne füstbe az Confoederatio, az midőn a feje ígérteit meg nem tartaná, – s nem akkor, midőn szegény, megijedt, másként is gyermek Pethő Mihály Lengyelországban szalad.” II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta: KÖPECZI Béla, Bp. 1958. 120.

^{1 3} Célzás arra, hogy 1701-ben a jezsuitáknak is része lett volna Rákóczi letartóztatásában. Hasonló olvasható a Responsio-ban. A kérdés további vizsgálatának szükségét is hangsúlyozva: ESZE Tamás: Rákóczi „Responsio”-ja. Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerkesztette SZAUDER József–TARNAI Andor Bp. 1974. 38–39.

- (33.) Mert ha a Magyar Nép a Báthoriakkal,
Betlemmel, és méltó sorsú Batsaival, [Bocskaival]
Dicsőséggel fénlő György Rákócziakkal
Népet rontot, ma is nagyra mehetsz azzal.
- (34.) Mátyás király csaknem azon egy üdőben
Németet, Törököt, Lengyelt meg vert frissen,
Harczolt ellenséggel nyárban s hideg télben,
Magyar fegyver jó volt, ma is bors van ebben.
- (35.) Ritkán volt Magyarság illy nagy indulatú,
Ellensége ellen felgerjedtt orczájú,
Mert a német nemzet, ki volt nagy igájú,
Meg tanitá igen kegyetlen szokású.
- (36.) Lassan lassan szoktasd a disciplinához
A Magyarat, meg látod, tört kopját gyakran hoz,
Nagy bátorságoson erős viadalhoz
El mér menni bátran a vad Oroszlányhoz.^{1 4}
- (37.) Disciplina alá de ezt úgy hajthatod,
Ha sérelmes sebét néki meg gyógyítod,
Mikor de tempore^{1 5} leszen, nem halasztod,
Addig is készséged arra meg mutatod.
- (38.) Mert belső sebének gyógyulása nélkül
Külső sorsa anyi mint ital bor nélkül,
Vagy inkább mint cserép finum arany nélkül
Öröme nem lehet igazán a nélkül.
- (39.) Enélkül nem lehet tsendesség házában.
Enélkül meg nem áll a Sors az Országban.
Enélkül a koczka a Magyar Hazában.
El fordúl, más nóta kerül elő gyorsan.
- (40.) Nemes Fejedelem e Mémorialet,
Vedd el, tedd szivedbe valahogy erejét
Az Instantiak(na)k, non est de temporét^{1 6}
Ne mondj mindenkoron, ne szomorítsd szivét.
- (41.) Mert az Atyáknak is az ő jó Fiokat
Keseritenie nem kell hasznosokat
Mert féllő, Atyai hidegség azokat
Elvadittyta s meg nem tartja zar és lakat.

^{1 4}I. Lipót császár, átvitt értelemben a császári hadsereg.

^{1 5}Mikor itt az ideje.

^{1 6}Ne mondja, hogy nincs itt az ideje.

- (42.) Adjectiones necessariae.¹⁷
 A protestánsokat nem csak üzésében,
 A saskeselyűnek meg kergetésében
 (:Továbbis mer is!)¹⁸ betsüld galamb melyesztésben.
 A fő helybül adj részt kedvek telik ebben.
- (43.) Ugy ne tégy Magyarra mint bujdosó Imre
 Ki Haza Fiait meg vetette végre
 Magok tüzét fuvó rendeket melléje
 Vött, Vitézlő résznek keserűségére.
- (44.) Mit használt? Udvarát gyászban borította
 Lobogó zászlóját földhez csapdoztatta
 Erőtelemné let fő Rend Sclavonica¹⁹
 Így lesz erőtelen Aula Papistica.²⁰

[A verset kettős körrajz zárja.] A kör belső szövege:

A
 Fejedelemnek
 RÁKÓCZI FERENCNEK
 MUTASD be e kis írást,
 Mert nézi sorsát, Bol-
 dogulását, a Magyar-
 ság Fejének

Vége

A körirat: DEVOLVETUR SORS IN ALIOS SI OPPUGNABIS REFORMATIONEM!²¹

Első áttekintésre nyilvánvaló, hogy a Rákóczi szabadságharc idején keletkezett. Ismeretlen szerzője a fejedelem politikai döntését igyekszik befolyásolni, a protestánsok nevében, az új magyar állam katolikus csoportjaival szemben, heves, helyenként durván ellenzéki hangon. Sorai között azonban nem vallási, hanem társadalmi-politikai ellentétek szikráznak. Írója a fegyveres harccal szerzett érdemre mutatva szól a katonaság jogairól, és részt követel az államvezetésben a protestánsoknak. Politikai program-vers tehát, ami csakis úgy érthető meg a maga történelmi jelentőségében, ha ismerjük keletkezésének pontos idejét, és körülményeit.

Maga a vers tartalma elég jó támpontokat nyújt arra, hogy mikor írhatták. Szerzője a 43. strófában „Bujdosó Imré”-nek mondja Thökölyt, tehát akkor írta versét, amikor a nikodémiai bujdosó még élt, vagy legalábbis 1705. szeptember 13-án bekövetkezett halálának híre még nem érkezett el Magyarországra.²²

¹⁷ Szükséges hozzáfűzések.

¹⁸ Értelmezhetetlen szöveg.

¹⁹ Thököly Imre. Szentpáli Ferenc latin pasquillusában: „Emericus Schlavus”. VARGA Imre megállapítása szerint felvidéki származása miatt nevezték így Thökölyt. A kuruc küzdelmek költészete. I. m. 334 és 792. lapok.

²⁰ A katolikusokból álló udvar, vagyis államvezetői testület.

²¹ Másoknak kedvez a szerencse, ha a reformációnak ellene állsz.

²² Thököly Imre fejedelem 1705. szeptember 13-án halt meg Nikodémiában. A szécsényi országgyűlés végén október 2-án a törvények felolvasása idején még nem tudtak haláláról, de közvetlenül az országgyűlés szétoszlása előtt érkezett meg a hírrel a konstantinápolyi francia követ Ferriol futára. Csécsi János naplója a szécsényi országgyűlésről. Rákóczi Tükör. Naplók, jelentések, emlékiratok a Rákóczi szabadságharcról. Összegyűjtötte és szerkesztette: KÖPECZI Béla–R. VÁRKONYI Ágnes Bp. 1973. II. köt. és THALY Kálmán: A székesi gróf Bercsényi család III. köt. Bp. 1892. 430.

A másik nem kevésbé fontos támpont a 40. strófa első sora: „Nemes Fejedelem e Memorialet, /Vedd el...”. Vagyis a vers írásával egyidejűleg a protestánsok emlékiratot nyújtottak be a fejedelemnek. Ez azonban Thököly halála előtti időben nem egyszer történt. Mégis valószínű, hogy az 1705. szeptember 12-én megnyíló szécsényi országgyűlésen, Csécsi János naplója szerint szeptember 28-án beadott Memoriáléről lehet szó.²³ Igaz, hogy a versben felölelt témák javarésze nem csupán a szécsényi országgyűlésen robbantott vitát. A protestánsok a háború kezdetétől fogva követelték vissza templomaikat és iskoláikat, miközben növekvő ellenérzéssel nézték, hogy Rákóczi államhatalma alá került területeken is a jezsuiták védelemben részesülnek és tevékenykedhetnek.²⁴ Ugyanakkor a hadsereg regularizálása a külföldi segédcsapatok és a francia szövetség kérdéseivel együtt 1704 ősze óta egyre hevesebben foglalkoztatta a magyar állam különböző társadalmi csoportjait és politikai pártjait. A kormányzótestület, az 1704 eleje óta működő Udvari Tanács azonban protestáns köznemesekből állt, református és evangélikus vállalkozók, zömmel köznemesek tartották kezükben a gazdasági élet kulcspozícióit is.²⁵ 1705 szeptembere előtt tehát a források egybevágó tanúsága szerint nem a protestánsok, hanem a katolikusok, mégpedig nevükben nem kisebb személyiség mint Bercsényi követel részt a kormányzásban. Csakis az új államvezetői testület, a Senatus megalakulása körül kirobbanó viták világítják meg a vers egyik kulcsmondatának értelmét: „a fő helyből adj részt...” A katonaság ügyében ugyancsak a szécsényi országgyűlésen csaptak össze a különböző álláspontok.²⁶

Vajon kapcsolatba hozható azonban ez a vers a szécsényi országgyűlésre az interregnum kimondását, királyválasztást, az állandó hadsereg törvénybe iktatását tervező protestáns köznemesi csoport politikájával? A vers több eleme egybevág az országgyűlést előkészítő munkálatok és propaganda írások számos vezérgondolatával. De ugyanakkor a vers némely részletében megütött hangnem aligha jellemző az udvari Tanács vezérkarára. Sőt a 14. és a 30. strófában ugyan elég homályosan, de mégis szűkkeblű, elfogult gondolatokat sugallva mintha Rákóczi politikájának egyik alapelvét venné célba az író. Ismeretes, hogy a Fejedelem nem nézett az országbeli hovatarozásra. Idegeneket is szívesen látott maga mellett, ha az ország érdekét szolgálták. A háborút pedig eredetileg idegen segédcsapatokat felfogadva tervezte megindítani. S amikor kiderült, hogy egyedül a magyarországi lakosságból toborzott hadseregre számíthat, abban a reményben tört Nyugat felé, hogy parasztezredei hamarosan Bécs táján egyesülhetnek a Keletre tartó francia és bajor csapatokkal.

A vers számos eleme a korabeli költészetben megtalálható, néhány motívuma azonban nem, sőt néhány kifejezése és gesztusa szinte idegenül hat.²⁷ Mikor, milyen körülmények között keletkezett tehát a *Gondold meg Magyar Nép c. vers*.

A nem könnyű kérdést a vers fennmaradásának körülményeit elemezve próbáljuk megfejteni.

A *Gondold meg Magyar Nép-et* megőrző Másolati könyv a Szirmay család különböző tagjainak kezén forgott, a bejegyzések tanúsága szerint 1670-től 1714-ig terjedő időből származó magyar és nemzetközi eseményekhez fűződő, különböző tárgykorú, főleg azonban az evangélikus vallásügy körébe vágó dokumentumokat másoltak bele, általában különböző időrendben.

A Zemplén és Sáros vármegyében birtokos Szirmayak 1687 előtt még valamennyien protestánsok voltak és Thököly mozgalmaiban különböző katonai, diplomáciai és közigazgatási feladatokat ellátva indultak el politikai pályájukon. A következő évek ugyancsak válságos és vizsgatagságos fordulatokban bővelkedő eseményei azután különböző utakra irányították életüket. Az egykori zempléni alispán Szirmay Péter († 1669) négy fiának sorsa elég jól jellemzi, hogy amint délre húzódtott a török határ, az ország társadalmát átható gazdasági, politikai és műveltségbeli változások mennyire megosztották az észak-keleti országrész köznemességét is. Szirmay István 1687-ben katolizált, elnyerte a bárói címet, a

²³ Csécsi napló, Rákóczi Tükör II. köt. 160–162. l.

²⁴ Összefoglaló áttekintése irodalommal: ESZE Tamás: Rákóczi „Responsiója”. Irodalom és felvilágosodás. Tanulmányok. Szerk.: SZAUER József–TARNAI Andor Bp. 1974.

²⁵ KÖPECZI Béla–R. VÁRKONYI Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. Második átdolgozott és bővített kiadás. Bp. 1976. A kérdéssel részletesebben foglalkozom a Magyarország története IV. kötetébe készült Szabadságharc az állami önállóságért c. kéziratomban.

²⁶ Az országgyűlés tárgyalási rendjét és pártharcait Rendhagyó országgyűlés Szécsényben c. tanulmányunkban próbáltuk tisztázni. Tanulmányok Szécsény múltjából. Szerkesztette PRAZNOVSZKY Mihály, Szécsény 1978.

²⁷ ESZE Tamás: i. m. (1974.) 52. 54.

nádori ítélőmesteri méltóságot és gazdasági viszonyait tekintve is a századot záró évtized egyik legmeredekebben emelkedő pályáivén futott. Három öccse Miklós, Péter és András evangélikus maradt, s noha 1687-ben különböző okokból, eltérő körülmények között ugyan, de Miklós és András egyaránt megjárta a császár börtönét, a 90-es években a vármegyék és a berendezkedő Habsburg-állam különböző fórumain viselnek hivatalokat.²⁸

A vaskos, számozatlan oldalain teleírt és üres lapokat három csoportban tartalmazó Másolati könyv eredetileg Szirmay Miklósné lehetett. Thököly egykori iskolatársát, a korszak egyik legsokoldalúbb személyiségét régen számontartja a tudomány.²⁹

Témánk összefüggésében csupán az új magyar állam keretei között kialakult pártviszonyokban elfoglalt helyét vázoljuk. Valószínűleg egészen korán csatlakozott Rákóczihoz. 1704. január 9-én a tokaji vár megvétele napján haladéktalanul táborba rendeli őt a fejedelem. Fel kell kutatnia és össze kell gyűjtenie Bártfán a portörő malom készítéséhez értő mesterembereket. Majd a gazdasági irányítás egyik neuralgikus gócabá kerül, az állami monopóliumnak nyilvánított sókereskedelem főkomisszáriusa lesz. (1704. márc. II.) Súlyos nehézségekkel kellett megküzdenie, mintegy két malomkö között őrlődött, mert az állami sómonopólium a legkülönbözőbb társadalmi rétegek körében heves ellenkezést váltott ki. Mennyiben volt felelős valóban mindazért, amit egyfelől az akadozó sószállításokkal elégedetlen Fejedelem, másfelől a szabad sókereskedelemben érdekelt nemesek, katonák, parasztok olvastak a fejére. Majd a következő kutatások tisztázzák.³⁰ Bizonyos azonban, hogy 1704-ben a sómonopólium körül zajló viharok középpontjában széles körű áttekintéseket szerzehetett a magyar államépítés gyakorlati nehézségeiről. Rákóczi sokra tarthatta, mert ugyancsak 1704 tavaszán az egyik legkényesebb politikai feladattal is megbízta. Buday Zsigmonddal együtt neki kell kivizsgálnia Darvay István máramarosi szolgabíró ügyét. A máramarosi szolgabíró a szabadságharc kirobbanása idején idézhetetlenül drasztikus szavakkal illette Rákóczit, de nem ezért került börtönbe, hanem, mert járásában hatalmaskodott a falvak lakóival és maga egyéni hasznára vetett rájuk terheket. A fejedelem instrukciója szerint számba kellett venni, mennyi kárt okozott, mennyit „húzott vont” a jobbágyokon Darvay. Ha kész a kárt összezszerűen megtéríteni és vállalja, hogy „azért a szegénységen semmi injuriát nem fog tenni”, szabadon bocsáthatják.³¹ Ilyen feladattal 1704 tavaszán csakis az új magyar állam korszerű jobbgypolitikáját megértő s mi több, azt vállaló nemeset bízhatott meg Rákóczi. Szirmay Miklós közvetlenül a szécsényi országgyűlés előtt 1705 nyarán Melczel Mihállyal az evangélikus főkonzisztórium megbízásából, Rákóczi tudtával és hallgatólagos támogatásával Lengyelországban jár XII. Károly svéd király rawiczi főhadiszállásán, hogy a király anyagi és politikai támogatását az evangélikusok számára kieszközölje. Itt találkozott Ráday Pállal. Művelt, könyveket szerető, könyvtárt gyűjtő ember volt, szívében feküdt az eperjesi kollégium és általában a oktatás színvonalával is sokat törődött. Ő volt kezdeményezője és mecénása Ács Mihály: *Magyar teologia* (1709.) c. könyvének.³² Különbön a rózsahegyí zsinaton kirobbant vitában Krmann Dániel püspök mellett a pietisták ellen

²⁸ Szirmay István életrajzát eddig ismeretlen levéltári források alapján összeállította: IVÁNYI Emma. Kézirat.

²⁹ THALY: Bercsényi család i. m. II. köt. 231–241., ZSILINSZKY Mihály: Egy forradalmi zsinat története 1707–1715. Bp. 1898. 98–100., ZSILINSZKY Mihály: Kermann Dániel evangélikus püspök élete és művei 1663–1740. Bp. 1899. 65., PAYR Sándor: Magyar pietisták a XVIII. században. Bp. 1898. 98–100., Egyházpolitikai oktatási diplomáciai tevékenységéről: MAJLÁTH Béla: Egy magyar követség Svédországban 1705-ben Száz, 1880. BRUCKNER Győző: A magyarhoni evangélikus zsinatok. ProtSzele 1935. Újabb levéltári anyagot tárt fel BENDA Kálmán: Ráday Pál iratai. Szerkesztették: BENDA Kálmán–ESZE Tamás–MAKSAY Ferenc–PAPP László I. köt. 1969., Gazdasági tevékenységéről: TAKÁCS János: Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában. Zalaegerszeg 1941. 67–68., Újabbán BÁNKÚTI Imre: A sójövedelem Rákóczi pénzügyi politikájában a szabadságharc elején, 1703–1704. Bp. 1975. Folia Historica 3. Separatum.

³⁰ Rákóczi Szirmay Miklósnak Tokaji tábor 1704. jan. 9. idézi: HECKENAST Gusztáv: Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Bp. 1959. 53., Továbbá: TAKÁCS: i. m. 67–68., BÁNKÚTI I.: i. m. 35., Inquisitio Szirmay Miklós ellen OL. Rákóczi Szabadságharc levéltára 1/2.

³¹ Instructió Szirmay Miklós és Buday Zsigmond számára Eger, 1704. ápr. 9. MTA Könyvtár, Kézirattára, Oklevelek. 2786.

³² ZSILINSZKY: i. m. 1899. 65. – MAJLÁTH: i. m. 785–795. Az utasítás fogalmazványáról: Ráday Iratok I. 280. SÓLYOM Jenő: A két Ács Mihály életrajzához ItK 1963.

szólt, s ezek szerint az evangélikusok ortodox csoportjához húzott. A *Gondold meg Magyar Nép* kezdetű verset azonban mégsem tudjuk Szirmay Miklós személyével politikai kapcsolatba hozni. Ismert forrásaink szerint ugyanis Szirmay Miklós a szécsényi országgyűlésen annyira sem hallott magáról, mint öccse Péter Abaúj vármegye alispánja, akit Rákóczi még 1704 tavaszán a Borsod–Torna és Abaúj–vármegyékbeli fiskális birtokok prefektusává tett.³³

A Másolati könyvbe beírták az 1705. nov. 28-án kelt svéd–lengyel szövetség pontjait. Valószínűleg a svéd király udvarában megfordult Szirmay Miklós hozta magával ezt a dokumentumot. A hosszú szöveg két kéz írását őrzi. A második részt az írta, aki a *Gondold meg Magyar Nép*-et is bemásolta a könyvbe. A rendkívül jellegzetes írás Szirmay Andrásé.³⁴

Önéletírása, naplója és történeti művei jóvoltából Szirmay András régen számontartja a történet-tudomány és az irodalomtörténet.³⁵ Rákóczi államának politikusaival foglalkozó művekben azonban jóformán fel sem tűnt eddig a neve. Viszonylag későn, úgylátszik csak Eperjes kapitulációja után állt nyíltan az állami önállóságot harcolók táborába. Elképzelhető, hogy a szécsényi országgyűlésen Bercsényi és közte kirobbant ellentét miatt utasították őt a tudomásulvételre nem érdemesítettek közé a régi történetírók. Így a XIX. század szemléletével sarokbaállított politikust úgyszólván újra kell felfedezni most. Hiszen az a kevés tájékoztatás is, ami az irodalomban fellelhető róla, homályos és egymásnak is ellentmondó. Politikai szerepének teljes rekonstrukciójától még távol állunk, de a szécsényi országgyűlés történetén áttekintve az állami önállóságért indított háború és államépítés egyik legizgalmasabb személyiségének mutatkozik.

Szécsényben 1705. szeptember 23-án az országgyűlés rekonstruált programja szerint a jobbágykatonaság társadalmi helyzetének rendezése került napirendre mint a haditörvénykönyv mellett az állandó hadsereg megszervezésének egyik elengedhetetlenül fontos feltétele. A hadsereg regularizálását azonban sokan éppen úgy ellenezték, mint azt, hogy a katonának állott jobbágyokat a törvény erejével is kiemeljék a földesurak hatalma alól. Ennek az álláspontnak adott hangot Klobusiczky Ferenc báró, amikor azt javasolta, hogy a katonaiügylek tárgyalása előtt hozzanak létre Rákóczi mellett egy kormányzótestületet, Senatust. Gyakorlatilag e javaslat lényege oda célt, hogy az Udvari Tanács megsemmisül, s az államvezetés testületéből eddig kirekesztett főurak és egyházi méltóságok vehetik át az irányítást. Vagyis több ügygel együtt a jobbágykatonaság helyzetének ügye is a Senatus kezébe kerül. Ráday csoportjának az első lépésnél még sikerült kézberagadni a kezdeményezést, mivel átlátták, hogy az nyer, aki a Senatusban többséget szerez. Rákóczi összeírta, kiket óhajt senatorrá kinevezni: tíz személy között négy főúr illetőleg főpap, a hat Ráday köré alkotó köznemes között pedig ott van Szirmay András. Mikor azonban a hosszú és végtelen viták után létrejött a 24 tagból álló testület, Szirmay András hiába keressük a senatorok között. Hogy mi történt, arról ő maga naplójában így számol be: „Bercsényi úr neheztelven reám meg eskütt, velem egy tanácsban soha együtt nem lesz, később a fegyvert letenni; – azért helyettem Dunántul való Török István tétetett szenátor-nak.”³⁶ Később Szirmay visszatekintve ugyancsak viszontagságos életére, szerencsésnek mondja magát. Isten nemcsak háborúk idején a hirtelen haláltól oltalmazta meg – írja végrendeletében, – hanem „az véretem szomjuhozó Bercsényinek dühösségitül is megh menetet.”³⁷

³³ Rákóczi levele Szirmay Péternek, Gyöngyös, 1704. márc. 26. OSzKK. Fol. Hung. 1389. 17. köt. 292. fol.

³⁴ Az írásképp azonosítását Szirmay András saját kezű végrendelete és több más írásával összevetve Papp Gáborné és Muzsnai Lászlóné az Országos Levéltár tudományos munkatársai közreműködésével és segítségével végeztük el.

³⁵ Szirmay Endrének Önéletrajza: NEMETHY Lajos: TT 1882 NEMETHY L.: Szirmay Endre önéletrajza. Száz 1885. Szirmay András Naplója. Közli: KARSA Ferenc: Adalékok Zemplén vármegye történetéből 1896–1904. Andrae Sz. de Szirma: Accurata descriptio citadellae Cassoviensis suo ducto. A(nno) 1682. Kiadta KOVACHICH: Scriptorum rerum hungaricarum minores. Budae 1798. 306. kkl.

³⁶ Csécsi napló 156. l. Szirmay András naplója, i. h. 1900. A szécsényi országgyűlés ismert törvényszövegei tartalmilag etekintetben is eltérnek egymástól. A ránkmaradt törvények kritikai összevetését és Török István szenátorságának politikai hátterét külön tanulmányban kívánjuk elvégezni.

³⁷ Szirmay András végrendelete. Nagymihály 1714. aug. 21. OL. Szirmay levéltár. P. 1842. 2. somó 7. tétel.

A Szirmayak és a szabadságharc államának köznemesi vezérkarát bíráló Klobusiczky és Bercsényi ellentéte már régebbi előzményekre nyúlik vissza, s ezekben az ellentétekben jól kitapinthatók az államvezetésről és berendezkedésről vallott eltérő felfogások erővonalai. 1692-ben az adóelosztás ügyében jelentős botrány robban ki a Hegyalján. Kiderült, hogy Klobusiczky Ferenc mint Zemplén vármegye alispánja, a főispánnal Barkóczy Ferencsel egyetértve a saját falvaikra eső adóösszeget is, és általában a terhek zömét a hegyaljai járásra zúdították, azzal a nem titkolt és terroristikus eszközökkel keresztülvitt szándékkal, hogy az ottani extraneusokat és szegény taksásokat szőlőik eladására kényszerítsék és ők maguk minél nagyobb szőlőbirtokhoz jussanak így. A tanúvallatásban Szirmay Miklós Zemplén megye perceptora Klobusiczky ellen vallott. Később Szirmay András mint a vármegye, majd pedig a felsőmagyarországi kerület pénztárnoka az egységes elosztás elvét igyekezett keresztülvinni.³⁸ Mái nem tisztázta a kutatás, hogy 1699–1700-ban Szirmay András vajon ott volt-e István és Miklós fivérével együtt a rendi-nemesi szervezkedéséknél, vagy összeesküvéséknél számon tartott mozgalomban? Klobusiczky Ferenc ugyan Bécsben Szirmay András is gyanúba kevert állítólag olyannyira, hogy csak a Haditanács viceprézese Philipp Breuner mentette meg őt az áristomtól, István és Miklós bátyja sorsától.³⁹ Ismeretes, hogy Szirmay Miklós a Rákóczi letartóztatásáról idejében értesült Bercsényivel együtt Lengyelországba szökött, de azután önként Bécsbe jött, hogy tisztázza magát. Az „ötlet” Szirmay Andrásé volt. Maga írja ugyanis, hogy amikor István bátyja érdekében Bécsben, Karlsbadban járt támogatásért és kölcsönökört, ő üzent ki Miklósnak Lengyelországba. „Az én izenetemre” jött Bécsbe – írja naplójában.⁴⁰ Indítékul akár a Rákóczi letartóztatásával a mozgalom értelmét, jövőjét veszni látó realpolitikussá meggondolása, akár más, ma még nem ismert tényező szolgált, ez Bercsényivel szemben ugyancsak barátságtalan lépésnek tűnik.

Szirmay András gazdasági helyzetét és műveltségét tekintve Ráday Pál köréhez tartozókkal rokon vonások jellemzik. Vállalkozó köznemes, aki az 1690-es évek nehéz viszonyai között is egyre bővítette gazdaságát, malmot, vendéghazát, sörházat épített, borkereskedelemmel és pénzkölcsönzéssel foglalkozott, s a szabadságharc alatt tetemes többletkiadásai ellenére nyereséges gazdálkodásának jövedelme többek között posztókereskedésből származott. Eperjes polgárságához gazdasági kapcsolatok fűzték. Felesége Roth Julianna.⁴¹ Hellenbach, Lányi Pál, Platthy Sándor, Sreter János, Roth Mihály és mások neve mellé Szirmay Andrásét is fel kell jegyeznünk, ha azt kutatjuk, hogy a *Gondold meg Magyar Nép* kezdetű vers írója kikre gondolt e sort írva: „Tudja, hogy a kincs van a Lutheristáknál.” Bár kétségtelen, hogy Rákóczi államát más rétegek és testületek, így reformátusok, városok, mezővárosok is segítették kölcsöneikkel.

Szirmay András, Ladiver egykori tanítványát szellemi érdeklődése ugyancsak az Udvari Tanács tagjainak a szécsényi országgyűlés előkészítésében már pártszerű szervezettségben, összehangoltan munkálkodó csoportjához tartozónak mutatja. Csécsi János e csoport osztatlanul odaadó híve így minősíti: „lelkes ember különben és bátor s tudományokban nevelt.” Az Odera melletti Frankfurt egyetemén orvostudományt és hadi építészetet is tanuló Szirmay érdeklődéséről példás rendben tartott könyvtára tájékoztat. Az 1707-ben saját kezűleg készítette el könyveinek szakcsoportokba osztott katalógusát. Már a tárgy szerinti összetétele is tulajdonosának korszerű műveltségéről tudósít. Saját elrendezése szerint ugyanis a könyvtár nagy többsége, 132 kötet a történelem és politika tárgykörébe vág, s 26 bölcsészeti, 23 matematikai és geográfiai, 12 orvostudományi címszó alá sorolt kötet mellett csupán 12-t számlált teológiai és vallási tárgyú művek közé. Könyvei között Lipsius, Machiavelli, Bodin, Bacon (5 kötet), Grotius munkái a különböző országleírásokkal együtt friss és modern államelméleti érdeklődéséről tájékoztatnak. Behatóan foglalkoztathatta a katonai és a polgári építészet. Azok közé a kevesek közé tartozott, akit Regius hazai receptorai között tarthatunk számon. Felvilágosult szellemére vallanak öntudatos, a munkát megbecsülő, a címkeorságot elítélő megjegyzései. Takarékos, szinte puritán életviteléről tájékoztató tények mellett polgári mentalitására jellemző,

³⁸ Csáky István országbíró bizonyosságlevele a Szirmay István ítélőmester és Zemplén megye közötti vizsályban az ügyben felvett 36 tanúvallomásraól Szepes 1692. dec. 31. OL. P. 640. A hegyaljai felkelés előzményeinek is új összefüggéseire világító dokumentumot IVÁNYI Emma tárta fel.

³⁹ THALY K.: i. m. II. 231–239.

⁴⁰ Szirmay András naplója i. h. 1701. 1899.

⁴¹ Szirmay András végrendelete i. h., – Naplója. Gazdasági jegyzetei, Hitekönyve: OL. Szirmay lt. P. 1842. 2. csomó 7. tétel.

Q

in gloria alii de cor ipso.
 In Ardenas setis nelli mag.
 quibus de regem lyan. non salap.
 1722 is hup. arm mag. mutata.

M

erit belis setinele groyulacia nelli.
 quibus nra ami mar. ital for nelli.
 mag. in hant mias rring. qum araz nelli.
 Erunt non hudo igaan a nelli.

S

nellu non hudo. rudi. haza tan.
 Enelli mag. non ill. a. h. az.
 Enelli a. h. a. a. Magyar.
 el. nelli. non nota. h. d. h. p. r. a. n.

P

1721 Fudelen e.
 1722 d. h. d. h. p. r. a. n.
 1723 d. h. d. h. p. r. a. n.
 1724 d. h. d. h. p. r. a. n.

M

1725 d. h. d. h. p. r. a. n.
 1726 d. h. d. h. p. r. a. n.
 1727 d. h. d. h. p. r. a. n.
 1728 d. h. d. h. p. r. a. n.

S

1729 d. h. d. h. p. r. a. n.
 1730 d. h. d. h. p. r. a. n.
 1731 d. h. d. h. p. r. a. n.
 1732 d. h. d. h. p. r. a. n.

U

1733 d. h. d. h. p. r. a. n.
 1734 d. h. d. h. p. r. a. n.
 1735 d. h. d. h. p. r. a. n.
 1736 d. h. d. h. p. r. a. n.

M

1737 d. h. d. h. p. r. a. n.
 1738 d. h. d. h. p. r. a. n.
 1739 d. h. d. h. p. r. a. n.
 1740 d. h. d. h. p. r. a. n.

érdekelték az új, a divatos holmik és berendezkedési tárgyak, amelyeket mint egyszer maga mondja a „ház ékessége kedvéért” vásárol.⁴² Mindent összevéve Szirmay Andrást még töredékes források is a vállalkozó, modern államelméleti elvekkel áthatott és korszerű államgazdasági feladatok ellátására képes nemesi réteg mindmáig kevésbé számontartott, jellegzetes alakjának mutatják. Műveltsége, szellemi érdeklődése, az államvezetésről s az adóztásról vallott nézetei és iskolapártoló tevékenysége révén Szirmay András abba az evangélikus és református nemesekből álló csoportba tartozott, amelyet Ráday, Gyürky Pál, Hellenbach, Gerhardt, Bulyovszky, Radvánszky, Vay, Kajali, Platthy és mások neve fémjelez.

E csoporton belül azonban a valláskérdésben már 1704 folyamán ellentétek jelei érzékelhetőek, s ez éppen a szécsényi országgyűlés ideje alatt vált feszültté. Amint a *Gondold meg Magyar Nép* 24. strófájában is említett vallásügyi pátensek 1704 folyamán már kifejezték, Rákóczi a vallásügyet alárendelte az országos érdekeknek. A vallásszabadságot a bármely felekezetre nézve is sérelmes megoldást elkerülve igyekezett megvalósítani. Az országgyűlésen sem a régi vallásügyi törvényeket felélenítve, hanem teljesen új alapokon úgy kívánt rendelkezni a templomok, iskolák és más egyházi intézmények hovatartozásáról, hogy azokat mindenütt a többségben levő felekezet kapja meg, de a kisebbség is jogot és segítséget nyerjen a magáé felépítésére. A súlyos anyagi, művelődési és nem kis indulati teherterekkel áthatott felekezeti kérdéseknek ilyen modern felfogásra valló s a földesúri érdekekbe vágó elintézését nehezen fogadták el. A katolikus klérus több tagja és maga Bercsényi is úgy vélte, hogy ezzel a protestánsok jutnak jogtalan előnyökhöz, s arra igyekezett rávenni Rákóczit a szécsényi országgyűlésen, hogy a vallásügy rendezését halassa el. A vármegyei nemesség viszont türelmetlenül követelte a megoldást, mégpedig a hagyományos alapon, tehát a régi törvényeket érvényesítve. Ennek a csoportnak adott hangot szeptember 22-én Platthy Sándor, az akkor éppen utolsó napját élő Udvari Tanács tagja. Mikor ugyanis Rákóczi a kiélezett légkör miatt a mágnások és a katolikusok kívánságának helyt adva azt javasolta, hogy a vallásügyet halasszák nyugodtabb időkre, Platthy heves beszédében többek között kijelentette: „a lélek bajai elviselhetetlenebbek, mint a testéi, inkább kívánnak orvoslást, s gyorsabbat”.⁴³ Érdekes, hogy Platthy szavait csaknem egyenesben fordította versbe a *Gondold meg Magyar Nép* szerzője. Rákóczi nem mondja a kérelmezőknek, hogy nincs rá idő (40. strófa) és a katonaság regularizálásának első feltétele, hogy a katonák „sérelmes sebé” meggyógyítsák.

Mer belső sebének gyógyulása nélkül
Külső sorsa annyi, mint ital bor nélkül,
Vagy inkább mint cserép finum arany nélkül
Öröme nem lehet igazán a nélkül.”

Nem világos azonban, hogy a katonaság vallási, vagy társadalmi igényeire gondolt itt a vers írója. Ismeretes, hogy az államvezetésben részes köznemesi párt számos tagja, mindenekelőtt maga Ráday Pál, kitartott Rákóczi valláspolitikai alapelvei mellett. Úgy tűnik, hogy ezt a toleráns és saját hitsorsosaik szélsőséges követeléseivel is szembeállító, a vallást tudatosan a haza ügyének alárendelő felfogást a korai pietizmussal áthatottak vallották magukénak elsősorban, miként Jánoky Zsigmond, Hellenbach és a református létére is a pietizmus felé hajló Ráday.⁴⁴

Versünk keletkezési körülményeinek megítélésében kulcsfontosságú kérdés tehát, hogy az ugyan-csak pietista eszmékkel áthatott Szirmay András ebben a vitában melyik csoporthoz húzott. Némileg Bercsényinek egy levélrészlete igazíthat útba: „Fisser Urfi mondja: halotta, hogy Jánoki, Ottlik, Bulyovski és Szirmai András Uramék discouráltak de occupatione templorum most continuanda sub manu, és az következő gyűlésre való készülétről; András reclamált; nem jó, non est de tempre, etc. Ottlik Uram megpirongatta, s nem igaz lutheranusnak mondta. Amaz azt mondja: jobb, né legyen

⁴²Csécsi naplója 168. l. – ZOVÁNYI Jenő: A magyarországi ifjak az Odera melletti frankfurti egyetemen. ProtSzele 1889. 178. kkl. Könyvjegyzéke: OL. Szirmay lt. P. 1842. 2. csomó 7. tétel.

⁴³Csécsi napló, 154. l.

⁴⁴ESZE Ta.: i. m. 1974. 42., PAYR S.: i. m. 119–121.

gyűlés, mintsem azon összevevesszünk, s meglesz egyen ha hitet forgatunk! etc.”⁴⁵ Bercsényi levelét a vecsési táborából írta 1705. július 16-án, értesülése másodkézből való. Tudósítását értékelve számolnunk kell azzal is, hogy Bercsényi ezen a nyáron már mindent megtett, hogy az Udvari Tanács tagjait lejárassa Rákóczi előtt. A párbeszéd mégis hitelesnek tűnik. A *Gondold meg Magyar Nép* 40. versszaka Szirmaynak itt elhangzott kijelentését a fejedelem szájába adja:

„Nemes Fejedelem e Memorialet,
Vedd el, tedd szivedbe valahogy erejét
Az Instánsoknak, non est de temporét
Ne mondj mindenkoron, ne szomorítsd szivét.

Eszerint Szirmay András ezen a nyári vitán Rákóczi álláspontjának adott hangot. Végrendeletéből, olvasmányából ugyancsak az derül ki, hogy a vallást az érzelmek világába helyezte inkább és maga is a vallásfelekezetek közötti ellentétek kiélézése helyett a megbékélésre hajlott. Mégis miért ítélte hát lemásolásra érdemesnek a *Gondold meg Magyar Nép*-et, hiszen az célzatában, időzítetttségében úgy tűnik, Platthyék álláspontját fejezte ki? Úgy véljük, a kérdésre a vers egy másik gondolati rétege ad némileg feleletet. Ugyanis magába foglalja az országgyűlés másik nagy vitakérdését is, a jezsuiták ügyét.

A szécsényi országgyűlés 6 törvénycikke szerint a konföderációs esküt megtagadó jezsuita rendtagoknak bizonyos türelmi idő után el kell hagyniok az országot. Birtokaikat kisajátította, tevékenységüket szigorúan az állam érdekei szerint irányított oktatás és a politizálásmentes lelki gondozás területére szorította az országgyűlés és kötelezte, hogy ausztriai rendtartományuktól szakadjanak el. Ma még nem tudjuk pontosan, hogy ez a törvény személy szerint kinek a javaslatából született meg, viszont ismeretes, hogy a klérus és a főúri csoport számos tagja, elsősorban maga Bercsényi hevesen ellenezte és szeptember 30-án hat észak-nyugati vármegye – Árva, Lipót, Nyitra, Trencsén, Turóc és Pozsony – a jezsuiták oktatói munkájára hivatkozva a törvény visszavonását kérte. Erre készült feleletként az irodalomból jól ismert publicisztikai írás, a *Responsió*.⁴⁶

A *Gondold meg Magyar Nép* kezdetű versnek a jezsuita rend magyarországi tevékenységét hevesen bíráló versszakai (26, 27, 29) bizonyos vonatkozásokban félreérthetetlenül a *Responsió* némely részletével csengenek össze. Nevezetesen: egyaránt közvetlenül utal mindkét írás arra, hogy a jezsuita rend a Rákóczi családnak soha nem volt őszinte híve. Továbbá a *Responsió* félreérthetetlenül, a vers homályosan szól a jezsuiták szerepéről Rákóczi elfogatásában és felségárulási perében. Végül a vers végső kicsengése ugyanoda vág, bár nem annyira konkrétan, mint a *Responsió*: az államkormányzásban nem szabad, hogy teret kapjanak. Igaz, hogy a vers vonatkozó részeiben meg sem közelíti a *Responsió* elvi magasságait, ez a műfaj követelte eltérésekre figyelve is szembetűnő. Az egész kérdést a vers írója kevésbé tudta a modern államvezetés követelményeivé tágítva kifejezni, pletykaszintűnek ható személyeskedései és a vers egyéb részei között elég merev határok érzékelhetőek. Főleg a verset lezáró államelméleti értékű gondolat, az, hogy az „Aula Papistica” gyenge, vagyis nem jó kormány, és az előző konkrét utalások között érződik a szerves gondolati építkezés hiánya.

Miként az újabb kutatások sokoldalú vizsgálatok alapján meggyőzően bizonyították, a jezsuiták ügye Magyarországon politikai kérdés volt elsősorban. Rákóczi és az Udvari Tanács tagjai azért fordultak ellenük, mert a Habsburg-államnak kötelezték el intézményesen magukat. Egyénileg Rákóczi és a nagyszombati jezsuiták neveltje, Bercsényi a rend számos tagját nagyrabecsülték. Reálisan ítélték meg azonban a helyzetet, amikor politikai és nem vallási kérdésnek tekintették a magyarországi jezsuita rend ügyét. Elegendő I. József császár 1705. október 8-án kelt az országgyűlési végzésre reagáló levelét idéznünk: „Nálam nem szorul különösebb bizonyításra az a hűség és ragaszkodás, amit a Társaság irántam tanúsít, s amelynek legújabb fényes bizonyítékát adta, mikor vonakodott a hűségesküt letenni a forradalmárok vezérének, Rákóczinak. Bárcsak a jó égiek megmentenék attól, hogy Magyarországból száműzetésbe kelljen mennie, de ha ez mégis bekövetkeznék, majd jogos fegyvereimmel telepítem vissza, a veszteségeket és károkat bőségesen pótolom s hathatósan megvédem mindazok ellen, kik

⁴⁵ Bercsényi Rákóczinak 1705. Vecsés július 16. Archivum Rákóczianum IV. köt. 639. l.

⁴⁶ „A jezsuitakérdés Magyarországon sem vallási, hanem életbevágó, sürgős megoldást kívánó politikai probléma.” ESZE T.: i. m. (1974.) 48. A *Responsio*-t újabban kiadta: Ráday iratok i. m. I. 711–726.

szembefordulnak vele. Jól tudom, hogy Magyarország csak úgy lesz hűséges hozzám és Istenhez, ha Jézustársasága ott maradhat.”⁴⁷ Ugyanakkor Rákóczi államának rendkívül határozott körvonalú művelődéspolitikai elvei komoly reformokat követeltek volna végrehajtani a jezsuita oktatási és nevelési rendszerben, ha a társaság Magyarországon marad. E művelődéspolitikát a hazai hagyományokon kívül két újabb forrás táplálta: a modern államelmélet és a korai pietizmus.

Szirmay András tehát mint az államvezetés szekularizációjának és a korszerű oktatás, tudományos képzés, természettudományok jelentőségének egyaránt meggyőződéses híve azonos elveket vallott Rákóczi és Ráday csoportjának elképzeléseivel a jezsuiták kérdésében. Anélkül, hogy Szirmay idevágó szerepét részletesen ismertetnénk, hiszen az túlfeszítené a vers keletkezési és fennmaradási körülményeinek tisztázására szorítókozó fejtegetésünk kereteit, csupán annyit említhetünk, hogy tevékenyen részt vett a jezsuita törvény létrehozásában és itt is hevesen szembekerült Bercsényivel.⁴⁸

Végül, hogy Szirmay András mennyire azonosította magát a korszerű államberendezésen munkálkodó Rákóczi és Ráday körül csoportosuló politikájával, arra jellemző, hogy azok közé a nemesek közé tartozott, akik az utolsó fillérig megfizették a rájuk kivetett adót. Nehéz időkben súlyos tisztségbe került, ha nem is lehetett senator belőle, Ő lett az ónodi országgyűlésen felállított ítélőtábla, a magyar állam legfőbb igazságszolgáltató szervének elnöke.⁴⁹

A XVIII. század eleji Magyarországon a műveltség szerkezetéből is következett, hogy az iskolát végzettek között rengeteg a verset is írogató. Szirmay András bátyja, Miklós halotti búcsúztatójának néhány sorát saját kezűleg igazította ki, sőt egy versszakot is beletoldott az ismeretlen szerző művébe.⁵⁰ Mégsem állíthatjuk még feltevésként sem, hogy a *Gondold meg Magyar Nép* kezdetű vers szerzője lehetne. Csupán annyi látszik kézenfekvőnek, hogy a vers ismeretlen szerzője az ő kezébe adta művét. Vagy a röpiratszerűen terjesztett vers a kezébe került. Mégpedig a másolási hibákból ítélve eléggé kopott, vagy hevenyészett írású szakadozott példányt kaphatott kézbe. Amíg az eredeti példány, vagy esetleg arról újabb másolat elő nem kerül, főlegesen találgatás lenne Szirmay esetleges betoldásairól vagy kiegészítéseiről is beszélni, noha az „*Adjectiones necessariae*”-val kiemelt és hangsúlyozott utolsó három versszak az utólagos kiegészítés lehetőségét sem zárja ki. A vers mondanivalója és a másoló Szirmay András politikai tevékenysége között kimutatható összefüggés azonban súlyos érvekkel szolgál feltevésünk bizonyosságául, hogy a vers a szécsényi országgyűlés idején keletkezhetett. Tartozunk azonban az igazságnak hangsúlyozni, hogy a vers némely mozzanata viszont korábbi keletkezésre utal. Így például a 30. strofa kijelentése szerint – „*Bavarus, Gallus nem kell az országban*” – feltehető, hogy a bajor és a francia csapatokra gondolt a szerző. Ez azonban csak a höchstadti csata előtt merülhetett így fel, tehát eszerint a verset 1704 augusztusa előtt írták volna. Viszont a kérdéses versszak értelmezhető úgy is, különösen a 29. versszakkal összefüggésben, hogy a kereskedelemre vonatkozik. Így világosabb értelmet nyerhet a 30. strofa utolsó sora is: „*Tudom kedvet lelne Italus azokban.*”

A *Gondold meg Magyar Nép* c. versben tehát a magyar konföderáció belső ellenzéke szólal meg. Kérik, sőt intik a Fejedelmet, hogy orvosolja a protestánsok sérelmeit. Nagy reményekkel fogadták

⁴⁷I. József császár levele P. Bischoff Engelbert-nek 1705. okt. 8. Idézi: MESZLÉNYI: i. m. 65.

⁴⁸Discursus, qui fuit in Conventu confoederatorum Hungariae Statum ad Szecsény anno 1705. Antequam conderetur Articulus Sextus de Societate Jesu, ejusque bonis fundationalibus. Egyetemi Kt. Kézirattár, Kaprinay Gyűjtemény 75. köt. B. no: 3. Vö.: MESZLÉNYI A.: II. Rákóczi Ferenc felkelésének valláspolitikája és a jezsuiták. Regnum 1936.

⁴⁹Szirmay naplójának 1707–1710. évi bejegyzései. I. h. 1901. Levele Bereg vármegyének Tolcsva 1708. okt. 28. Szovjetunió, Bereg vármegye levéltára, Beregszász. Fond. 4. Op: 16, No: 114. Az ítélőtábla felállításának jelentőségéről: HECKENAST Gusztáv: A Rákóczi-szabadságharc Bp. 1953. 91–92.

⁵⁰Szirmay Miklós búcsúztató verse. 1720. dec. 8. OL. P. 1842. Szirmay levéltár 6. csomó, 40. tétel. A 86 versszakos, ismereteink szerint máig kiadatlan ismeretlen szerző versébe Szirmay András a 3. lapon a margóra a következő szakaszt írta:

„Életed hű párja veled virágozzon
Sok számos üdökre Fiakkal ágazzon
S így Familiánk(na)k nagy eörmöt hozzon
Kiktül minden veszély kivánom távozzon”

Rákóczi támadását. Pátensei bizalmat ébresztettek bennük, türelemmel viselték a háború megpróbáltatásait. Most azonban már türelmetlenek, félnek, hogy Rákóczi katolikus környezetének hatása alá kerül, a jezsuiták félrevezetik. Kéri tehát, hogy fogadja el emlékiratukat, adja vissza templomaikat, iskoláikat s mi több, engedjen helyet a protestánsoknak is az államvezetésben.

A vers ismeretlen szerzője rendkívül világosan megfogalmazza, milyen alapon élnek ilyen nagy igényekkel: „Tudja hogy a kincs van a Lutheristáknál, / A fegyver peniglen a Calvinistáknál”. Állítása hiteles, történeti kutatások bőségesen bizonyították, amit már Rákóczi *Emlékirataiban* is megemlített: a hadsereg legénysége és alsó tisztikara javarészt református volt.⁵¹

A versíró másik érve ugyancsak figyelemreméltó. A protestánsok őszinte hívei a fejedelemnek. Sokat szenvedtek a múltban és ők harcolnak a hadseregben. Bízson bennük a Fejedelem, a magyarok, miként régen Mátyás idejében, Bethlen Gábor, Barcsay (Bocskai) és a Rákócziak alatt is vitézül harcoltak. Ezt a hagyományos rendi történelemszemléletben fogant gondolatot azonban újabbakkal toldotta meg a szerző. Nem szükséges külső katonai segítségért folyamodni: „Igy Bavarus, Gallus nem kell az Országban”. Szövetséget anélkül is köthet ezekkel az országokkal a Fejedelem. Viszont a magyar katonákat kell disciplínára szoktatni. Vagyis a vers írója egyetért Rákóczi államának legfőbb törekvésével: reguláris vagyis állandó hadsereget kell a fegyvertfogott hadinépéből szervezni. De – és ez megint újdonság – a regularizálást csakis úgy valósíthatják meg, ha a katonaság „sérelemes sebet” meggyógyítják. (37–38. versszak)

A katonaság érdekeiről szóló sorai a *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése* c. versre emlékeztetnek. Mivel a katonaság szociális helyzetének rendezése késett, 1706-ban a magukat megcsalotva érző szegénylegények versében az író Thököly példájára emlékezteti a fejedelmet:

„Nagy ur vala, tudjuk, jó Thököly Imre,
Soknak tanácsából öltetett főhelyre,
Midőn megrakodtak, állattanak félre,
Idegen országon hidegült meg vére.”

„Hogy te is ne járj úgy, édes urunk félhatsz,”⁵²

A *Gondold meg Magyar Nép* kezdetű vers hasonlóan zárul:

„Mert az Atyáknak is az ő jó Fiokat
Keseritenie nem kell hasznosokat
Mert félő, Atyai hidegség azokat
Elvadiittya s meg nem tartja zar és lakat.”

„Ugy ne tégy Magyarral mint bujdosó Imre
Ki Haza Fiait meg vetette végre
Magok tüzét fuvó rendeket melléje
Vött, Vitézlő résznek keserüségére.”

Thököly felkelése tehát azért bukott meg a versszerző szerint, mert a „magok tüzét fuvó rendeket” vagyis a közügy helyett magánérdekeikre néző rendeket vett maga mellé országa kormányzására. Bár nem mondja ki nyíltan, de sugallja: katonái ezért hagyták el.

Nemcsak Thököly vállalkozásának kudarcát felidézve inti a versíró Rákóczit, hogy teljesítse a protestáns nemesek és a katonák követeléseit, hanem átokkal fenyegeti meg:

⁵¹ II. Rákóczi Ferenc fejedelem Emlékiratai a magyarországi háborúról, 1703-tól annak végéig. Ford.: VAS I.: A tanulmányt és a jegyzeteket írta KÖPECZI B.: Archivum Rákócziánium III. o. I. Bp. 1978. 325.

⁵² A kuruc küzdelmek költészete i. m. 550.

„Ha ez kívánságunk nem lesz orvoslásban
Orvoslást nem látunk a mi dolgainkban
Dolgod s mozdulásod léssen nagy átokban,
Átka az Istennek meg fordul Házaiban.”

Ismereteink szerint a korabeli versek közül megint csak egyedül a *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése*-ben olvasható hasonló. Igaz, hogy hangvétele sokkal enyhébb: „Félő, áldás helyett ne szálljon az átok”!⁵³ Lehetséges, hogy az 1706-ban keletkezett vers írója ismerte volna a *Gondold meg Magyar Népet*-et?

Társadalomszemlélet és politikai gondolkodás tekintetében a *Beszélgetés* egységesebb.⁵⁴ A *Gondold meg Magyar Népet* negyvennégy strófájában viszont különböző ideologikus motívumok rétegződnek egymásra. Egyaránt jól kitapinthatóak különböző rendi elemek és a korszerű állam követelményeire valló gondolatok is. A protestáns igényeket mintegy államelméleti szentenciával kapcsolja össze: az „Aula Pápistica”, vagyis a katolikusokból álló kormány erőtlensége. Sugározta ez a vers és ha igen mennyiben a katonaság szociális követeléseit? Biztonsággal nem lehet megállapítani. Idevágó sorai sokkal homályosabbak, mint a *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése*. Radikális hangütéseit azonban érdemes számontartanunk. Nem ismerünk egyetlen verset sem a Rákóczi-szabadságharc idejéből a két szegénylegényeken kívül, ahol így intenek a Fejedelmet: . . . „ne néz a személynre / Hazudni szerető Urak elméjére.” Feltűnő a hasonlóság. Különösen, ha ellenpróbaként más korabeli versekkel vetjük össze.

A verssorokon átnyúló gondolatritmus-építkezésre egy példát ismerünk a korabeli versek közül. Szentsei György daloskönyvének 62. számú „Cantio specialis”-nek jelölt, utolsó versszaka szerint 1676 július első hetében írt verse hasonló megoldást követ.⁵⁵ A verssor utolsó szava a következő verssor elején némileg módosult formában visszatér:

„Aggódván elmúlik tülem ifjuságom,
Ifjuság idejét folynya mert látom,
Látván ellenségem, én ártatlanságom,
Ártalmasnak mégis kiáltják világom.
Világomat élem világon, virágom,
Virágozzék midőn kedves ifjuságom”

Művészi igényben, könnyedségben a *Gondold meg Magyar Népet* kezdetű vers szerzője meg sem közelíti a *Cantio specialis* íróját, a választott formát nem is tudja következetesen keresztül vinni mindig, de hasonló megoldást követ.

A *Gondold meg Magyar Népet* kezdetű vers első sora, a korabeli politikai versekre annyira jellemző felszólítás, rokonságot mutat a „Gondolkodjál, szegény magyar” és a „Gondolkodjál, Magyarország” kezdetű versekkel. Az első valószínűleg Petkó Zsigmond írta 1664 táján. Harci riadó ez, bírálja az országot áldozatra képtelen nemeseket, a belső meghasonlást és fegyverfogaásra buzdítja a katonaságot. Az 1663–1664-es évek hangulatát idézi.⁵⁶ A nemrégiben megjelent másik vers a „Gondolkodjál Magyarország” közreadójának tömör megfogalmazása szerint a „nemzeti célzatú Mária-tiszteletnek adott hangot.”⁵⁷ Az újabb irodalomtörténeti vizsgálat alapján – írja – lehetséges, az egykorú másoló megjegyzése: az éneket Károlyi Sándor szerezhette, és 1704. évi rövid dunántúli hadjáratához kapcsolható. A két versben azonban a kezdősorok megszólító jellegén kívül nincs semmi rokonság a *Gondold meg Magyar Népet* kezdetűvel.

A vers számos képe, gondolata közkinccs a korban: „gerlice módjára bujdosó”, „megfordul a kocka”, „más nóta kerül”, „a fiak koncán a mostohák élnek”, „az örökséggel mostohák töltőznek” és

⁵³ Uo.

⁵⁴ ESZE Tamás: *Két szegénylegény egymással való beszélgetése*. It 1949.

⁵⁵ Szentsei György daloskönyve. Sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta VARGA I.: Hasonmás kiadásban közreadta a Magyar Helikon. 1977-ben 308.

⁵⁶ A kuruc küzdelmek története i. m. 39.

⁵⁷ Uo.: 472. és 816.

hasonló képek, fordulatok a korabeli erős rendi nemzeti gondolattal átítatott versekben annyira gyakoriak, hogy szinte közhelyek. A *Gondold meg Magyar Nép* kezdetű vers esztétikai saínvonala egyetlen. Művészi értékének kevéssé tekinthető. Mindazonáltal szép és eredeti módon fejezi ki Rákóczi háborújának sikerét: „Ha utadra Isten kezdet könyekleni, / A magyarnak szívét hozzád fordítani”. Lendületesen és tömören sikerült érzékeltetnie azt is, hogy győzelem, vagy bukás a hadak fegyverén fordul meg: „Vár alatt, mezőben a fegyver, mely fénlk / Miénk, kik vérekl a mezőt meg festik.” Eredeti módon, nagy megjelenítő erővel fejezi ki Thököly bukását is: „Mit használt? Udvarát gyászban borította / Lobogó zászlóját földhez csapdoztatta.”

Mindennek ellenére a vers egészét tekintve úgy tűnik, hogy esztétikailag nem egységes, kiérleletlen alkotás, helyenként egyenesen hevenyészett munka. Nehéz szabadulni az első átolvasásra szerzett benyomástól: hirtelenében készült. Gyors munkára enged következtetni az a körülmény is, hogy láthatóan rölapként terjesztették. Erre vall a verset záró pecsétraajz belső szovege: „A Fejedelemnek Rákóczi Ferencnek Mutasd bé e kis írást.” Ezenkívül a könyvbe került irodalomtörténeti helyének meghatározásához történeti elemzésnek kell előkészíteni a talajt.⁵⁸ A vers közreadásával együtt ezt a munkát szándékoztunk elvégezni azzal, hogy föltártuk a vers politikai hátterét.

Nagyon is időhöz kötöten, aktuális céllal, politikai harcok sodrában készülhetett tehát ez az államvezetésben a főurakkal szemben részt követelő nemesi csoport és a katonaság érdekében is érvelő ének. A kuruc verseknek abba a családjába tartozik, amelyekben – miként Esze Tamás találóan megállapította – több a történelem, mint az irodalom és irodalomtörténeti helyének meghatározásához történeti elemzésnek kell előkészíteni a talajt.⁵⁸ A vers közreadásával együtt ezt a munkát szándékoztunk elvégezni azzal, hogy föltártuk a vers politikai hátterét.

D. Szemző Piroska

VAJDA JÁNOS „IFJÚ MAGYARORSZÁG” CÍMŰ RÖPIRATA

Majdnem húsz éve annak, hogy Szabad György *Vajda János politikai elszigetelődésének történetéből* c. tanulmányában idézte Benedek Aladárnak, az *Uj Világ* c. szépirodalmi, kritikai és divatlap (1868–1870.) szerkesztőjének Vajda János érdekében 1869. márc. 24-én Kossuth Lajoshoz intézett levelét, melyben – többek közt – így ír: „Ez ember: *Vajda János* – a „*Polgárosodás*” s az *Önbírálat*” című országos figyelmet gerjesztett röpiratok szerzője és hazánknek *legislegelő* költője az értelmes és őszinte emberek előtt. [. . .] jelenleg egy új röpirata van nálam ez embernek, melynek címe: *„Ifjú Magyarország*” s melyben a szentírás jóslatszerű hangjaiként kiáltja az ország fülébe ama – az új időkben győzelemre jutott – eszmék szavait, melyek az általános jogegyenlőség érvényesítésére intenek s melyek nélkül bármily államélet a pusztulás csírát rejti magában. A democratia diadalának parancsszava e röpirat, mely a béke-reform eszközeit ajánlja e téren való haladásra s mely kimondja határozottan, hogy e nélkül – különösen nálunk – nincs mód a *megelégedéshez* és *önfenntartáshoz* közeledni. Kérlelhetetlen logikával támadja meg a hazánkban ez új kormány által folyvást élesztett nemesi ambíciók maradványát és a százféle csellel elaltatott nemzeti önbizalmat ébreszti fel az alvó kedélyekben – ha ti. e célt eléri az ország. Egy nép politikai önértetét nem verheti fel úgy semmi, mint e röpirat, mely végre, miután az önfenntartás *egyetlen* eszközét kínálja, határozott jóslatot tesz arra az esetre, ha e reformok életbeléptetését a 69-iki parlament elmulasztja. És e *jóslat*: a *tengődés*, a *feloszlás*, a *pusztulás* jóslata! – És most ehhez csak azt teszem még, hogy e röpirat azért van nálam,

⁵⁸ ESZE T.: A szegénylegények éneke. ItK 1953. 12., 28.

⁵⁹ A vers homályos részleteinek megfejtésében segítségemre voltak: KÖPECZI Béla a höchstadi csata mint keletkezést meghatározó tényező számbavételével, VARGA Imre, aki arra hívta fel a figyelmet, hogy a 33. strófában Barcsay neve elírás Bocskai helyett. NAGY József Zsigmond pedig a metrikailag csonka első sor kiegészítésének lehetséges variációi közül a legelfogadhatóbbnak látszóat találta meg. Ezúton köszönöm.

mert – nem akadt kiadója, mert szerzőjének nincs egyetlen embere, egyetlen befolyásos embere, mert ez ember iránt *féltékeny* mindenki s mert végre – ami igen természetes – ez ember büszke, önérzetes, szegény ember, ki nem tud *rábeszélni, kérni, könyörögni* s kinek elvégre még biztos *existenciája* sincs... hogyan adhatná tehát ki saját maga e könyvet? – Én – *ha csak tehetem* – megveszem és kiadom mielőbb, mert én sem állok úgy, hogy oly könnyen tehetném ezt; mert én is *őszinte, szabadelvű, büszke lélek és – szerkesztő* vagyok – poétából.”¹

Az *Ifjú Magyarország* c. röpiratot Benedek nem adta ki, Szabad György tanulmányának jegyzetében pedig megjegyezte: „E röpirat szövege sajnos kiadatlan és ismeretlen maradt.”²

1970-ben a megindított Vajda Kritikai Kiadás VI. kötetét a szerkesztő Barta János a költő politikai röpiratainak szentelte. A sajtó alá rendező Miklóssy János nagy körültekintéssel látta el feladatát és munkájának – mintegy előszavában – szólva az általa kötetébe felvett röpiratokról és a fel nem vettekről, idézi az *Ifjú Magyarország* címmel kapcsolatban Szabad Györgyöt, hozzáfűzve: „E röpirat azonban az eddigiek során nem került elő.”³

A röpirat valóban mindeddig lappangott. Nem akadhatott rá az, aki *Ifjú Magyarország* címen kereste, mert címlapján a következők olvashatók: „*Egyéni nézetek. Irta Jenő. Pozsony 1871, nyomda Schreiber Alajosnál.*” A nyolcadrét formátumú munka 124 oldal terjedelmű, I–XI. számozású oldalon Előszó vezet be és I–VII. számozású, cím nélküli fejezetre bomlik.

Mielőtt még a röpiratba foglalt politikai eszmefuttatást felvázolnánk, felfejtjük a címdalt – minthogy az nem azonos az 'Ifjú Magyarország' címmel. Benedek az álnevet egyáltalán nem említi, a megjelenés éve pedig két évvel későbbi, a kiadó személye 1869-ben még bizonytalan volt.

A *Jenő* álnevet – a röpirataiban mindig különböző álnevek mögé rejtőző Vajda – valószínűleg a régi pályatárs és barát Jókai Mór: *A köszívű ember fiai* c. regénye Baradlay Jenő főhősétől kölcsönözhetett.⁴ A regény 1869-ben jelent meg. 1869-ben Baradlay *Jenő* neve egy fogalomná válik a nemzet függetlenségi, szabadságvágyával, e fémjelzett név megfelelt Vajda nemzeteszméi kifejezőjének. Ő maga is ugyancsak 1869-ben jelenteti meg visszaemlékezéseit 1848–49-re, *Egy honvéd naplójából (Emlékezések)* címen,⁵ melyet az egykorú sajtó is örömmel köszöntött. A Jókai Kritikai Kiadásban Baradlay Jenő regényfigurájának valóságban élt személyét igyekszik fölfedni a sajtó alá rendező. Több lehetőséget említ, ezek közül csak egyet emelünk ki, mert ez is indokolhatja a Vajda által választott 'Jenő' álnevet, feltételezve, hogy a kortársak s így a költő is, közelebről tudták, hogy Jókai főhősében kit mintáztott meg. Irányi Dánielről van szó, aki 49-i elítéltetése miatt Baradlay luteránus papjánál rejtőzött el, mégpedig a pap unokaöccsének: *Jenő*nek neve alatt.⁶ – 1868-ban pedig Vajda sorsát éppen Irányi Dánielhez akarja fűzni a Heckenast Gusztáv kiadásában megjelenő Magyar Újság és Kossuth Lajos segítségével. Heckenast Gusztáv és Vajda a Magyar Újságnak (1867–1874) szerkesztőjeül, a lap érdekében, Böszörményi Lászlót, a kiegyezéssel szembe forduló ellenzék „szélső-baloldalának” országgyűlési képviselőjét választották. Heckenast bármennyire is kedvelte a polgári demokrácia megvalósításáért küzdő eszmetársát, Vajdát, nem bízhatta rá a lapot, mert sem Bécsben, sem idehaza nem felelték meg el – ott a fogházbüntetéssel, pénzbírsággal és Heckenast két orgánumának: a *Magyar Sajtó*nak és a *Nővilágnak* betiltásával végződő sajtópereit, itt két röpirata: az *Önbírálat* és *Polgárosodás* [mindkettőt Heckenast adta ki] nyomán járó országos felzúdulást, mely Vajdát menekülésre kényszerítette – bár a 60-as évek közepén történt.⁷ Heckenast ezért Böszörményivel, Vajdát az esetleges szerkesztői önkényeskedéstől védve, olyan értelemben szerződtött, hogy Vajdának a lap élén a második helyet biztosította. Böszörményi és Vajda között az egyre feszültebb viszony – talán a cikkeket ontó költőnek azon kívánsága miatt, hogy cikkeket aláírhasa, melyet

¹ Benedek Aladár Vajda képviselői felléptetéséhez, és talán, az Ifjú Magyarország kiadásához szerette volna megnyerni Kossuth pártfogását. – I. m. 137–139. – Kny. az It 1960. 2–3. sz.

² I. m. 138.

³ I. m. 309.

⁴ Vajda röpiratbeli álnevei: Arisztidesz, Quintus, P–i Z–th A–I, vagy név nélkül.

⁵ Megj.: Pest 1869, Corvina. 128 l.

⁶ I. m. 352.

⁷ Vö. D. SZEMZŐ Piroska: A Nővilágnak, Vajda János és Heckenast Gusztáv lapjának megszűnési körülményei. – MKsz 1979. Sajtó alatt.

valószínűleg féltékenységből a szerkesztő ellenzett – teljesen elmergesedett. A szerkesztőváltoztatást külső tényezők sietteték.

1868 márciusában Böszörményi súlyos betegséggel küzdött és Kossuth 1867. aug. 27-i, ún. „váci” levelének a lapban való közlése miatt fogházbüntetés várt reá. Vajda kiadójának a Párizsban élő Irányi Dánielt javasolta, akinek hazatértét a szélsőbal ugyancsak szorgalmazta. Heckenast olyan értelemben fordult az ügyben Irányihoz, hogy Vajdát meg kell tartania, sőt a szerkesztőségi főnökséget: a többi személyzet feletti rendelkezést is rá kell bízni, valamint, a főcikk kivételével, a többi szöveg megállapítását is. Irányi e korlátozott szerkesztői jogkört nem fogadta el, annak ellenére, hogy Vajda, szinte Heckenasttal egyidőben, 1868. ápr. 18-án intézte hozzá felkérő sorait; bár személyesen nem ismerte, de a Magyar Újságban sok cikkel szereplő Irányitól több megértést, harmonikus együttműködést remélt. Ez sugárik ki levelének hangjából is, amikor – többek közt – így ír: „Ügyünk fő oszlopa, egyedüli támasza a *Magy. Újs.* Ennek éléré hatalmas ember kell, ki szellemi és erkölcsi erejével egyaránt imponáljon föl és lefelé, jobbra és balra. Annál inkább mert most már sokkal nehezebb ez állomásnak megfelelni, mint azelőtt, egész mostanig. Kormány és pártok sokáig kicsinylésükkel akartak győzni, de most már valóságos rémület fogta el őket, s a minden oldalról támadás annál szilajabb, minél inkább látják hatásunkat növekedni. Böszörményi pedig beteg, és nincs remény, hogy egészségét visszanyeri. Hozzájárul még, hogy köztem és közötte orvosolhatatlanul meg van bomolva a jó összhang, minélkül pedig jó lapot adni teljes lehetlenség. Hogy e részben nem én vagyok a hibás, azt majd szóval, személyesen, ha lesz szerencsém, elő fogom adni... De az én szegénységemtől ki nem telik, hogy Párisba utazzam. Meglehet azonban, hogyha Ön nekem adandó válaszában ebbeli kívánságát fejeznék ki, talán a kiadó a költségek egy részét elvállalná, és ez esetben Párisba rándulnék.”⁸

Befejezésül megnyugtatta Irányit Böszörményit illetőleg: ha meggyógyul és fogságából szabadul, a szerkesztőségnek továbbra is tagja marad, honoráriumát megkapja. Jellemző, hogy még mindig óvatosságnak kell lennie, mert a választ nem a Magyar Újság szerkesztőségébe, hanem Kerepesi út 73. sz. I. e. 12. sz. alá kéri.

Vajdának minden szempontból szüksége volt a *Magyar Újságra*: politikai ambícióinak egy röpirat csak görögtűzny villanást jelenthetett, egy lap folyamatos, széles körű publicitást és biztos megélhetést. S ezeket Irányival szövetkezve remélhette. Talán azt is, hogy az *Ifjú Magyarország* c. röpirata kiadásában is segítségére lesz. Mindezek valószínűsítik, hogy a *Jenő* álnevet is az ő megnyeréséért választhatta.

Már szóltunk arról, hogy az *Egyéni nézetek* kiadója nem tünteti fel a nevét a könyvön. Biztosan állítható, hogy ez Vajdának mindenkori pártfogója, Heckenast Gusztáv. Ugyanis az 1872 júniusában kiadott katalógusában, „Heckenast Gusztáv pesti kiadó és nyomda-tulajdonos által közrebocsátott *könyvek, zeneművek, tér- és arcképek jegyzéke* (könyvkiadó-hivatal, lapkiadóhivatal, Pest Egyetem-utca 4-ik szám)” így szerepelteti a 23-ik oldalon: Jenő. Egyéni nézetek. (Nagy 8-rét, XII, 124 lap) fűzve 1 ft.

A függetlenségi párttal, a szélsőballal mélyen rokonszenvező, polgári radikális Heckenast a röpirat kiadásával nem csupán anyagi segítséget akart Vajdának nyújtani, ellenzéki eszméit aktuálisnak érezve, publicitást is. Azonban miként a költő első politikai röpiratának, az *Önbírálat*nak megjelentetésekor (1862) a politikai helyzet szerzőt, kiadót egyaránt anonimitásra kényszerített, az *Egyéni nézetek*nek vezéreszméje: teljes társadalmi egyenlőséget – a nemzetiségeket is beleértve – a hazában, valamint a tolmácsolás mozgósító hangvétele, a legmesszebbmenő óvatosságra intette mindkettőjüket.

Kiviláglik ez tartalmának ismertetéséből is.

Vajda így elmélkedik.

Hazánk közbizalmi politikája százados viszontagságok után végre szerencsésebb kerékvágásba zökkent. Ausztriával szemben békés, normális állapotban oly erők, mint ma, alig voltunk még a viszony keletkezése óta.

Bismarck kétségkívül nagy sikert mutat föl. De megelőző lángelmék tervezete, s buzgó ivadék fél százados előkészülte, negyven milliócska németiséggel egyetemben adták hozzá a kész anyagot.

Negyedfélszázad év óta most vagyunk először azon ponton, melyen az Ausztria általi elnyomatás veszélyének réme letűnt a lehetőség látköréről. Így mi ismét önálló, Európa színpadán „jellem-

⁸ SZABAD György: i. m. 131., 133.

szereppel" bíró, külön nemzet vagyunk; kik már nem többé csupán Béccsel, de Európa nagy nemzeteivel állunk szemben. Nemzeti létünket csak a nagy német, vagy a nagy szláv egység – vagy mindkettő egyszerre – fenyegetheti. Mindkettő külön külön is nagyobb ellenség, mint amekkora a bécsi reakció, hatalma tetőpontján, valaha volt.

Ausztria árnyékában – szenvedtünk ugyan – de meg voltunk védve a külső viharoktól.

Csak az imént láttuk, milyen erős a német: ledöntötte a nagy Franciaországot [célzás a sedani csatára, melyben 1871. szept. 1-én megverték III. Napóleont]. Az orosz meg kétszer annyi, és határaink háromnegyedét öleli körül hit- és fajrokonaival.

A kiegyezéssel felavatott politika elég bölcs Ausztriával szemben. Ez mégcsak nemzeti politika és pedig az is csupán Ausztria irányában. Magasabb köreink és értelmiségünk át van hatva e politika hitelességének tudatától, de a nép és a polgárság hidegebb, mint akár a provizórium idejében. Két okból: *először*, mert több adót fizet, *másodszor*, mert az az arisztokrácia uralmát jobban érzi maga fölött ma, mint a Bach-korszak idejében, midőn azt a közös elnyomatás a néppel együvé csoportosította a közös veszély ellenében.

A *nemzeti politika* kívánja, hogy e nagy adót fizessük a hadsereg fejlesztésére. A magyar nép ad erre pénzt és katonává lesz egy szálig, hogy ha a haza megmentéséről van szó, legalább aztán itthon ő is lesz úr, vagy jobban mondva, nem lesz alárendeltje egy saját fajtabeli kiváltságos osztálynak; 48-ban a honmentés terhében és dicsőségében a haza minden osztálya egyenlően osztozott. Az egyenlőség eszméje valósult s nem volt több rang egyenél: a polgár rangjánál. A nép hiszi, hogy ez most is valósulhat és ehelyett látja, hogy az arisztokratiaság, a sokrangúság nő és gyarapszik. A magyar társadalom szelleme határtalanul arisztokratikusabb ma, mint Metternich idejében, 48 előtt. A „polgár” név csaknem gúny tárgya, azt nem viseli más, mint akit ma megint „paraszt”-nak szokás nevezni, vagy a német ajkú városi lakosság egy igen csekély része, melynek nincs kilátása annyi vagyoni, hogy nemességet vegyen. A legközönségesebb üzér, kupec, hajhász, ha kissé megszerzi magát, nemességért folyomodik, és egyelőre is nagyságotlatja magát. Általában al- és főnemességünk gögje – csekély kivétellel, mely annál dicséretesebb – csaknem középkori magasságra emelkedett. Megszámálhatatlan fokú ranglétra osztja szanaszét a magyar nemzetet, népet, polgárságot; a válaszfalak egyre nőnek a nemzeti egység rővására. Lázasan verseng társadalmunk: ki tudja egymást jobban lenézni. És ez növeli a gyűlölséget, közönyt, *fogyasztja a hazafiságot*. Így nem mentjük meg a hazát, nemzeti létünket az óriás szomszédok több mint bizonyos támadásai ellen. A háborúk ma fergetegszerű gyorsasággal törnek ki, és nálunk ellene nincs nemzeti egység. Azt kívánni arisztokráciánktól, mondjanak le rangról, címről, és fogadjanak rendületlen hűséget a trónnak, védelmet nyújtsanak vagyonnak, rendnek, közbékének – ez talán csak nem nevezhető túlságos kívánságnak előhaladt korunkban.

A *polgári egyenlőség valósulása*, ez a legidősebb kívánság. *Minket nem az előhaladt eszmék forrongása, de a konzervativizmus penésze ölhet meg*. Világhírű indolenciánk nemcsak a megállapodásra, de a visszamenésre hajlandó. A demokrácia hívének vallja ugyan magát majd minden párt, de az egyenlőség gyakorlatba vételétől, mely a demokráciának voltaképp lényege, mindenki irtózik. Aki e demokrácia követelményeit felfelé és lefelé is érvényesíteni akarná, ilyen párttal éppen nem, sőt egyénnel is alig találkozunk.

Európa a szabadság, egyenlőség, a felvilágosodás és tudomány ügyéért az utóbbi 80 év alatt több vértanút mutat fel, és vért ontott, mint a többi négy világrész egy félezred év alatt. Majd minden évtizedben valamely pontján forradalom tör ki. – Most bizonyonnyal egy hosszú háború-korszak nyitányánál vagyunk. E század elején a francia császári koronáért vértett Európa másfél évtizedig, most a német császári koronáért fog vérezni – meddig? Ez új háború vérengzőbb és tartósabb lesz, mint az eddigi; míg a nagy Napóleon háború-korszaka csak egy ember lángeszén alapult, itt most egy *rendszer* szüli ez átkot, oly rendszer, melyet más szomszéd állam azonnal nem vehet át, hanem mintegy tizenöt év múlva, mialatt az összes nép korosztályai katonává képződnek. Akkor a lángész s a lelkesült bátorság zsarnoksága alatt szenvedett világrészünk elmaradottabb része; most a *bizonyosra kiinduló sokaság*, a durva anyagi erőszak legbrutálisabb neme alatt fog nyögni Európa szabadságra törekvő része. S milliók azért fognak elesni, vajon Orleans, Bourbon, Bonaparte, Hohenzollern stb. házak uralkodjanak-e Európa egyik-másik nemzete fölött.

Ha lemondanak a népek a szabadság utáni törekvéseikről, talán jóval kevesebb lesz a háború és utóvégre békés szolgálás jobb, mint a háborús szolgálás.

Világérésünkön a szabadság a béke! Békés szolgaság csak műveletlen, öntudatlan népeknél lehetséges, a művelt Európában csak a szabadság adhat a békének tartós alapot.

Vizsgáljunk meg, mi itten a szabadság fő akadályai?!

Vizsgálódási alap legyen az Egyesült Államok köztársasága. Minek köszönheti tartós békéjét? *Földirati* [= földrajzi] *elszigeteltségének*; *nincsenek* benne egymással vetélkedő *nemzetek*; *hogyan* *protestáns*; *hogyan* *nincsen arisztokráciája*, – vagyis négy boldog hiánynak: szomszédság, nemzetiség, papi hierarchia, arisztokrácia.

De ellenkezőjére példa Svájc: három nemzetiség képez itt egy politikai nemzetet és békében él! Német, olasz, francia nem összekeveredten, külön részekben él és élvezi a békét és szabadságot. Tehát a hátrányok legyőzhetők! De a két idézett államban *nincsen arisztokrácia*, mely azt igazolja, hogy a modern értelemben vett polgári szabadságnak az arisztokrácia nagy akadályai. Az utóbbi nyolcvan esztendőben Európában minden köztársaságot az arisztokrácia buktatott meg. Így 48-ban Franciaországot is. A francia példát Európában több nemzet akarta követni, de összefogott ellenük az arisztokrácia és a papi hierarchia, vagyis a zsarnok önkényuralom. Ugyanaz a nép, mely a „République universelle” csábos eszméjét kimondta [egyetemes köztársaság], benne a reakció fekete hada szervezkedett s elűzte a nemes Garibaldit, cserbenhagyva a Bécsben és Magyarországon a párisi hívásra keletkezett mozgalmat is, megcsinálva később a dec. 2-i államcsíny [1851. dec. 2.: Bonaparte Lajos államcsíny] az európai „társadalmi rend megmentésére.”

A polgári szabadság legfőbb biztosítéka a társadalmi egyenlőség! A szabadságszeretet forrása az önérték, és az a nép, mely magától kiváltóságos osztályt megtűr, s ez a megaláztatás nem sérti, nem bír a szabadság eszméje iránt tiszta érzékkel. Kívívott egyenlőséggel együtt ölfünkbe hullana a szabadság is! Franciaországban például a liberalizmus három ízben kelt fel a reakció ellen, több ember végezte a vérpadon, mint a harcmezőn, mert ott van arisztokrácia, elszáradt a szabadság fája. Nyúlnak nem szégyen futni az oroszán elöl, de egyik oroszának nyúlá válni a másik oroszán elöl, ez már gyalázat. Milliókból álló embertömegnek néhány ezernek született szolgájává aljasodni! Nagy szellem előtt hódolni, viszont megfizető!

Nézzük Angliát: itt gyökeret vert a polgári szabadság, pedig fényes arisztokráciája van, de erős a polgári elem boltozata; földirati fekvése is szerencsés, külső szélviharok ellen átléphetetlen partok biztosítják. Angliában az arisztokrácia megtűri a polgári szabadságot és vice versa. Itt nép és arisztokrácia folytonos érintkezésben vannak. Az egyéb európai arisztokrácia magán kívül csak „söpredék” ismer, a nép és arisztokrácia közt örvény tántog.

A vagyoni és pénzarisztokrácia az ipari szorgalom megjutalmazottja, ez legpolgárisabb, tiszteletreméltó tulajdonsága és ami a fő: nem követel hódolatot, sem magasabb rangot. Vele szemben a szellem mindig érvényesítheti fölényét. És már mulékonyságánál fogva sem veszélyes. Nincs is közöttük lerombolhatatlan *szolidaritás*. Nincs kötve felekezethez, szakmához, ellenben általuk függetlenekké válunk: az államok gazdagsága, ereje a független polgárok minél nagyobb számában rejlik.

A születési arisztokrácia erkölcslenítő is: kiváltóságainál fogva – akár tanul valamit, akár nem, dolgozik, vagy nem, szerez érdemeket vagy sem, érvényesül.

Sajnos, a középosztálybeli polgár arra törekszik, hogy legyen 20–30 ezer ft-ja s nemessé lehessen. Ezzel is erkölcsleníti az arisztokrácia önmagát: megrontja a polgári társadalmat.

Kiket értünk demokraták alatt? E politikai álláspont minden rendű és rangú elvbarátaival.

Polgári szabadság polgárok nélkül nem képzelhető el Európának pedig még nincs polgársága! Teljesen egyenlők sohasem lehetünk: egyiknek több az esze, pénze, ereje stb. ez kétségtelen. De éppen ezért van szükség társadalmi egyenlőségre. Ez a köztársaság alapja!

Mondjanak le az arisztokraták címeikről, rangjukról. A társadalmi egyenlőség 1848–49-ben gyakorlatba volt véve. Előjogok és rang helyett erkölcsi és szellemi nagyságukkal tűnjenek ki. A vagyoni polgárság se a nemességre áhítozzék, csatlakozzék a társadalmi egyenlőségre áhítozók táborához! Gróf Batthyány Lajos, gróf Széchenyi István meg tudtak elégedni a „polgártárs” megszólítással, vagy „miniszter úr” címmel. A választó polgár teljes joggal mondhatná, hogy őt csak hozzá hasonló és nem egy kiváltóságos képviselhetné, mert ily egyénhez nem lehet bizalma, aki társadalmi előnyeivel őt folyton csak megalázza. Pedig ez a tényállás. A műveltség az egyedüli jogos különbség, de ez sem jogosít rangkülönbségre, mert minden ember bírhatna vele, ha mód volna a nép kiművelésére. Még csak fokozatokról beszélhetünk e téren. A képességek miatt mindig lesznek különbségek, hézagok, de ez nem jelenthet társadalmi különbséget. Az arisztokrácia legtöbbször még a

művelt polgárral is szégyell szóba állni! „Szereti” annak családját: a szép polgár- és parasztnőt és ilyenkor leereszkedik lakodalmaikhoz is.

Eddig Párizsból röppent fel a „világosság lángja”: Franciaország kimerült a három forradalomban s így megerősödött a reakció. Legfeljebb mint segítségre számíthatunk rá. A nagy nemzetek: a Napóleonok és Bismarckok más szomszédos népek kirablását célozzák. A nemzeti egyenlőség eszméje *kisebb nemzetek érdeke!* Mindenekelőtt nekünk, kik a nagy nemzetek uralkodási vágyának áldozatai lehetünk – voltaképp vagyunk is már századok óta, mert hiszen Mohács óta az egész osztrák németiség nyomása alatt szenvedtünk; most egy pár hónap óta egy kis lélegzethez jutottunk, amit a „paritás” elvének köszönhetünk; de ha a nemzeti egyenlőség eszméje Európa-szerte érvényre nem emelkedik, időnap előtt ismét az európai világalomra törekvő nagy németiség igájába kerülhetünk. A két nagy óriás szomszéd: németiség és szlávosság mozdonyának kerekéi közé szorulunk! Ezért kell az egyenlőségi törekvésnek európai mérvet és jelleget adni. Az európai népek egy olyforma népszövetséget alkossanak, mint az észak-amerikai államok. Kis nép egyedül nem küzdhet ezért. A nemzetiségi politikánk a mi halálunk. A két óriás: német és szláv, csak a kisebb nemzetek szabadságtörekvésének egyesülésével állíthatók meg. Ez egyben létküzdelmünk! *Egy nemzet se nyomja el a másikat, egyik se uralkodjék a másikon!* ezzel megmentünk minden kisebb nemzetet, mely különben a hódítás elve mellett elveszhetett volna!

A hódítás politikája csak az erő jogát ismeri. Oroszország elvenné Romániát, Erdélyt és Magyarország egy részét. Nemzetiségeinknek adjunk politikai előnyt, nagyobb szabadságot, egyenlőséget, több békét, kevesebb terhet, mint az anyaországban! Ez legyen zsinórmérték nálunk! 48-ban ezt már gyakorlatba vettük, állítsuk ezt most vissza: a társadalmi egyenlőséget, emberi méltóságot Magyarország minden lakosának és a Szent István országbeli román, tót, német ajkú lakos anyaországbeli [ezen Vajda az országunkkal szomszédos rokon nemzetiségi államokat érti] kancsukák rokonai előtt *büszkén fogja magát magyar polgárnak vallani!*

„In hoc signo vinces!” – fejezi be a költő. Megvallja azt is, hogy tapasztalatai indították e röpirat közzétételére, midőn azt a független értelmes polgárság ítélőszéke elé bocsátja.⁹

Vajda röpiratában olyan történelmi eseményekre is céloz, amelyek az első megfogalmazásakor – valószínűleg 1868 végén – még csupán az idők méhében szunnyadtak: így a pápi hierarchiával kapcsolatban, a pápa csalatkozhatatlanságának dogmájára (1870. júl. 18.) és a pápa világi hatalmáról Olaszországban hozott törvényre (1871. máj. 13.); a német császárságnak Versailles-ben való ki-kiáltására (1871. jan. 18.); III. Napóleonnak a poroszoktól elszenvedett sedani vereségére (1870. szept. 1.); a párizsi kommünre (1871. márc. 18.–máj. 28.). És míg az első megfogalmazás az 1869. márc. 20-i választásokat is célba vette, a második az 1872. júl.-i országgyűlési választások készüléit volt hivatva befolyásolni: felhívni a figyelmet az 1868. dec. 6-i nemzetiségi törvény revíziójának szükségességére.

Hogy mindezen eseményekkel aktualizálhatta, kibővíthette a költő röpiratát, azért volt lehetséges, mert 1871. okt. első napjaiban jelentette meg Heckenast. Igazolja az akkor Nagy Miklós szerkesztésében, Heckenast tulajdonában levő Vasárnapi Újságnak 1871. okt. 8-án 41. számához csatolt mellékletében (Irodalom és művészet rovata) közölt „előzetes”:

„Egyéni nézetek” írta Jenő – Ez egyszerű cím alatt figyelemre méltó röpirat jelent meg, melyben a XIX. század uralkodó szellemének, a demokráciának eszméivel foglalkozik az álnevű szerző; művét világos előadás, erős logika és mély gondolkozás s e fölött a maga idejében alkalmazott nyílt igazmondás jellemzik. Néhol érdesen, mondhatni nyersen szól a dologhoz; reámutat a kontinens alkotmányos életének szembeötlő, de azért alig orvosolt bajaira; majd kíméletlen kézzel vonja le a fátyolt társadalmunk sokaságos árnyoldalairól; de valahányszor ezt és így teszi, mindig kitűnik, hogy a szabadság szeretete ösztönzi a tartalék nélküli igazmondásra: hogy az alkotmányosság és emberiség forró szeretete adott tollat kezébe, s azt az igazságszeretet érzete, a *valódi demokrácia* és ennek mellőzhetetlen föltétele – az egyenlőség hő óhajta vezet. – A röpirat ismertetésére még visszatérünk, addig is bátran ajánlhatjuk olvasóink figyelmébe. – A 8 ívre terjedő könyv Pozsonyban Schreiber Alajosnál nyomtatott, s Heckenast Gusztáv könyvkiadó-hivatalában kapható, ára 1 ft.”

⁹ Minthogy kivonatos szövegközlésre szorítkoztunk, Vajdának csupán jellegzetes hangját, stílusát, szóhasználatát igyekeztünk megtartani, ortográfiájától eltekintettünk.

E közleményből kitűnik egyéni stílusa, szóhasználata alapján szerzője, Vajda, s ami nem szokatlan nála: mindezt maga magáról írta. Talán már ezúttal is röpirata nyomába járt a felzúdulás, mert hangja magyarul védekező, vagy elővigyázat ösztönözte erre. Érdekes, hogy sajtóvisszhangja nem volt.

Nem sokkal ezután, ugyancsak a Heckenast tulajdonában levő és Áldor Imre szerkesztésében megjelenő, ellenzéki politikai napilap, a *Gyors-Posta* (1871–1872.) 10 röpiratot ajánl az olvasóinak, élükön az „Egyéni nézetek”-kel „Korszerű könyvek és röpiratok, melyek Heckenast Gusztáv könyvkiadó-hivatalában (Pest, Egyetem u. 4. szám) *megjelentek* [aláhúzta a cikk szerzője] és minden könyvrusnál kaphatók.” Közöttük egy szocialista-kommunista szemszögből, a munkáskérdést vizsgálja, a többi a maradi-reakciós katolikus egyházat támadja. Alig egy-kettőnél szerepel szerző és nyomda. Az ajánlás nem értékeli, felsorol, hogy felhívja a kiadó új könyveire a figyelmet, amely Heckenast mindenkor, tulajdonában levő orgánumának feladata volt.¹⁰

Bár a Benedek Aladártól körvonalazott politikai problémakör bennfoglaltatik az *Egyéni nézetek* c. röpiratban, a *Gyors-Posta* 1871. nov. 3-i 251. számának vezércikke [első oldalon], „A rabszolgaság eltörlése”, műfaja megengedett terjedelmében, jó néhányat felvet az „Egyéni nézetek” c. röpirat eszmeköréből és írja a költő ismert jegyét: (V.) viseli, ezzel is bizonyítja, hogy Jenő azonos Vajdával. Nemcsak ezeket ismétli, merészen továbblép. Miközben rámutat arra, hogy Brazília felszabadította rabszolgáit, holott a feketéknek jobb dolguk volt, mint nálunk a gyári munkásoknak. Észak-Amerika szellemi előrehaladása mellett maholnap el fog törpülni szegény Európa. Sőt Franklin, Washington, a szabadság hazája nagy általános köztársasággá fog fejlődni. Amerika köztársaság, Európa rabszolgaság – kiált fel. Vagy azt hisszük, hogy Európában, különösen nálunk nincsenek rabszolgák? Igaz, hogy az új kormányrendszer nálunk sem rosszabb, mint egyebütt, de éppen ennek következtében van nálunk is annyi rabszolga. Egy neme a rabszolgaságnak: mert nem az emberiség, de egy bizonyos osztály érdekében megrögzött, túlélt hagyományok az uralkodók. Függetlenségünk nem egyéb látszattal. E vezércikkben már nincsen trónról szó: „azonban ne búsuljunk – fejezi be – nincs távol az idő, midőn az őserdők szózata ide is át fog hatni és az eltörölt rabszolgaság nyomában egy kiáltás fog hangzani, Köztársaság! Köztársaság!”

Íme, Vajda nyíltan vallja magát a köztársaság hívének; az *Egyéni nézetek* c. röpiratával a költő a kora modern eszméinek publicistái közé emelkedett ez időből származó politikai írásaival egyetemben. Nemzetiségeink rokonszenven alapuló szabad magyar haza: ez volt következetesen Vajdának nemzet-eszméje.

Vajda e röpirata felfedezését két okból tartjuk jelentősnek: gazdagítja a költő eddig ismert alkotásainak sorát és igazolja ezen írástudónak a nemzeti eszme tolmácsolásában és védelmében – kockázatos, hálátlan volta ellenére – vállalt következetes szerepét.

¹⁰Id. lap, 1871. okt. 29. 248. sz. 8. l. – A további, ajánlott röpiratok: Bezerédj Sándor: Reformeszmék, tarlózatok a kath. autonómia, az egyházi reform... köréből, a szabadság és felvilágosodás hívei számára; Reformáljuk a kath. egyházat! Írta egy kath. plébános. Turin 1871.; Toldy István: A katolikus egyházi autonómia veszélyei.; Coelibátus és polgári házasság. Írta Papamorgó.; Pederzani Julius: Aus den Fesseln Rom's. [Kétféle megfogalmazásban.]; Die Gottesmörder. Von einem Gläubigen [Vacano, E. M.]; Anton Alois: Das gefälschte Christentum und die Welt.; Die Arbeiterfrage. Von A. K. – E röpiratok jórészt Heckenast nyomdájában készültek Pesten. Vajdáét talán azért adták Pozsonyba Schreiberhez, mert Pozsony fekvésénél fogva biztosíthatta gyorsabb elterjedését a Felvidéken és Schreiber cégajánlataiban brosrák gyors és olcsó előállítását ígerte. – Nem érdektelen arra is rámutatnunk, hogy a szélsőbaloldali beállítottságú Heckenast milyen tömegesen bocsátotta útnak 1872 júliusáig, a választások lezajlásáig agitáló röpiratait, melyek nagy részének Áldor Imre, Bényei István és Tóvölgyi Títusz voltak szerzői.

JANUS PANNONIUS

Tanulmányok. Szerkesztette Kardos Tibor és V. Kovács Sándor. Bp. 1975. Akadémiai K. 630 I. (Memoria saeculorum Hungariae 2.)

E tanulmánykötet, az 1972. márciusi pécsi Janus Pannonius ülésszak előadásainak gyűjteménye, évtizedek óta az első jelentékenyebb kísérlet a Janus-kutatás eredményeinek összegzésére. A hosszú várakozás után mégis azt kell tapasztalnunk, hogy a Janus-filológia két nagy etapjához, illetve korszakalkotó művéhez – Ábel és Huszti munkásságához – mérve az évforduló alkalmából összegyűjtött közel negyven év tudományos eredményei nem vezettek egy új, gazdagabb Janus-kép kibontakozásához, de még olyan új kutatómódszerek jelentkezéséhez sem, amelyekkel előbb-utóbb egy tudományosabb, korszerűbb, lényegesebb, azaz esztétikailag-poétikailag relevánsabb ítélet születhetnék Janus költészetéről. Ez a negatív végeredmény természetesen sok mindennel magyarázható. Előszörban talán azzal, hogy egy évforduló szükségképpen csak külsődleges ösztönző lehet valamely költői életmű iránti tudományos érdeklődés fel lendítésére. Az utóbbi évtizedek publikációi feltétlenül azt bizonyítják, hogy nagyon kevés kutató érez akár csekély vonzalmat is a janusi költészet, illetve általánosabban az általa képviselt költészetiről. S ha pillanatnyilag sikerült is lelkesedést szítani a konferencia grandiózus szimpozionná, jelentékeny közéleti-tudományos eseménnyé szervezésével, a nyereség szükségszerűen nem több, mint néhány kitűnő tanulmány, s emellett számos, tehát inkább jellemző a már eddig is agyonbeszélt életrajzi-filológiai dokumentumok újrafelmelegítése, az apró-cseprő tények, áljelentékeny felfedezések összehordása. Némelyik adalék talán még önmagában érdekes mint anekdota, vagy mint nem tudni hova dobozolható adat, az esetek többségében azonban még erről sincs szó, csak közhelyek visszhangzásáról, vagy olyan, a novum semmilyen ismérvével sem rendelkező adatok kibányászásáról, amelyek legfeljebb eddig

nem hatoltak be eléggé a tudományos köztudatba – jelentéktelenségük miatt.

Részletes felsorolás helyett csak néhány példát említünk. *Rózsa György* Fendt XVI. századi sírvers-gyűjteményében egy Janus sírját ábrázoló rajzot talál. Ezt elemzi hosszan, majd maga is kénytelen megállapítani: egyáltalán nem bizonyos, hogy a rajz hiteles – s mi is úgy véljük, hogy a könyv inkább litteráris funkciót tölthetett be, a rajzok pedig díszítésként, illusztrációként funkcionálhattak. Így a szerző számára sem marad más, mint hogy egy ismert, közhelyes tételt ismétljen meg előadása konklúziójaként: „a könyv értékes emléke Janus XVI. századi nemzetközi hírnevének”. *Komor Ilona* két Janus idéző levélrészletből igencsak messzemenő következtetéseket von le: Janus bukása évszázadokra befolyásolta az európai politikai gondolkodást! „Janus példájának minden bizonnyal szerepe volt abban, hogy Erasmus nem vállalta Ferdinánd mellett a nevelői megbízatást, másrészt viszont abban is, hogy Comenius a Rákócziak udvarában betöltött szerepét politikai küldetésének is tekintette. Így befolyásolta tehát Janus Pannonius, első európai híru költőnk tevékenysége, példája a XVI. és XVII. század egy-egy legnagyobb alakját terveiben, elhatározásaiban.” De idézhetnénk Tóth István, Rónai Mihály András, Balogh Jolán stb. írásait is, – ezek sem többet mondóak. Sőt, sajnos a külföldi szerzők írásai is ide sorolhatók lennének, – talán egyedül IJsewijn tanulmánya jelent kivételt.

Ez utóbbi tényben azonban nem csupán a szerzőket kell hibáztatnunk. Nyilvánvalóan a túlzottan nagyranőtt nemzeti büszkeség, a konferencia európai jelentőségű tudományos találkozóvá duzzasztásában megmutakozó aránytélvesztés is indokolja a külföldi tanulmányok alacsony színvonalát. Sajnos be kell valljuk: hiába közelíthető meg Janus költészete a külföldi

tudomány számára is, – míg a magyar nyelvű költészet esetében joggal-jogtalanul fedezzük magunkat a nyelvi korlátok áthághatatlanságával – még sincs Janus-kutatás az ország határain kívül. Azok számára, akiket netalántán érdekelne a humanista költészet, rendelkezésre állnak olyan nagy, a Janusénál kétségkívül gazdagabb és sokrétűbb életművek, mint a Pontanoé, Sannazaróé, Marulloé, vagy a későbbiek közül például a Konrad Celtisé. Így amit e tudósok mondani tudnak, nem több, mint néhány, saját kutatási területükről vett periférikus adat, s ezt kísérlük meg úgy tálni, hogy legalább Janus *apropóján* jusson az eszükbe. Két példát említve: *Johannes Irmscher* előadásából például megtudjuk, hogy van Janusnak egy Theodórosz Gazészhoz írt epigrammája – nos ezt mindenki tudhatja, aki olvasta a verset. Mégis jó ürügy ez Irmscher számára, hogy ismertesse Gazész életrajzát, – az idő és lehetőség szabta kereteken belül szükségképpen hevenyészett, összeollózott biográfiát nyújtva. S hogy ez is miért? – erre egyáltalán nem derül fény. *Giuseppe Billanovich* írása hangoztatja, hogy Guarino iskolája elsőrangú volt, (mintha nem ugyanezt állította volna minden korábbi szakmunka is!) s hogy igen sok olyan külföldi diák is látogathatta, akiknek névsorát még nem ismerjük, – s ebből maga Billanovich sem lát el semmit. Ehelyett néhány közheves tanácsal látja el a jövődóbeli kutatókat (pl.: el kellene olvasniuk Guarino levelezését), majd egy bájos anekdotával zárja előadását.

A kötet egészére tehát mintha illenék Jakobson sokat idézett hasonlata a rossz irodalomtudományról: „az irodalomtörténészek eddig nagyrészt egy olyan rendőrségre hasonlítotak, mely ha le akarna tartóztatni egy bizonyos személyt, minden esetre letartóztatna mindenkit és mindent, aki és ami a lakásban található, de a véletlenül arrajövő utcai járókelőket is. Az irodalomtörténészeknek is minden kapóra jött – az élet, a pszichológia, a politika, a filozófia.” Ha azonban élesebb szemmel ítélünk, még ez a jakobsoni hasonlat is sántít: a tanulmányok döntő többségének még az élet, a filozófia, a pszichológia sem jött kapóra. Vagyis: nemcsak az az – egyébként is súlyos – érv vehető a kötet ellen, hogy egyáltalán nem vesz tudomást a tudományos paradigma (már több, mint fél évszázada megtörtént) változásáról, – súlyosabb ennél: a kötet messze elmarad még a hazai pozitivizmus és szellemtörténet kiemelkedőbb teljesítményeitől is.

A harminchét tanulmány közül legfeljebb három vagy négy (s e szám is csak némi jóindulattal hozható ki) foglalkozik Janus költészetével, s ezek közül is csak egy nevezhető poétikainak: *Miklós Pál* versinterpretációja. A szerző Janus saját lelkéhez szóló elégiáját kísérli meg értelmezni, a *mai átlagolvasó* szemével. S még ha elméletileg (vagy inkább: szociológiailag) meg is támogatja saját elemzői módszerét, az elemzés maga azt igazolja, hogy a fordításszöveg használata, a költészettörténeti kontextus, valamint a korszak eszmeiségének hiányos ismerete szükségszerűen félreolvasásokhoz és egyszerűsítésekhez vezet. Elsőrendűen kifogásolható a fordításszöveg elemzése, közismert ugyanis, hogy a fordítás sohasem azonos az eredeti műalkotással, – lényegében két külön műről van szó; másodsorban pedig a szerző alapvetően hamis és vulgárszintű reneszánsz prekonceptója is hozzájárul következő tévedéséhez: 1. Nem a humanizmus korának felfedezése a szenvedés, a középkor tele van olyan versekkel, melyeknek témája az egyéni lét szenvedései (Abélard-tól Jacopone da Todiig). 2. A *mens* semmiképpen sem azonosítható az Én-nel! A neoplatonikus gondolkodásban a *mens*, a lélek legfőlső, isteni része, az, aki osztozik az isteni mindentudásban és halhatatlanságban – tehát egyáltalán nem a személyest, az individualisat jelenti, hanem az abszolútát. Így: 3. már emiatt sem lehet szó a fogalom eredeti értelmében vett önmegszólításról (legalábbis a Németh G. Béla által használt terminus – a szerző is órá hivatkozik – összeegyeztethetetlen a vers platonizmusával). Továbbá a szerző figyelmét az is elkerüli, hogy két „személy” fordul elő a költeményben: egy TE (ez a *mens*) és még valaki, aki viszont egyes szám első személyben beszél magáról. E tény nemcsak ellentmond az önmegszólításnak, hanem történeti poétikai magyarázatot is kíván. Ha Miklós Pál bevonná interpretációjába a Janust megelőző és kortárs irodalmi hagyományt, – ami nélkül elemezni nem volna szabad – fölvetethné például azt a lehetőséget, hogy vajon a versben nem éppen a test és lélek beszélgetésének platonikus átértelmezéséről van-e szó? 4. Időszembesítésről úgyszintén nem beszélhetünk, mivel Németh G. Béla idézett terminus egy olyan modern (egzisztencialista) időszemléleten alapul, amely Janus Pannoniustól gyökeresen idegen lehetett. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a költemény a létezését ciklikusan fogja föl, tehát még a földi létezés (földi idő) –

örökkévalóság (hainatatlanság) időszembesítő dichotómiája is viszonylagos. 5. Végül: a *platonikus keresztény* gondolkodás – mert Ficinótól kezdve Janus Pannoniusig mindegyikük a keresztény világszemléletet egyeztetni össze Platonnal – *abban* nem tér el a kereszténységtől, hogy a világot tökéletlennek tekintik! A földi létezés *mind* a keresztény, *mind* a platonikus hagyományban tökéletlen, s csak visszfénye egy igazabb világnak, amely után a lélek egész földi létében sóvárog (többek között ezért is volt a két gondolatrendszer összeegyeztethető). Az persze más kérdés, hogy az elégia sorsfelfogása ennek ellenére pogány.

Úgy véljük, Miklós Pál tanulmányának viszonylag bővebb tárgyalása egyébként sem haszontalan: még a kötet színvonalasabb tanulmányai sem mentesek ugyane kettős hibától: az elméleti megalapozatlanságtól és a történetietlenségtől. *Kardos Tibor* és *Horváth János* például *könyvélmény* és *valódi élmény* elméletileg elavult, tarthatatlan, történetileg pedig – mint ahogy erre például Halász Gábor ma is időszerű Janus-tanulmánya rámutatott – kiváltképp irreleváns megkülönböztetésében gondolkodik. A *distinctio* eredetére maga a „valódi” szó is rávilágít: a század első évtizedeiben virágzó pszichológus irodalomtudomány műszava ez, s azt a bizonyos pszichikai élményt jelenti, melynek lenyomata a mű. *Kardos* is, *Horváth* is ezt a pszichikus élményt nyomozza az idézetek, más szövegekre tett utalások, mitológiai feldolgozások mögött, s ha ezt nem lenni, akkor a vers retorikus (!), személytelen stb. Úgy látszik, még ma sem árt emlegetni azt a lassan már közhelyes alapelvet, hogy a műalkotás esztétikai értéke sohasem az író által kifejezett, verssé formált élményből származik – hogy miből, az persze már sokkal nehezebb kérdés. E két vitathatatlanul értékesebb írás gyengéivel szemben *Petrovich Ede* versértése már szinte karikatúrisztikusan hat: az életrajzi tényeknek a versbe való teljesen jogosulatlan, megalapozatlan bealátását ad absurdum valósítja meg. Szerinte pl. a *Búcsú Váradtól* címen ismert költemény keletkezési ideje azért 1460, és nem 1451, mert „Janus 1451-ben még csak diák volt és látogatóba jött haza Olaszországból, azzal a tudattal, hogy nemsokára visszatér oda. Ilyen körülmények között egy meghívás Budára nem jelenthetett számára végső elszakadást attól a várostól, melyet talán megszeretett, de amelyben amúgy sem tartózkodott, olyan hosszú ideig. Viszont ha 1459 végére vagy 1460 elejére datáljuk a verset, könnyebben megértjük hangu-

latát. Váradtól tekintve Pécs is a Duna irányába, a Duna tájékán fekszik. A hétszer ismétlődő sort – „Quam primum o comites viam voremus” – kiváltotta belőle az új méltóság, de közrejátszott az a körülmény is, hogy végeredményében szülőföldjére tér vissza és újra megláthatja, sőt maga veheti gondjába szeretett édesanyját”.

A kritikai észrevételek e korántsem teljes lajstroma után – melyet még kiegészítünk – a kötet vitathatatlanul jobb, értékesebb írásai: a tágabb értelemben vett filológiai tanulmányok: *Jelenits István*, *Ritoók Zsigmond* és *Horváth János* klasszika-filológiai írásai, a Csapodi-házaspár közleményei *Janus* és *Vitéz könyvtáráról*, továbbá egyes tudománytörténeti munkák (*Borszák István*, *V. Kovács Sándor*) – és a két szűkebb értelemben vett irodalomtörténeti tanulmány: *Kardos Tibor* *Janus* életművét tárgyaló tanulmánya, valamint *Jozef IJsewijn* kontextusvizsgálata. Messze kiemelkedik a kötet színvonalából *Ritoók Zsigmond* *Janus* görög fordításait vizsgáló tanulmánya. A *Janus*-filológia történetében először tisztázódik, hogy a korábban szám szerint 30 fordításnak tekintett epigramma közül melyik valóban az, *Janus* mely forrásokat, szövegvariánsokat használhatta, továbbá tisztázódik néhány epigramma eddig ismeretlen eredetije is. E döntő filológiai eredmények birtokában a szerző számos precíz, érzékeny észrevételt közöl *Janus* fordítói technikájáról, melyek egyébként *Janus* alkotómódszerére, immanens poétikájára is vonatkoztathatók. Különösen értékesek a tanulmány azon részei is, melyben *Ritoók* a fordító *Janust* (első sorban *Homérosz*-fordítása alapján) a korabeli fordítói gyakorlat kontextusában értékeli, s úgy tűnik, elfogulatlanul jut arra a következtetésre, hogy *Janus*, bizonyos fogyatékségei ellenére is – ismerve a korabeli fordítások színvonalát ill. a korabeli elvárásokat és esztétikai ízlést – kiemelkedő fordítói tehetséggel rendelkezett. E tudományosan megbízhatónak látszó állítás biztos pontot jelenthet az egyébként gyakran szélsőségekre hajló *Janus*-értékelések sorában.

Horváth János tanulmánya, a *Janus Pannonius műfajai és mintái*, szintén filológiai eredményeket mondhat magáénak: több *Janus*-vers forrását, mintáit sikerült felleltároznia. Versinterpretációit és műfajelméleti rendszerezését azonban támadhatónak véljük. Elsőként azért, mert a maga által megfogalmazott követelményt – ti., hogy „meg kell keresni éppen *Janus* helyes megértése és értékelése szempontjából azt a nézőpontot, amelyből nézve *Janus Pannonius* epigramma-

költészetének az egészét tekintve a minta követése már nem teherként az értékelés szempontjából, hanem – érdem” – sem valószínű megkövetelés. Különösen érzékelhetővé válik ez a szerzőhöz lényegesen távolabb álló elégiák értelmezésében: interpretációi túlzottan témához és anyaghoz kötöttek, ahol pedig ettől elrugaszkodnak, ott legfeljebb a pszichikus élmény – mint kifejtettük, igen kétes – rekonstrukciójához jut el. Így, minta és élmény kettősségében ítélkezve nem tud esztétikailag is megalapozott versértékeléseket nyújtani, – pl. az egyik legszebb elégiát, a saját lelkéhez szólót nem tárgyalja, míg másokat túlértékel. Továbbá talán e szűk nézőponttal függ össze az is, hogy Horváth csatlakozik ahhoz az egyre kevésbé tartható állásponthez, miszerint az elégiáiról Janus alatta marad az epigrammaíróknak. Elavultnak és poétikai szempontból terméketlennek érezzük azt a hagyományos műfaji felosztást is, amelyre Horváth a verstípusok rendszerezését alapozza: egyrészt mert lényegében *tartalmi* felosztásról van szó, másrészt mert Janusnak az irodalmi hagyományhoz való viszonyát merőben statikusan fogja föl. Ami az írásban valóban impozáns, az a nagy filológiai tudás, a vállalkozás nagysága (bár, mint mondtuk, nem tekinthető sikeresnek), valamint egyes epigrammák elemzése.

V. Kovács Sándor írásából hiányoljuk az utóbbi évtizedek Janus-irodalmának – Kardos Tibor, Gerézy Rabán stb. – szemléjét: azzal, hogy Husztinál lezárja a sort, számos aktuális bírálat lehetőségétől esik el.

Kardos Tibor terjedelmes tanulmányára csak röviden térünk ki, részletesebb bírálatára nincs lehetőségünk, mert korábbi tanulmányainak eredményeit foglalja össze, s így az egészet kellene vizsgálnunk. Kardos tanulmányait, s így ezt is, az teszi figyelemre méltóvá, hogy Huszti óta az egyetlen monografikus, életművet elemző kísérlet az övé, ám hogy valóban modernebb szemmel közeledne Janushoz – ez tűnik fő törekvésének – kétségbe kell vonjuk. Már Kardos alapkonceptiója a kettős lelkületű, meghasonlott Janusról – a *humanista*, a küldetését, hivatását betöltő Janus, aki a kor elvárásainak maximálisan eleget tesz, – és az emögött rejlő *modern személyiség* – igen kétséges, és egy meglehetősen sematikus történeti determinizmus-modellből következik: ti., hogy a nagy személyiség úgy

teljesíti be történeti hivatását, hogy ugyanakkor túl is nő rajta. Így minta-humanista Janus, és Petőfi előfutára (miért pont Petőfié?), kora vers-technikájának virtuóza, és a modern lírai realizmus(!) elvének első megfogalmazója. Nem volna érdektelen Kardos Tibor nyelvét is jobban szemügyre venni: ilyen szépen összegyűjtve ritkán találhatók a humanizmusról valaha kitalált szövegek, dagályos, hangzatos kifejezések.

Végül: a neolatin költészet egyik legelismertebb szaktekintélye, *Jozef JIsewijn* elsőrangú tanulmányához csak egyetlen szempontból szólunk hozzá: ez az első nem magyar szerzőtől származó, tudományosan megbízható ítélet Janus költészetéről. *JIsewijn* a korabeli európai latin költészetet sorra áttekintve bizonyossággal állapítja meg: „Janus Pannonius Európa földjén a nem itáliai humanista költők élharcosa volt”. A folytatásban pedig némiképp helyreteszi a magyar kutatók gyakran túlzó értékelését: „így érthető, hogy Janus latin verselése általában még nem érte el a legtehetségesebb itáliai költők – például a Strozzi vagy Landino – választékos tökélyét és formai változatosságát”. E megállapítás alapján véve egyetértve – azaz azt hangsúlyozva, hogy Janus valóban nem érte el a legnagyobb neolatin verselők: Pontano, Sannazaro, Poliziano szintjét – két ponton mégis ellent kell mondjunk *JIsewijn*nek. A Strozzi nézetünk szerint unalmasabbak, egyhangúbbak és dagályosabbak Janusnál, és a formai változatosság kérdése is sokkal bonyolultabbnak látszik ennél. Igaz, hogy Janus költészete látszólag egyhangú, – de ugyanakkor viszonylag *összetett verstípusokban* bővelkedik, s ebben a tekintetben csak a legnagyobb kortársakhoz mérhető. Az újabban előkerült versenyag birtokában pedig már nem állíthatjuk teljes bizonyossággal, hogy Janus monoton distichon-verselő lett volna.

Összegezve kritikánkat, csak oda térhetünk vissza, ahonnan elindultunk: a kötet írásai úgy mentek el az aktuális, fontos kérdések mellett, hogy egyáltalán fel sem vetették őket, vagy ha egyes esetekben mégis, akkor is csak nagyon kétes értékű, sovány válaszokat adva. Az alig egy-két jelentős írást leszámítva a Janus-kutatás ott tart, ahol évtizedekkel ezelőtt tartott, s ezen csak szemléleti, módszertani megújulással lehetne változtatni.

Kocziszkó Éva

PÁPAI PÁRIZ FERENC: BÉKESSÉGET MAGAMNAK, MÁSOKNAK

Válogatott művek. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Nagy Géza. Bukarest, 1977. Kriterion K. 824 l.

Irodalomtudományunk és művelődéstörténetünk korántsem túlozta el a Pápai Páriz Ferenc munkásságával kapcsolatos érdemi arányokat, sőt a jelen kötet arra döbbsenhet rá, hogy éppen az utóbbi évtizedek kutatása és értékelése szemlélete nem számolt kellőképpen ezzel a saját korát sokoldalúan megvilágító, de mai korunk valóságához is szóló nagyarányú életművel. Így következhetett be, hogy e kötetrel most első ízben áll előttünk egy átfogó igényű válogatás és egy szélesen alapozott értékelés a Kriterion Könyvkiadó vállalkozása, valamint a kötet gondozójának, Nagy Gézának munkája nyomán.

Bárha a tárgyban kitűnő tanulmányok eddig is születtek, s valóban problémát érző és feltáró vizsgálatok folytak is; sőt egyes esetekben izgalmas, egyetemes kérdéskörökre méltán irányult is a figyelem – mint például Tarnai Andor kutatásai alapján –, közfelfogásunk egyre inkább hajlott arra, hogy Pápai Párizt hovatovább csak a természettudományok, főleg az orvostörténet összefüggésében ismerje és értékelje. A jelen kötet többek között ezért hat az újszerűség erejével, mert ezúttal összegzően, mind a nagy gazdaságban élénk táruló Pápai-szövegek, mind a kísérő tanulmány igényessége nyomán, minden eddiginél teljesebb kép kialakítására nyílik lehetőség. Feltárul az egész életmű keresztmetszete, az író tudományos, kulturális, irodalmi programja, valamint a belőle áradó általános eszmei s mentalitásbeli törekvés.

A kötet következetesen végigvitt tudományos igényű fogja át tárgyát, de eleve számít szélesebb körű olvasóközönségre is. Ez utóbbi célt üdvözöljük, és annál is inkább helyesljük, mivel a régebbi századok irodalmisága – benne Pápai Páriz is szembetűnően – egyre inkább kívül kerül közműveltségünk látóhatárán. És minthogy e nem kívánatos folyamat ellenében, a múltban rejlő távlatoknak mai kultúránk érdekében történő felmutatása igen aktuális; érthetően a Pápai Párizt most meglepő sikerrel ébresztő munka méltán érdemel jogos figyelmet. Más alkalommal (Kritika, 1978) részletesen szoltunk a műről ebben az összefüggésben, ezúttal a szorosabban irodalomtörténeti szempontokat helyezük előtérbe.

A Pápai-életmű szinte teljes repertoárjával van jelen a kötetben, s általában helyes igényű

kiválasztott, jól láttató szemelvényeket kapunk. A *Pax corporis* mellett helyet kap az egész „Béke”-sorozat, a „lélek”, az „udvar”, a „sír”, és a „kereszt” békéje; az egyéb tudományos értekezések sora, mint *Az ür Teltsége*, a *Szent hagyományok*, a *Romlott fal felépítése*, a *Cimertan*, *Az igaz filozófia kezdete*, a *Latin–Magyar és Magyar–Latin szótár* előszava és a tanítványa neve alatt megjelent *De ratione status; A bölcs kormányzás titkos szabályairól* szóló disszertáció. Nem hiányoznak a közelebről irodalmi, költői művek sem, mint többek között a Tótfalusi Kis Miklós-ról írott *Életnek könyve*, a kor közkedvelt iskoladramájává lett verses dialógus, az *Izsák és Rebeka házasságok alkalmosságokkal lött beszélgetés*, a kisebb költeményes munkái közül több darab és anekdotikus szépprózájából is a *Faust szőlője*. Igen jelentős az író *Naplójának* teljes terjedelmű közreadása, valamint az alkotói törekvéseket és a kort kitűnően megvilágító *Levelezésének* váratlanul bőséges bemutatása. Mindezen túlmenően az egyéb „írományokból” is kapunk szemelvényeket: tanuló- és tanítvány-névsorokat, olvasmányjegyzékeket és a kortársaknak Pápairól szóló nyilatkozatait.

A viszonylagos egységben áttekinthető életmű szemléletesen mutatja Pápai rendkívül sokoldalú alkotó egyéniségét és újat akaró törekvéseit. A filozófia, a természettudomány, a filológia, az irodalom, a história, a pedagógia, a társadalom- és államtudomány egyképpen fontos helyet foglal el enciklopédikus műveltségében és tevékenységében. Nyilvánvaló, hogy Pápai annak az életerős és nagyratörő, de sajnálatosan elbukó nemzedéknek felfogásával és célkitűzésével tart igen szoros rokonságot, amelynek tagjai a feudális, barokk világ ellenében a polgárosult Európára tekintve, saját patriájuk szellemi horizontjának racionális megváltoztatására törekedtek az írás és a tudomány különféle fegyvereivel.

Igen összetett és még közelebbi megvilágításra érdemes kérdés marad azonban – a különben értékes kísérő tanulmány után is –, hogy az Apáczai Csere Jánostól, Tótfalusi Kis Miklóstól, Bethlen Miklóstól fémmjelzett törekvésekhez Pápai mennyiben kapcsolódik az eddig ismert motívumokon túlmenően. Mintha az életműből messze kivilágoló, szemléletesen összekötő szálakat nem látná vagy nem hangsúlyozná elég erő-

teljesen a mai kutatás. De még bővíthetnénk is a felfejtésre váró eszmei kapcsolat-szálakat a „boldog emlékeztető Zrínyi Miklós”, Szcenci Molnár Albert, Rákóczi Ferenc vagy Ráday Pál vonatkozásában is.

A fentiek értelmében és a kötettel kézhez kapott szövegek alapján úgy véljük, hogy bár Pápai szemléletmódot természettudományból kiinduló programadó, mégis távolról sem lehet elszigetelten szűkítője kora széles értelemben vett kulturális-ideológiai küzdelmeinek, sőt ellenkezőleg, gazdag életműve éppen ily módon válhatott a sokirányú programpontok kiteljesítőjévé, érett összegzőjévé. Felfogásában a kor igényelte természettudományos elmélyülés csak tágitotta a társadalmi, filozófiai, kulturális távlatokat.

Világnézeti szemléletének kialakulásában – miként példaképeinél és haladó kortársainál is – az európai távlatok tudatos felismerése játszott döntő szerepet. A külföldi egyetemek és tudományos műhelyek filozófiai és általános mentálitásbeli kisugárzása, valamint Descartes, Coccejus, Grotius és mások kort meghatározó elméleti tanításai mélyen ivódtak tudatába. Kötetünk egyebek közt azáltal bővíti az idevágó ismereteket, hogy közli Pápainak mindeddig ki nem adott, de élete legtudósabb hallgatósága, a bázeli egyetem tanácsa előtt elmondott beszédét, a *Sancta merx*-et, (1675) mely a karteziánus filozófiában, a természet- és orvostudományban, továbbá az etikai kérdésekben való biztos eligazodását meggyőzően láttatja. Hasonlóképpen a *Plenitudo vacui* és a *Tyrocinium philosophiae verae* c. művek bemutatásával eléri, hogy az „ujjongó század” tanítványát és professzorát mint a kor tudományosságának európai szintű ismerőjét közelebről láthassuk. A karteziánus „igazi filozófia” nyomán a teológiai magyarázatok helyett az emberi megismerés végtelen lehetőségei tárultak fel előtte. A természetet tekintve „igaz tanítómesterül”, a „rejtett dolgok” felderítésében egyre inkább már a „természetes és előtt nyilvánvaló” magyarázatokat kereste.

Továbbra is a filológia előtt álló, teljességében még megoldatlan feladat marad az egész Pax-sorozat forrásainak feltárása. A Tarnai Andortól a *Pax Aulae* tárgyában elért eredmények ezúttal nem folytatódhatnak. Kár, hogy nem vállalkozott a kötet szerkesztője ilyen irányú vizsgálatokra, s a válogatásban is viszonylag kevés helyet juttatott eme öt mű szemléltetésére.

Jelentős érdeme viszont kötetünknek, hogy mind a szövegkiválasztás által, mind az előtanulmány nyomán erős fény irányul Pápai társa-

dalmi felfogásának kérdéseire. Bebizonyosodik, hogy szerzőnk tevékenységét és írásait igen erős plebejus társadalombíráló hang hatja át általában is, és kiváltképpen a tudomány és a „tudományt utáló”, hátrahúzó társadalmi erők összefüggésében. Az Apáczai Csere János, Bethlen Miklós, Tótfalusi Kis Miklós szemléletéhez való szoros kötődés ebben a vonatkozásban is egyértelműen tetten érhető.

Külön tanulmányt érdemelne, s ehhez a jelen kötet sokrétű adalékkal szolgálna, hogy Pápai mint tudós, mint számos diszciplína előadó professzora miként jutott el hazánkban a legelsőkhöz között az „emberi társaság” problémáinak tudományos vizsgálatához, és milyen értelemben foglalkozott már tisztán politikai, államtudományi kérdésekkel. Bizonyos, hogy az „udvart tartó nagy emberek” céljairól, a „körmönfont uralkodási elvek”-ről, a „kormányzás titkos szabályairól” úgy nyilatkozik, hogy a demokrácia, a népfeltség elve melletti elkötelezettségére joggal következtethetünk. Ám ennek a „mindenek szájában forgó, de kevéstől érthető matéria”-nak bonyolult összetevőit még több szempontból mérlegelnünk kell. Egyfelől az átvett európai irodalom összefüggésében, másfelől a hazai gyakorlat lehetőségeiben. Jó példa erre az „államrezonról” szóló, Tarnai Andortól az érdeklődés előterébe állított disszertáció problematikája. Ezt a Pápai tanítványa (disszertálójá) neve alatt megjelent rendkívül érdekes munkát most kötetünk is közli. Még nem tudjuk azonban, hogy a gazdag európai államelméleti irodalom mely irányja érvényesül elsősorban Pápai szemléletében mint a disszertáció irányítójának (bizonyos szerzőjének) felfogásában; másodjára pedig miként hat mindez az uralkodásra nevelt főúri ifjak és körök gondolatmenetében. Ha csak Teleki Sándor ingerült reagálására utalunk, miszerint e munka „az ördögi állam érdekét” tartalmazza, máris a konfliktust kiváltó bonyolultabb összetevőkhöz érkeznünk.

Ismételten az irodalomszociológiai érdeklődés tárgya a XVII–XVIII. század egyházi és főúri érdekektől függetlenedő értelmiségének, tudomány- és irodalomművelő társadalmi rétegének kialakulása. Nos, Pápai Párizs kötetünkben áttekinthető írásai hihetetlen gazdagságban ontják az ide kapcsolódó adalékokat. A világi „szabad tudományok” anyanyelven való megteremtése és a közművelődés lehetőségeinek biztosítása jelenti számára a legfőbb elhivatottságot. Tapasztalnia kell, s innét van életének alapkonfliktusa, hogy céljai még igen erős hátráltató,

akadályozó tényezőkkel találják szemben magukat. Pápai jól látta, hogy ez idő tájt már egy olyan új, világi írástudó rétegre volna szükség, amely a modern polgári művelődés igényeinek tudna megfelelni. „Predikátoraink, Istennek hála, elegen vannak...” – írja –, de olyan világi, „hasznos emberek, mint például Tótfalusi Kis Miklós, akik az egyházi szolgálatról elszakadva, a közművelődésért munkálkodnának, sajnos nincsenek. Bár saját példája is mutatja, hogy a „tudományok köztársaságát szolgáló kemény munka” felsőbb elismerésben vagy fizetésben nem, vagy csak igen „vékonyan” részesülhet, mégis lelkesítően buzdít az ebbéli szolgálatra, mert az egyfelől „közhaszon”-nal, másfelől „elmét megnyugtató gyönyörűség”-gel jár.

Teljesen új megvilágításba kerül a kor mindennapi élete, az író és a kortársak apró mozaikokból összeálló gondolkozásmója, általános mentalitása is, főleg a közreadott napló, a levelezés és az előszavak nyomán. Feltárul itt a kor tudósának minden nagy és kicsiny problémája, hétköznapi munkája, gondja; azé a tudós professzoré, aki a „magyarnál ezelőtt soha nem taposott útra” lépett; azé a szótáríróé, aki a „mindennapi elfoglaltságtól és a terhes időktől roskadozva” fáradhatatlanul tevékenykedett; azé a kiváló nevelőé, aki „felülről” irányított diák-manipulációk tárgya lehetett, aki az „igen illetlen”-nek nyilvánított leveléért lealázó kioktatásban részesült stb., stb. Végre is megelevenedik a századforduló teljes köz- és magánélete.

Az egészen szoros értelemben vett irodalom összefüggéseiben és Pápai szépíró voltának kérdésében is előre lépünk a kötetben. Számos más irányú tevékenysége mellett viszonylag fontos helyet tölt be az életműben a tudatos írói szemlélet, a műgondra törekvés és a kiforrott alkotási gyakorlat. Kétségtelenül elhatárolja magát „ama haszontalan, koczdó, motskos írásoktól, amelyekből sem az írói, sem az olvasói soha semmi hasznot nem vettek”, s ezek helyett programszerűen vallja mint író is, hogy „mutogassuk a valóságot”. Költői, szépírói munkáinak sora bizonyítja, hogy nem idegen az „irodalmi ékeségektől”, mert ezek „sokkalta inkább díszére vannak az országnak, mint a győzelmi jelvények és diadalívok”.

Kötetünk előszava külön egységben foglalkozik ugyan a „költő-professzor”-ral, de teljes írói arculatát nem fogja át, nem értékeli, noha a „híres költő” cím alatt bemutatott szövegek jól illusztrálják, hogy ilyen értelemben is jelentős alkotó egyéniséggel állunk szemben. Fontos

szerepét a magunk részéről abban látjuk, hogy a XVII–XVIII. század fordulópontján – mint szépíró is – olyan kulcs-helyzetet foglal el, amely módot ad számára egyfelől a megelőző század eredményeit magáévá tenni és felhasználni, másfelől már az új század eszmei inspirációi és formai vívmányai felé is fordulni. Innen adódik – miként például Ráday Pálnak hasonló szituációt jelző életművében –, hogy Pápainál is a felhasznált műformák és műfajok egész sora tűnik fel. Vers, próza (értekező és elbeszélő), dráma; epigramma, anekdota, óda, dialógus, alkalmi búcsúztató, ünneplő költemények stb. rendre felvonulnak.

Bizonyos, hogy versei nem múlják felül a korabeli versköltés átlagos színvonalát, s hihető – mint az előszó megállapítja –, jórészt feledésbe merültek, de felélesztésük nem felesleges. A Tótfalusi írott *Életnek könyve* például több tekintetben alapot nyújt irodalomtörténeti továbbgondoláshoz. Hasonlóképpen a korban nyolc kiadást megért verses drámája, „lakodalmi beszélgetése” is mind az iskoladrámákhoz, mind a későbbi drámai fejleményekhez értékes hagyományt jelent. (Az itt szereplő Duma alakja például Vörösmarty Balgá-jában még újraéled.)

A prózaíró Pápai Párizt viszont mindenképpen előkelő hely illeti meg: mind a magyar tudományos értekező próza, mind az elbeszélő szép-próza művelőjét. Ezt a prózát a már átalakulóban levő barokk ötvözetében egy modernebb, az „ékes francia” példaktól is inspirált valóságlátás és világosságra törekvő stíluseszmény fémjelzi. E próza értékelésében hangsúlyozottabb kiemelés érdemlőek azok a művek, naplók, levelezés, előszavak, amelyekben az író élete, személyes állásfoglalásai, megélt tapasztalatai kapnak helyet és amelyekben mintegy emlékirói igénnyel, megrendítő erejű, jórészt szubjektív kifejezésforma jön létre. Maguk a naplók külön figyelmet érdemelnek. Kezében a napló helyenként betölti az emlékirások mindent magába olvasztó szerepét; kitérőkkel él, megmutatja saját benső világát s majdnem hogy átfogó karképet ad. Mint „facétus” ember nem idegen az anekdoták világától sem.

Van tehát bizonyos többletük eme személyes látásmódot felmutató írásoknak, mintha szerzőjük ezekben találná meg a kor igénye szerinti „önéletírást”, s kiváltképpen a „mentség” műforma lehetőségeit. Miként a vele együtt más-más téren újért harcoló, s általa jól ismert emlékiró kortársak – Tótfalusi, Bethlen Miklós, Rákóczi, Ráday stb. – ő is „tömetlen gáncoskodás” közepette, egy „megvezetett világ” ellenében küzd

következésként a maga igazáért, a maga fegyvereivel. A mentség-író módjára panasolja fel sok-sok sérelmét, üldöztetését; s védekezik az „irigy, szegyéntelen, gyűlölködők hajszája”-val szemben. A méltatlanul meghurcolt idős professzor így jut el sajátos „mentségében” a Tótfalusiól vagy Bethlen Miklóstól is jól ismert kétségbeesett kérdés feltevésig: „Mit vétettem én hazámnak vagy vallásomnak, hogy így persequáltatam, üldöztetem?”

Bármely témában, bármely ponton is tájékozódjunk közelebről, mindannyiszor újabb és újabb felismerésekhez vezetnek a most újonnan hozzáférhetővé vált Pápai-szövegek. Így vagyunk például a barokk ízléshez kapcsolódó és az egyszerűségektől eltávolodó jegyek vizsgálatakor is. Bizonyossá válik ekkor, hogy a barokk mennyire alkalmazkodni képes az új tárgyi világhoz, és hogy a szerzőnktől kedvelt és felettebb dicsért racionálisabb, franciás stílusigény mennyire összefonódni tud ezzel.

*

Minden jel arra vall, hogy igen hasznos, a témakörben fontos előrelépést jelentő kiadványt kaptunk kézhez. A szövegek gondozóját, a kísérő tanulmány íróját, Nagy Gézát messzemenően elismerem. A megalapozott, tényekre építő, jól összegző kísérő tanulmány szoros összhangban a szövegválogatás tágrányított lehetőségeivel és az új kutatási eredményekkel, első ízben adott Pápai Páriz munkásságáról és életútjáról modern, átfogó képet, értékelést. Nyitott, vitatható kérdések, felderítésre váró kutatási témák szükségszerűen bőven maradtak még a tárgyban. Érthető azonban, hogy a mindent-megoldás igényével e roppant témakörben nem léphetett fel a kötet gondozója. Helyenként érezzük ugyan az azonnali továbblépés szükségességét, másutt viszont kézenfekvőnek látszik, hogy – miként a szerző reméli –, kötete, mégpedig szerintünk alapvetően sikeres műve, további megfontolások tárgya lesz, és beható tanulmányok kiindulási pontjául szolgál.

A szövegkiválasztás és közreadás viszonylagos teljességre, az egész életmű átfogására törekszik, s a válogató meglepő gazdagsággal örvendeztet meg. Ezúttal tehát a válogatásokkal szemben felvetni szokott „mit hiányolunk” formula alig jön számításba. Gondosan mérlegelt koncepciót követő válogatási elv érvényesül. Ám talán éppen ebből következik némi egyenetlenség, mert a kötet egyfelől az író „életében megjelent műveit kívánja elsősorban megszólaltatni”, másfelől viszont a kéziratban maradt Pápai-hagyaték

„minél teljesebb megszólaltatására törekszik”. Úgyszintén a válogatás célkitűzése szerint a nagyobb terjedelmű művekből csak „jellemző részleteket” ad, míg rövidebb írásait „teljes terjedelemben” közli. Ezen érthető és logikus elvekből fakadóan azonban a megvalósuló kötet már némi arányeltolódást, fontossági hangsúly áttevődést eredményez. Így ugyanis az egyik oldalon örülhetünk a végre teljes terjedelemben megjelent naplónak, a nagy bőségű levelezésnek, az eddig még soha napvilágot nem látott munkák, vagy a magyarul kiadatlan művek (Szent hagyaték, Szótár előszó stb.) közzétételén; míg a másik oldalon sajnálhatjuk a régről elismert „nagy művek” viszonylag szűkre szabott lehetőségeit.

Egy másik, elvileg rögzített kettős célkitűzés is okoz a kötetben belül bizonyos feszültséget. Részben ugyanis a tudományos igények beváltására is törekszik, részben a „szélesebb körű olvasóközönség”-hez kíván alkalmazkodni. Helyeseltük ezt a célkitűzést, ám problematikussá válik a gyakorlatban. Csak rátekintés után is felmerül a kérdés, hogy a „szélesebb körű olvasóközönség” számára is készült kiadásban mennyire szükséges az apparátus jelen terjedelme?

A szövegek közreadásmódjában általában igényes, a kialakult, bevált elvek szerint járt el; a szövegűzés teljes tiszteltetését tartásáért, a mai helyesírást követi, de az adott nyelvi jellegzetességeket megtartja. Egy tekintetben problematikus, s esetenként félrevezető a közlésmód, amikor legjobb igyekezete szerint a vegyes, latin–magyar nyelvű szövegrészeket akarja közérthetően tolmácsolni. Kétségkívül nehéz eldönteni, hogy a latin szavakkal, a korban közismert idegen kifejezésekkel terhelt szöveg olvasmányosságának biztosítása érdekében, milyen eljárást kell követni a magyarzatokban. De nem helyesírási a Napló összefüggéseiben alkalmazott eljárás, miszerint „... a latin nyelvű részeket, sőt a terjedelmesebb latin kifejezéseket is folyamatos magyar fordításban”, azaz megkülönböztetés nélkül közli a sajtó alá rendező. (648. l.) Az átlag olvasó számára is bizarr hatást kelt, amint az eredetileg latinul írott részek most mai magyar nyelven, kitűnő fordításban, megkülönböztető jelek nélkül kerülnek a veretes XVII. századi magyar nyelv mellé, abba beleágyazva. Megfelelő betűtípus-váltással lehetett volna érzékeltetni az efféle átváltásokat. – A latin nyelvű részeket különben igényes és illett fordításokban kapjuk: a verses szövegeket Tóth Istvántól, a prózaiakat Józsa Jánostól, Kovács Erzsébettől, Marian Victortól és Puskás Lajostól.

A kissé talán túlméretezett kiadási apparátus jól szolgálja a kötet hasznosítását. (Általános megjegyzések, rövidítések, könyvészet, irodalom, magyarázó jegyzetek, szó- és kifejezések jegyzéke, névmutató.) A képmelléletek ritka vagy eddig nem láthatott művek eredetijét bemutatva, nem szokványos illusztrációval szolgálnak, de kiválóan dokumentálnak. Kár, hogy az apparátusba a kelleténél több elírás, sajtóhiba került, és hogy nem egészen arányos mértékű és milyenségű az egyes művek jegyzetelése.

Az említett elírások, sajtóhibák közül csak néhányat említünk: „Rákóczi Ferenc, II. 1676–1735 – az 1705(!)–11 közt folyó kuruc szabadságharc vezére” volt. (798. l.) – Nem valószínű, hogy Sárospatakon („város az MNK-ban”) 1672-vel egyszersmindenkorra megszakadt volna a helyi főiskolai gyakorlat és hagyomány, mint ahogy ez derül ki a 800. lap jegyzetéből. – Teleki Sándor második felesége aligha halhatott meg 1648-ban, mert ekkor még az első felesége sem

született meg. (685. l.) Nem kis feladat a sokágú erdélyi főrend családtagjainak ügyeiben, adataiban a tisztánlátás, és ráadásul mint lenni szokott, az éppen aktuális, keresett név hiányával találkozhatunk, mint például az érdemben fontos Kornis Zsigmond gubernátor esetében. – Túlmagyarázásnak véljük, amíg a jegyzetelő általában feltételezi az európai nagy városok hovatartozásának ismeretét, de Szegedről, Debrecenről stb. tudatja, hogy a MNK-ban vannak, s úgyszintén Brassónál, (Bragov), Kolozsvárnál (Cluj) stb. is közli, hogy ezek a RSZK-ban levő városok.

Mindent összevetve azonban elmondhatjuk, hogy alapvetően hiányzott, jól hasznosítható könyv áll e kiadással rendelkezésünkre. Itt az ideje, hogy Pápai Páriz Ferenc tudománynak elkötelezett, „cselekedettel és valósággal” kivívott életműve e jeles kezdeményezés nyomán is mihamarabb teljes megvilágítást nyerjen.

Gyenis Vilmos

JÓKAI MÓR LEVELEZÉSE I–II.

1. kötet: 1833–1859. Összegejtötte és sajtó alá rendezte Kulcsár Adorján. Bp. 1971. Akadémiai K. 489 1.; 2. kötet: 1860–1875. Összegejtötte és sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. Bp. 1975. Akadémiai K. 1011 1.

A XIX. század nagy írói levelezései sorában ismét egy újabb gyűjtemény kritikai kiadásának örülhetünk: a lassan befejezéséhez közeledő Jókai Mór *Összes Művei* akadémiai sorozatban megjelent Jókai 1833 és 1875 közötti levelezésének két tekintélyes kötete.

A több mint 700 levél igen jelentős *irodalomtörténeti forrásgyűjtemény*. Elsősorban a majd csak megszülető modern Jókai-biográfia elkészítéséhez szolgált nélkülözhetetlen forrásanyagot. Családtagjaihoz, főleg édesanyjához, testvéreihez és feleségéhez írott leveleiből pontosan rekonstruálhatók Jókai életútjának nagy fordulópontjai (a tanulóévek lezárulta, az első művek megjelenése, 1848–49 stb.), mindenkori életkörülményei, anyagi helyzete. A Jókai-levelek gyakran szólnak az írói pálya egyes állomásairól, a jelentősebb regények, drámák megszületésének időpontjáról, a keletkezés külső körülményeiről, indítékairól, és sok fontos adatot tartalmaznak Jókai különböző lapjainak, vállalkozásainak megindulásáról, sorsáról, művei és lapjai fogadtatásáról. Író és szerkesztő barátaival

váltott levelei értékes adalékok a kor irodalmi életének, az irodalom és a művelődés fórumainak (lapok, kiadók stb.), a korszak olvasóközönségének szociológikus igényű tanulmányozásához. Az 1860-as évek végétől keletkezett levelek kiemelkedően fontos csoportja a Kertbeny Károlyval, illetve az egyes külföldi kiadókkal, szerkesztőkkel (Franz Wallner, Otto Janke, Julius Rodenberg stb.) folytatott levelezés, amely szinte teljes képet ad a Jókai-művek világirodalmi recepciójának meginduló folyamatáról. A Kertbenyhez írott levelek jelentőségét még az is növeli, hogy bennük Jókai – érdemben akarván befolyásolni műveinek külföldi megjelentetését – gyakran rangsorolja és minősíti is regényeit, novelláit, s egyik-másikukról tömör keletkeztörténeti magyarázatot vagy tartalmi elemzést ad.

A hatalmas levelezés a Jókai elbeszélő művészetét kedvelő, de Jókait mégsem eléggé ismerő olvasóban talán némi csalódást, hiányérzetet kelt. Az esetleges csalódást vagy hiányérzetet a Jókai által írott levelek jellege, karaktere okozza. Amíg

például Petőfi vagy Arany nagy gondolati-érzelmi intenzitású levelei izgalmas bepillantást engednek e költők műhelyébe, gyakran művészi, esztétikai nézeteik summáját adják, s leveleikben valóban feltáru teljes személyiségük is, addig jókai leveleinek meghatározó többsége (kivéve néhány, életének válságos pillanataiban született, édesanyjához, feleségéhez szóló levelet) csak tájékoztató, üzenet vagy üzenetet közvetít, kér vagy intézkedik. Jókai levelei alig vallanak az írói munka folyamatáról és műhelygondjairól, a teoretikus elem is igen ritka bennük, az előadás-mód pedig általában személytelen. Bizony, Jókai elbeszélő művészetének és művész személyiségének vizsgálatához e levelezés kevés támpontot nyújt, a kutató fő forrása változatlanul az epika és a személyesebb hangvételű publicisztika marad.

Jókai az 1840-es évektől az 1870-es évekig tartó emberöltő nagy politikai-társadalmi harcainak nevezetes, sokszor alakító befolyású résztvevője volt, – természetes tehát, hogy levelezése *politikatörténeti forrásanyag* is. Elsősorban Jókai politikai pályájának egyes periódusairól szolgáltat érdemi információkat: az 1848–49 alatti vagy az 1875-i pártfúziót közvetlenül előző politikai működéséről meglepően keveset, az 1860-as évekbeli, ill. az 1870-es évek elejei tevékenységéről viszont annál többet és fontosabbat. – Az 1861 és 1875 között született levelek összességéből egy másfél évtizedes politikai pályaszakasz valóságos eseménytörténetét ismerjük meg. Mindenekelőtt Jókai ötszöri képviselővé választásának izgalmas stációit: 1861 és 1865: Baranya siklósi kerületének képviselője; 1869: a terézvárosi választás, ahol vele szemben Gorove István miniszter maradt alul; 1872: Terézvárosban kínos vereséget szenvedett, majd győzött Baranya dárдай kerületében; 1875: győzelem a Józsefvárosban. Sok érdekes tény, összefüggést tudunk meg arról, hogyan indította útjára 1863-ban *A Hon* c., nagyhatású ellenzéki napilapját, 1867-ben az *Igazmondó* c. néplapot, és mennyire kezdeményező szerepet vállalt 1869-ben a Horn Ede szerkesztette *Neuer Freier Lloyd* c. német nyelvű lap kiadásában. Ám az eseménytörténeten túl világosabbá válik előttünk az az igen ellentmondásos politikai út is, amelyet a határozati, majd balközép párti Jókai az adott tartalmú kiegyezés megakadályozását, ill. az 1867-es közjogi alku jobbítását célzó küzdelem vállalásától a dualista rendszer teljes elfogadásáig és szolgálatának feltétlen vállalásáig tett meg.

A levelezés gazdag forrás a korszak legnagyobb ellenzéki pártjának, a balközépnek a tízéves történetéhez. Jókai, Tisza, Ghyczy és mások levelei újabb oldalról világítják meg az 1865–66-i pártalakulás, majd a kiegyezést követő első nagy válság, az 1867 végei időleges pártszakadás körülményeit; a balközép furcsa magatartását és a 48-as párttól való elhatárolódását az 1869 tavaszi választások idején; a párt feltűnő kormányhűségét az 1870-i porosz-francia háború és az 1871-i cseh válság alatt; az 1872 nyarán elszenvedett választási vereség utáni stratégia-váltást, amikor a párt vezetői már közvetlenül a Deák-párttal való egyesülést tűzték ki célul. – E levelek értékes segítséget nyújtanak a pártion belül elkülönülő csoportok, a pártvezérek és politikai nézeteik pontosabb karakterizálásához is. Tisza Kálmán a párt túlnyomó többségét kitevő, de ingadozó centrumra támaszkodott, amelynek bázisa főképp a tiszántúli közép- és kisbirtokosság, s részben az arisztokrácia. Ravasz és demagóg politikus, nagy taktikus volt, aki közjogi vonatkozásban a kiegyezésnek csak szerény korrekcióját kívánta; a külpolitika kérdéseiben sokszor a Deák-pártnál kormánypártibb, a polgári reformok és a nemzetiségek ügyében pedig rendre jobboldali, feudalisztikus színezetű nézeteket vallott. Ghyczy és társai inkább az északdunántúli és alföldi középbirtokosság egyes csoportjait képviselték a pártban; nézeteik Tiszáéhoz voltak hasonlóak; arról nevezetesen, hogy a hatalommal való megalkuvás folyamatát és gyakorlati lépéseit rendszerint ők kezdeményezték. Jókai a baloldali, magát 48-asnak tekintő polgári, értelmiségi és hajdani köznemesi csoportosulás vezetője volt; az 1867-i törvényeknek több ponton lényegi módosítását akarta, a belpolitika terén liberálisabb elveket vallott. Ő és hívei elég sok gondot okoztak Tiszának, aki leveleiben nem győzte figyelmeztetni őket: ne lépjenek le a közösen kitzúzott útról, ne kacérkodjanak a szélbal, majd 48-as párttal való összefogás gondolatával. Az emigrációból Jókai segítségével hazatérő Horn Ede és Ludwig János kicsiny csoportja a hazai haladó magyar és német ajkú polgárság, sőt egyes kvalifikált munkásrétegek hangadója lett. Ők az ország nyugati, főleg angol mintájú polgári átalakításáért harcoltak, és a Deák-párt liberális elemeivel is keresték az együttműködést, – Tisza állandó aggodalmaitól, ellenérzéseitől és Jókai rokonszenvétől kísérve. – Persze, a levelezés óva int eme ellentéteket, s főleg Jókai és Tisza időleges konfliktusait.

tusainak a felnagyításától, amelyre pedig már egyes kortársaik is hajlamosak voltak, s amely némely mai kutatótól sem idegen. Mert végül is – a kétségtelen belső viták, nézeteltérések ellenére – Tisza, Ghyczy és Jókai 1868 és 1875 között, az országgyűlésen vagy más fontos fórumon, minden lényeges kül- és belpolitikai kérdésben együtt lépett fel, foglalt állást és szavazott, s együttesen készítette elő a volt középnemesi, valamint a nagybirtokos osztály hatalmi osztozkodásának szimbolikus aktusát, az 1875-i fúziót.

*

Érdekes, hogy legnépszerűbb regényírónk közérdeklődésre joggal számottartó levelezése összegyűjtve most, a kritikai kiadásban jelent meg először. A levelezés kiadására a századelőn Révai tett ugyan már kísérletet, vállalkozása azonban terv maradt csupán. Azóta elég sok Jókai-levél megjelent különböző lapokban, folyóiratokban, kiadványokban, de a levelek nagyobb részét ez ideig még csak nem is publikálták, – s ez a tény feltétlenül növeli a forrásgyűjtemény kiadásának jelentőségét. A két kötet valamennyi olyan 1875 december előtti, Jókaitól származó, illetve neki írott levelet tartalmaz, amelyet az irodalomkutatás és a két sajtó alá rendező a gyűjtés lezárásáig és a kötetek nyomdába adásáig egyáltalán megismerhetett. Mint minden gyűjtemény, természetesen ez sem teljes: a kötetek megjelenése óta máris számos Jókai-levél került elő, s fog is még előkerülni, – jóval több, mint ahogy a kötet szerkesztők vélik. Nem kevésbé éppen e levelezés kiadása csálja majd napvilágra az újabb és újabb, most még lappangó Jókai-kéziratokat.

A kötetek *szövegközlő gyakorlata* némileg eltér egymástól. Az 1. kötet valamennyi levelet teljes szöveggel és főszövegben közöl, a 2. kötet viszont a Jókaihoz írott levelek közül „a jelentéktelen tartalmú, merőben magánkörülményekről tájékoztató (pénzkérő, üdvözlő stb.) leveleket, táviratokat a Fontes sorozat gyakorlatával egyezően *Regestában*” adja közre. Ez utóbbi gyakorlat helyes: a nem magától az írótól származó, nem érdemi levelek teljes szövegű közlése valóban felesleges. Két kritikai megjegyzésem mégis lenne. Először: a sorozatszerkesztés már az 1. kötetben is érvényesíthette volna a regesztázás módszerét; nem szerencsés ugyanis (viszont, sajnos, igen gyakori!), ha egy sorozaton belül nem egységes a szöveg közzétételének módja. Másodsor: a regesztázás gyakorlatában nagyon

kell ügyelni a tartalmi szelekció megalapozottságára. Oltványi Ambrus helyében nem soroltam volna a *Regestába* gr. Keglevich Béla 1869. június 19-i és Josef Wysocki 1871. október 8-i levelét. (Vö. 2. kötet 959. l.) Gr. Keglevich, aki a bal-közép Jókai vezette baloldalához tartozott, 1867–69-ben érdekes levelezést folytatott Jókaival, s ez a levél ama levélcsoport kiegészítő része, kettőjük politikai kapcsolatának dokumentuma. Különben tartalmilag sem érdektelen: gr. Batthyány Kázmér örökösei és a kincstár konfliktusa a kor jellemző története. De Wysocki levele is érdekes és lényeges adalék: Jókai és A Hon gyűjtéssel támogatta az 1848-i lengyel légió Párizsban betegen és nyomorban élő parancsnokát, aki hálásan köszönte meg Jókaiék nemes gesztusát.

Minden kritikai kiadás fő értékmérője, hogy *mennyire hitelesek és pontosak a közzétett szövegek?* Sajnos, a szövegűség tekintetében nem dicsérhetők maradéktalanul a levelezéskötetek sajtó alá rendezői. Vizsgálataim szerint az 1. kötet szerkesztője jobb, a 2. köteté középszerűbb minőségű szövegkritikai munkát végzett. – Az 1. kötet anyagából találokra kiválasztott 18 levelet összevettem az eredeti kéziratokkal, s a kb. 1 ívnyi szövegben 9 súlyosabb (betű- vagy szóhiány stb.) és 5 enyhébb (vessző, ékezetcsere stb.) hibát találtam. Néhány súlyosabb hiba: 3. lev. 24. sor: professzor, helyesen professor; 31. lev. 10. sor: anyagilag segíteni, helyesen: anyagilag is segíteni; uo. 31. sor: Frankenburggal, helyesen: Frankenburgal; 45. lev. 9. sor: Ha meg, helyesen: *Ma* meg; 47. lev. 11. sor: olyan . . . szép levelet számodra, helyesen: *olyan* . . . szép levelet *a* számodra; uo. 15–6. sor: a Szathmári útra, helyesen: a szathmári útra; 79. lev. 23. sor: nem lenne irántam, helyesen: nem lenne *iránta* és irántam; 204. lev. 2. sor: 2546 forintbol, helyesen: 2346 forintbol. – a 2. kötetből ki- szemelt 11 levélben, összesen kb. 3/4 ív terjedelmű szövegben a szintén 5 enyhébb hiba mellett már 13 súlyosabb akadt. Itt is idézek közülük néhányat: 247. lev. 27. sor: előbb, helyesen: elébb; a 268. levélben érthetetlenül sok a szövegzavar: 3. sor: láttad, helyesen: látád; a 4. sor helyesen így van: *most meg kevesebbet törlesztess a . . .*; 6. sor: alkudozni . . . ezt ne csináld, helyesen: *alkudni* . . . ezt ne *ismételd*; 13. sor: ne éjjen a körmömre és 15. sor: mint a leveledben, az a névelő egyik kifejezésben sem kell; 271. lev. 6. sor: egymást, helyesen: egymás; 276. lev. 3. sor: konferentiát, helyesen: conferentiát; 278. lev. 4. sor: jelzett, helyesen: jegyzett. – Mindkét

kötetben – a főszövegben és a jegyzetek idézeteiben egyaránt – elég sok a durva sajtóhiba is: betűcserék, értelmetlen mondatok, sorlecsúsások. Ezek egyik részéért a kötet szerkesztők, a másik részért a nyomda a felelős. – Összegezve, az e kötetekben tapasztaltnál gondosabb szövegkritika, nagyobb szövegűsítésre való törekvés várható a kritikai kiadások sajtó alá rendezőitől. Felmerül a lektorok felelősségének a kérdése is: az ő munkájuk – úgy tűnik – jórészt kimerült a szövegválogatásról és a jegyzetekről szóló véleményadásban, a szövegűsítés ellenőrzésével azonban kevésbé törődtek.

Mindkét kötet terjedelmének majdnem a felét teszi ki az egyes levelek tárgyi-nyelvi problémáit magyarázó jegyzetapparátus, amelyet a sajtó alá rendezők ugyan nem azonos színvonalon, de egyaránt elismerésre méltó szakmai felkészültséggel és nagy szorgalommal állítottak össze.

Az I. kötet jegyzetanyaga tartalmilag szolid és kiegyensúlyozott. Nem markol sokat, nem tör látványos eredményekre, bonyolult összefüggések hipotetikus feltárására, de amit közöl, az rendszerint pontos, tárgyyszerű. – Kulcsár Adorján jól ismeri a Jókai-biográfiát: a levelek életrajzi, család- és helytörténeti vonatkozásairól rendre megbízható magyarázatot ad, az 1840–50-es években írott Jókai-regények, megindult lapvállalkozások fontos keletkezéstörténeti mozzanatait világítja meg. Egy-egy levél pontatlan vagy vitatott keltezését jó filológiai érzékkel korrigálja, vállalva a Jókai-kutatók tévedéseinek határozott kiigazítását is. Például: a 15., Jókay Károlynak írott levelet korábban 1848-ra datálták; Kulcsár meggyőző tartalmi érvekkel bizonyítja, hogy a helyes dátum: 1845. augusztus 22. (Vö. 274–5. l.) A 69., szintén Jókay Károlynak szóló levél Jókaitól származó keltezése Pest 1848. Május 26.; Kulcsár azonnal észreveszi a tollhibát, s a jegyzetben részletesen kifejti, hogy a levél valódi dátuma: 1849. május 26. (Vö. 327–9. l.) – *Módszertani szempontból* nem eléggé következetes és ökonomikus a jegyzetapparátus, a kritikai kiadások jegyzetelésének szinte valamennyi metodikai hibája észlelhető benne. Kulcsár gyakran magyaráz meg közismert neveket, fogalmakat. A levelek szövegéből egyértelműen érthető vonatkozásokat is előszeretettel jegyzeteli. Például: a 8. levélben a Vály család tagjairól, a 96. levélben öv. Jókayné komáromi életkörülményeiről, a 141. levélben a kor lapjairól közérthetően esik szó, ezeket teljesen felesleges megmagyarázni (vö. 269–270., 357–8., 401. l.). A jegyzetekben nem ritka az ismétlődés sem, a meg-

felelő hivatkozás alkalmazása helyett. Például: az első 15 levél jegyzetei állandóan ismétlik Jókai iskoláztatásának különböző adatait, – helyesebb lett volna egy helyen összegezni tanulóéveinek történetét. A kötet a 459. lapon külön felsorolja Jókai rokonságát, az egyes levelek jegyzetei mégis tele vannak a rokonok, a rokonsági fokok magyarázatával. Olykor egy levél jegyzetein belül is megismétlődik ugyanaz a magyarázat: a 203. levél jegyzetéből kétszer is megtudjuk, hogy Váli Mari és férje, Peti József pesti lakosok (vö. 450–1. l.). Kulcsár néha túljegyzetel, nem tart mértéket a szöveghely magyarázatában. Például: Klára Sándorról, Jókai pápai szállásadójáról, ill. Klára és diákjai konfliktusáról (5. lev., jegyzete: 267. l.), Kertbeny Károlyról és családfájáról (21. lev., jegyzete: 281–3. l.), az 1848. októberi Rózsa Sándor ügyről (66. lev., jegyzete: 321–5. l.) túlzás annyira részletes információkat adni. – A jegyzetapparátus dicséretére legyen mondva, hogy hibás, pontatlan vagy feltűnően hiányos jegyzetből keveset találtam. Néhányat azért megneveznék, a levelek sorrendjében haladva. A 29., 1846. november 19-i levélben Jókai értesítette édesanyját, hogy a *Hétköznapiok* c. regényének fogadtatása jó, „Báró Eötvös is igen kedvezőleg nyilatkozott felőle.” Kulcsár a jegyzetben azt írja, hogy „E. József nyilatkozatáról nincs tudomásunk; kedvező nyilatkozatot – ismerve akkori felfogását a szélső romantikáról – aligha tehetett.” (L. 291. l.) Szerintem nincs okunk kételkedni Jókai közlésében; egyrészt: miért írná ily határozottan, ha nem hallotta volna, másrészt: Eötvös vonzódott a romantikához (pl. igen kedvelte Kemény egy évvel később megjelent *Gyulai Pálját*), és volt szeme a prózairói tehetség felismeréséhez is. A 35., 1847. január 5-i levél arról szól, hogy Jókai elvállalta a Széchenyi irányította *Jelenkor* c. lap *Budapesti Napló* elnevezésű újdonságrovatának szerkesztését. A levél jegyzete közli a lapról a fontosabb tudnivalókat, s kiigazítja Jókait: Kovács Lajos, a szerkesztőség tagja ugyan meg akarta nyerni Kemény Zsigmondot is a lap munkatársának, „Kemény azonban Kossuth Pesti Hírlapjához csatlakozott...” (l. 295. l.). Az igazság az, hogy Keményt maga Széchenyi már régebben szerette volna párthívei és munkatársai között tudni, Kovács „a csábító akcióknak” csupán eszköze volt; az ekkori Pesti Hírlapot pedig Kossuthnak nevezni szarvashiba: Kossuth 1844. június végéig szerkesztette a lapot, tőle a centralisták vették át, s Kemény 1847-ben a centralista csoport Pesti Hírlapjának lett külső munkatársa. A 101., 1852.

szeptember 5-i, édesanyjához küldött levél jegyzete nem kielégítő (l. 362. l.). A levélben Jókai elhárította édesanyja és Károly bátyjék tervezett pesti látogatását. Arra hivatkozott, hogy feleségének „most két hétre Miskolcra kellett menni”, neki pedig a cenzúrával akadt sok baja. Ha a sajtó alá rendező utána nézett volna Laborfalvi Róza miskolci útjának, több érdekes dolog nyomára bukkan. Róza augusztus végétől szeptember 20-ig nem lehetett Miskolcon, hisz a Nemzeti Színházban 3–4 naponként főszerepet játszott; ő szeptember 24-től szerződött 10 napra Miskolcra. Jókai egyszerűen füllentett: rendkívül sok munkája volt, írta a *Törökvilág Magyarországon* és *A kétszarvú ember* c. regényeit, s nem tudott rokonaival foglalkozni. Egyébként mindezt megerősíti Jókai Várady Antalhoz írott, 1852. szeptember 20-i, publikálatlan levele is. A 122., 1854. február 28-i Jókai-levél jegyzeteiben a címzett Pompéry Jánosról azt olvassuk, hogy a Pesti Napló „belső munkatársa s Kemény Zsigmond után (1856) szerkesztője lett.” (L. 387. l.) Ez így pontatlan: Kemény 1855. június 22-től 1856. december 9-ig szerkesztette a Pesti Naplót, utána lett Pompéry a szerkesztő, majd Kemény 1857. december 1-től visszavette a szerkesztői munkakört. A 144., 1855. december 12-i levél jegyzeteiben egy dátum téves: Laborfalvi Róza jutalomjátéka Jókai *Könyves király* c. históriai drámájában 1855. december 18-án, kedden volt, a Nemzeti Színházban (l. 404. l.). Végül: a 197. levél jegyzete elfogadhatatlan (l. 445–6. l.). A levelet Lisznai Kálmán írta Jókainak, 1859. augusztus 17-én; a szövegből nyilvánvaló, hogy verset küldött az *Üstökös*be, hosszasan leírva azt is, hogy milyen illusztrációt kér hozzá. Az *Üstökös* 1859. október 29-i számában, a 70–71. lapon olvasható is e képes vers, *Vitézkorty, vagy: hogy kóstol a katona* címmel, Lisznai Kálmán aláírással. Minderről a jegyzet szót sem ejt.

A 2. kötet jegyzetapparátusa rendkívül gazdag, magas színvonalú. A sajtó alá rendező Oltványi Ambrus maradéktalanul kamatoztatja itt nagy szakértelmét, széles körű műveltségét: a levelek szövegösszefüggéseinek magyarázatához hatalmas művelődés-, irodalom-, színház- és művészettörténeti, társadalom- és politikatörténeti anyagot vonultat fel. Jókai életművében kitűnően tájékozott, az életrajzi vonatkozások feltárása mellett rendre utal a Jókai-művek és a levelezés közös motívumaira is. Sajnálatos viszont, hogy – főképp az 1860–70-es évek politikai viszonyait és köztörténetét illetően – meglepően sok a hibás adat, a téves vagy vitat-

ható megállapítás a jegyzetekben, – mintha a Jókai kritikai kiadás sajtó alá rendezésében szerzett nagy rutinja olykor óvatlanná, felületessé tenné Oltványit. – *Módszertanilag* kiérleltbb ez a kötet, mint az első: a világos jegyzetelési elvek szinte maradéktalan következetességgel valósulnak meg benne. Az 1. kötet felsorolt metodikai hibáinak itt alig találjuk nyomát: Oltványi szöveg helyi magyarázatokat ad, nem ismételi, hanem hivatkozik, s tartózkodik a túlmagyarázástól. Szívesen él a hipotézis eszközeivel: ilyenkor alternatívákat sorol fel, és ritkán téved, ellenben gyakran jut bravúros filológiai megoldásokra. Ha nem tudott valamit felderíteni, a filológusi eljárás etikájának megfelelően rendszerint külön jelzi a jegyzetekben. – *Tárgyi hibát, pontatlanságot, szembetűnő hiányosságot* többet találtam, mint az 1. kötetben. Néhányat itt is felsorolnék, szintén a levelek sorrendje szerint. A 225., 1861. február 4-i, Válné Jókai Eszternek írott levélben Jókai utal a három Jókai-testvér 1850. szeptember 12-i vagyoneosztási megállapodására, az egyes birtokrészek későbbi eladására, a testvérek közötti anyagi ügyekre (l. 13. l.). Minderről a levél jegyzeteiben egyetlen szó sincs (l. 556. l.), s így nem is érthető a szöveg mondanója; az 1. kötetnek az anyagi kérdésekről szóló levelei, illetve ezek jegyzetei tartalmazták a megfelelő adatokat, ezekre hivatkozni kellett volna. A 229., Jókay Károlyhoz írott levélben szó van a Pesti Hírnök 1861. március 21-i számában, *Jókay* aláírással közölt rövid komáromi tudósításról (l. 16–17. l.); a jegyzetből hiányzik a határozott állásfoglalás: valóban Jókay Károly írta volna azt? Jogos tehát Jókai szemrehányása? (L. 558. l.) A 231. levélben, amelyet Tisza László írt Jókainak, több földrajzi név fordul elő, de a jegyzet nem magyarázza ezeket (l. 559. l.). Általában: a kevésbé ismert hazai és külföldi helyneveket ritkán jegyzeteli meg Oltványi. Számomra meggöyözően bizonyítja a sajtó alá rendező, hogy a 248., 1862. augusztus 30-i levelet Jókai Ivánka Imrének írta. A levélben előfordul Irányi Dániel neve is. Kár, hogy a jegyzet nem jellemzi Jókai és Irányi ekkori kapcsolatát, s helyett Irányi politikai pályájának néhány adatát közli csupán, de ezt is pontatlanul (l. 575. l.). Irányi valóban „a kiegyezés után” tért haza emigrációjából, pontosabban: 1868 végén; érdekes, hogy Kossuth javaslatára választották meg Pécs város képviselőjének. Az helyes, hogy „1869-től a 48-as párt elnöke volt”, de az a megfogalmazás, hogy „e párt utódának: az 1884-ben megalakult Függetlenségi Pártnak

szintén elnöke volt”, nem precíz; ti. 1874. május 17-én kettészakadt a 48-as párt; a többségből és a hozzájuk csatlakozó volt balközépi csoportból megalakult a Függetlenségi Párt, a kisebbség – Irányi elnöklétével – megmaradt 48-as pártnak. E két baloldali párt egyesült 1884-ben, Irányi vezetésével, de Függetlenségi és 48-as Párt néven. Irányi ekkori politikai elveinek jellemzésére e mondat: „következetes harcot folytatott a polgári házasság és más liberális reformok érdekében” elégtelen és lefokozó jellegű. Így jobb lett volna: közjogi téren 48-as, a külpolitika kérdéseiben és a belpolitikai reformok terén következetesen polgári demokratikus nézeteket vallott, – hisz gondoljunk a kiegyezéses rendszer és a monarchia külpolitikájának elvi elutasítására, haladó nemzetiségi politikájára, az általános titkos választójog bevezetéséért, a feudális jellegű köztársaságok eltörléséért és sok már polgári reformért vívott konok harcára. A 258., Jókay Károlynak írott levél keletkezése helyesen 1864. május 4., 5. helyett (l. 44. l.). Az Athenaeum Rt. nem 1869-ben, hanem 1868-ban alakult (l. a 261. levél hibás jegyzetét, 583. l.). A 313., 1866. szeptember 13-i levelet Böszörményi László írta Jókainak. Fontos dokumentum e levél, a szélsőbal határozott politikai szembefordulását fogalmazza meg Deák többségi, illetve Tisza és Ghyczy kisebbségi egyezkedő tervezetével. Jókai közölte lapjában Böszörményi és társai Magyarország teljes állami függetlenségének visszaállítását követelő cikksorozatát. Oltváni a jegyzeteken nem jellemzi Böszörményi és Jókai viszonyát, csak Böszörményi személyéről ad kurta magyarázatot, de ezt is eléggé pontatlanul. Ezt írja: „Az 1865-i országgyűlés képviselőjeként a 48-as párt (az ún. szélsőbal) egyik vezetője volt.” (L. 616. l.) A radikális baloldali csoportosulásra 1865 végétől 1868 tavaszáig célszerű alkalmazni a szélsőbal nevet; a 48-as párt elnevezést 1868. április 2-án vették fel, korábban semmiképp sem lehet 48-as pártól beszélni; a 48-as pártnak viszont – igen sajnálatos módon – Böszörményi már nem lett „egyik vezetője”. A 318. levelet Mocsáry Lajos írta Jókainak, 1867. február 8. és 11. között. A jegyzetben érdemes lett volna kitérni kettejük érdekes kapcsolatára. A Mocsáryról szóló magyarázatban ismét csak pontatlan állításokat olvassunk: „1861-ben, majd 1869-től 1892-ig országgyűlési képviselő volt. 1869-től 1872-ig a balközéppártba tartozott, majd a függetlenségi párt tagja lett.” (Vö. 619. l.) Ezzel szemben: Mocsáry 1861-ben Deák-párti politikus volt, de már 1865–66-tól Tiszáékhoz

csatlakozott. 1872 őszétől a balközép pártban a Csávolszky–Mocsáry csoport kezdett eltávolodni a fúzióra készülő Tisza–Ghyczy-féle fővonaltól és közeledett a 48-as pártba, majd 1873. november 7-én ki is szakadt a balközépből; az 1874. május 17-én megalakult Függetlenségi Pártnak Mocsáry alapító tagja volt. Egyébként 1869 és 1892 között megszakításokkal volt képviselő. A 358., 1868. január 6-i levél jegyzetében azt állítja Oltváni, hogy „1868 folyamán és 1869 első hónapjaiban... Jókai és a balközéppárt köréje és a H köré tömörülő szárnya... őszintén törekedett a szélballal való együttműködésre.” (Vö. 646. l.) Az „őszintén törekedett” kifejezés erős, Jókaiék és Tiszáék ellentéteinek illuzórikus szemléletéről árulkodik, s Jókai ekkori politikai elveinek, szerepének önkéntelen megszüntetése is. Nincs mód itt arra, hogy kifejtsem ellenvéleményemet, csupán jelzem: az ekkor valóban meglévő, érzelmi indítékú vagy taktikai célzatú, részleges és időleges együttműködés a belpolitikai élet egy-egy területén (pl. a demokráta körökben, a honvédegyletekben, a választási mozgalmakban stb.) még nem jelentett a 48-as párttal tartós, őszinte együttműködési szándékot Jókaiék részéről, – hisz szinte minden alapvető kül- és belpolitikai kérdésben eltért a felfogásuk. A 373., 1868. július 28-i, a 376., augusztus 8-i és a 378., szeptember 21-i leveleket gr. Keglevich Béla írta Jókainak. E levélcsoport, illetve jegyzetei kitűnő példát szolgáltatnak arra, hogyan nem szabad hipotézist állítani. A 373. levélben Keglevich azt kérdezi Jókaitól, hogy „a felmondott cautiót” mikor vehetné fel? (L. 167. l.) A 376. levélből megtudjuk, hogy e „cautiót” 1868. májusában tette le és összege 10 500 forint. (L. 169. l.) A 373. levélhez írott jegyzetben Oltváni e „cautió-ügyet” az *Igazmondó* c. hetilappal hozza összefüggésbe, mondván: a lap felügyelő bizottságából Keglevich ekkortájt lépett ki, és bizonyára visszakérte a letett „cautiót”. A feltevés téves. Az 1852. szeptember 1-i sajtórendtartás szerint egy napilap kauciója volt 10 500 forint, egy hetilapé csak ennek a fele. Keglevich a *Hon* kaucióját tette le 1868 májusában, s kapta vissza az Athenaeum Részvénytársaságtól az év őszén. Az *Igazmondó* kaucióját Jókai tette le, Jókay Károly segítségével, 1867 júniusában. Mindezt perdöntően bizonyítja Jókai 1868. július 29-i, Emich Gusztávhoz írott kiadatlan levele is. A 386., 1868. november 9-i levelet Degré Alajos küldte Jókainak, felesége nevében is kérve, vállalja el újszülött fia keresztapaságát, s evégből

november 16-án utazzon hozzájuk Vác-Papvölgyébe (1. 176–7. l.). A jegyzetben röviden írni kellett volna Jókai és Degré viszonyáról, s legalábbis jelezni, hogy vállalta-e Jókai a keresztapaságot? Tudtommal nem. Egyébként Degré 1857-ben vette el Koller Amáliát, aki 3 fiút és 4 leányt szült neki; birtokuk a Vác melletti Papvölgyében volt, Császár Ferenctől vették. A 387. levelet Rosty Zsigmond írta Jókainak, 1868. november 20-án, Szent-Pétervárról. Rostyról nem tud semmit a jegyzet (l. 665. l.). A levélből kitűnik, hogy Rosty Pétervártot dolgozó magyar diplomata volt, akinek Bécsben élt Flórián nevű öccse. Ezekből az adatokból bizonyos, hogy Rosty Zsigmondnak (1811–75), a neves jogásznak és közírónak 1843. július 21-én született idősebb fia a levélíró. A 397. levél jegyzeteiben Csávolszky Lajos érdekes alakjáról olvasunk nem eléggé pontos és nem kielégítő sorokat (vö. 672. l.). A publicista születési éve nincs megnyugtatóan tisztázva; Oltványi 1838-ra teszi, a valószínűleg helyes dátum: 1841. június 3., Buják. Erdemes lett volna megjegyezni, hogy az 1873. november 7-i pártértekezleten ő és öt társa – az ún. elvhű balközép – szembeszállt Tiszákkal és kilépett a pártból. 1874. január 1-én megindította kitűnő napilapját, a *Baloldalt*, április 1-én ennek utódját, az *Egyetértést* (e lap tehát nem 1875-ben jelent meg!), amelynek élén nagy szerepet játszott a Függetlenségi Párt 1874. május 17-i megalakulásában. A 428. levél említi Simonyi Ernő nevét; a jegyzet túlzottan lakonikus és sommás magyarázatot ad róla (vö. 690. l.). Simonyi rendkívül rokonszenves, művelt, gazdasági képzettségű demokrata polgár volt, Kossuth bizalmasa. 1868 tavaszán jött haza, a 48-as párthoz csatlakozott, és Kossuth segítségével a Baranya megyei német-üröghi kerület képviselője lett. Kezdeményező szerepet vállalt a Függetlenségi Párt létrehozásában. Jó lenne tudni, ki volt a 462., Tisza Kálmán Jókaihoz írott levelében említett Kiszely? (L. 252. l.) Talán a meglehetősen jelentéktelen balközépi újságíró? Oltványi elfeledte jegyzetelni (vö. 713. l.), sőt még a Névmutatóból is kihagyta. A 497., 499. és 504. levelekben gyakran esik szó az 1870-i porosz-francia háborúról. A levelek jegyzeteiben Oltványi ismerteti a kormánypárt és az őt támogató balközép háborúval kapcsolatos közös, semlegességet hirdető politikáját (vö. 745–6., 748–9., 761–3. l.), e politika valódi tartalmát és tendenciáját azonban nem tárja fel megfelelően, és nem illeti kritikával. Erdemes lett volna ugyanis leszögezni, hogy a háború, a második szakaszában, porosz

részről területabló, hódító háborúvá vált, amelyről Kossuth és a 48-as párt vezetői (Irányi, Simonyi és mások) Marxékhoz közelállók, lényegében helyes elmarasztaló ítéletet mondtak. Tiszáék – és bizonyos francia szimpátiája ellenére Jókai is – objektíve Andrassy és a németbarát osztrák körök perspektivikusan német orientációjú, új nagyhatalmi politikáját támogatták. Az 574., 1872. február 26-i levél jegyzetelésekor bátran élhetett volna Oltványi hipotézissel. A levelet Greguss Ágost írta Jókainak, s benne – Arany László és a maga nevében – hármas találkozáot beszélt meg vele, az 1872. február 28-i Kisfaludy Társaság-i ülés előttre. (L. 400. l.) A jegyzet szerint nem tudni, miről akartak hárman tanácskozni. Pedig a következő, az 576. és 577., Vajda János által Jókainak küldött levelek és ezek jegyzetei (vö. 402–4., ill. 839–840. l.) szinte bizonyossá teszik, hogy Greguss és Arany László Vajda János *Kisebb költemények* c. kötetének vitás kiadási kérdéseit akarták előlegesen megbeszélni; Jókai és Greguss ugyanis támogatta a kiadást, Arany László és főképpen Gyulai Pál nem. A 627., 1873. január 29-i, Simonyi Lajosnak írott levél tulajdonképpen egy adásvételi aktus lezárása: Jókai elismervényt ad arról, hogy a gubacsi pusztán levő ötholdnyi birtokát 2 500 forintért eladta Simonyinak és rögzíti a fizetési feltételeket. Kár, hogy a jegyzetelő nem derítette fel Jókai eme anyagi ügyét. Végül a jegyzetapparátus legszarvasabb hibája a *Függelek*-ben közölt 713. levélhez fűződik. A levelet Madarász József szélbelpárti politikus írta Jókainak és szó van benne Amerikában élő fivérééről, Madarász Lászlóról, az 1849-i kormány radikális rendőrmiszteréről. (L. 538–9. l.) A jegyzetben ez olvasható: „Arra nézve, hogy Madarász József valóban meglátogatta-e fivérét Amerikában, nem találtunk adatot. Emlékirataiban nem számol be ilyen útról.” (Vö. 955. l.) Madarász József igenis meglátogatta Madarász Lászlót: 1859. május 28. és október 3. között tett nyugat-európai, illetve amerikai utat; június 25-én találkozott testvérével Amerikában és szeptember 4-ig voltak együtt. S mindez olvasható: Madarász József: *Emlékirataim 1831–1881*. Bp. 1883. 294–324. l.

*

A fentiekben kifejtett véleményem után is fenntartom, amit kritikám bevezetőjében mondtam: örülhetünk a Jókai-levelezés első két kötete megjelenésének. Hisz jelentős forrásgyűjtemény, a XIX. század minden kutatója

számára értékes munkaeszköz birtokába jutottunk. A sajtó alá rendezők tudományos teljesítménye elismerésre méltó, a klasszikusaink jelenleg folyó, különféle kritikai kiadásainak jó

átlagszínvonalán áll. Ūszintén reméljük a munka folytatódását, az 1875 utáni Jókai-levelezés mielőbbi megjelenését.

Rigó László

A MAGYAR FILOZÓFIAI GONDOLKODÁS A SZÁZADELŐN

Bp. 1977. Kossuth K. 473 l.

Többféle misszióknak is eleget tesz *A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn* c. tanulmánygyűjtemény. Külön kiemelnek ezek közül az anyagfeltárás, az elmélyült forráskutatás és kommentálás szép küldetését, s ami ezzel szervesen összefügg: a különféle – sanda szándékokból, reflexszerű sztereotípiákból avagy egyszerűen csak felkészületlenségből táplálkozó – helytelen vélekedések és előítéletek implicit cáfolatát. Egynémely értelmiségi körökben mindmáig makacsul tartják magukat olyféle prejudíciúmok, hogy Magyarországon soha nem tettek számottevő filozófusok (vulgárisabban: nemzeti karakterünktől idegen mindenfajta bölcselet), vagy ha akadtak is – mint pl. a századelőn – igényes gondolkodóink, nem a sajátos magyar sorskérdésekre kerestek és adtak választ. A kötet szerzői sem tagadják, hogy jócskán akadtak életidegen, spekulatív és doktriner hajlandóságok e fiatalokban, néhányan közülök – már csak származásuk és helyzetük okán is – évekig kacérokodtak a „nemzetfőltöttség”, a világpolgárság gondolatával, ámde létüknek és filozófiájuknak mindig voltak magyar gyökerei és kötődései, az idők beteltével pedig a legtöbben habozás nélkül vállalták a honi ügyek, a progresszió szolgálatát, s hívek maradtak meggyőződésükhöz mindhalálig.

A könyv – Hermann István korszakjellemező bevezetőjét követően – portrék sorát vázolja fel, a baloldali gondolat útnyitójaként (45.) minősített Alexander Bernáttól az alexanderi vonzásokörből induló Mannheim Károlyig. Megannyi tüneményes pályakezdés, nagy ívű (s igazából a vizsgált periódus után kiteljesedő) vagy épp torzóban maradt, szomorúan korán derékba tört (Zalai Béla sorsa példázza ezt) emberigondolkodói életút. Mennyi eltérés a karakterekben s a felfogásokban, s mégis mennyi bujkáló azonosság és hasonlóság. A tanulmánygyűjtemény darabjai megállnak önmagukban is, de valóban izgalmassá és tanulságossá kölcsön-

hatásukban, egymást folytatató-kiegészítő viszonyrendszerükben szerveződnek. Szó sincs természetesen valaminő mesterkelt egyöntetűségről, preconcepcióknak tetsző (s így a hitelt megingató) koherenciáról. A szerzők felkészültségének, módszereinek különbségei jól kivehetőek (még a koncepcióbeli eltérések is markáns vonásokkal rajzolódhatnak elénk), az egyes, önelvű tanulmányokból mégis meggyőző összkép formálódik. Épp e természetes szervesülésnek, az akarva-akaratlan meglévő összefüggéshálózatnak a következménye, hogy ismétlésekkel, átfedésekkel elég gyakran találkozhatni a könyvben. Újra meg újra fölemlítődnek a századelő politikai és szellemi életének bizonyos eseményei, Lukács György származásának, pályakezdésének egynémely részleteiről, egyes műveinek jelentőségéről kétszer is értesülünk stb. Érthető, az anyag természetéből következő s a könyv becsét nem csökkentő, ám aligha mindig szükségszerű egybeesések ezek, számukat egy erélyesebb szerkesztői beavatkozás bizonynyal alaposan megkritikálhatta volna. Szintűgy szemet szúr a tanulmányfűzérnek egy másik, apróbb esendősége is: a biográfiai dolgában tapasztalható következetlenség. Ha többnyire kapunk rövidebb-hosszabb életrajzokat, miért kellett mellőzni ezt pl. Fogarasi Béla esetében? Lényegesen nagyobb hiba az eddigieknél – s a korrekúra avagy a nyomdai munka felületességéről árulkodik –, hogy bosszantó, olykor a megértést is nehezítő sajtóhibák tarkázzák sűrűn a szöveget. A vessző és ékezethibák tömegén kívül nemegyszer súlyosabb helyesírási vétségek is akadnak („megérttetésére”: 263., „meg volt”: 304. stb.), s korántsem mindegy, ha Kafka helyett Kaffkát (318.), etikai helyett epikai (30.), fogalmi helyett „fogalmi”-t (388.), 1848 helyett pedig 1948-at (377.) olvashatunk stb. stb. Egy ilyen rangú s az egyértelmű, pontos szóhasználatra és fogalmazásra olyannyira rászoruló kiadványban kínos meglepetést okoznak az effélék.

Elvezetes és szerföltt tanulságos szemlélni és tanulmányozni e nagyszabású arcképcsarnokot, még akkor is, ha maguk a szerzők jelzik a feldolgozott anyag fájdalmas hiátusait, a kutatások jelenlegi stádiumának csak hipotézisekkel aládúcolható bizonytalanságait, s tudván tudják: aligha mondták ki itt a végső szót. A magunk részéről egyéb portrékkal is örömet találkoztunk volna; kivált Arnold Hauser indulásának képét hiányoljuk, de Popper Leó, Antal Frigyes (és mások) sem épp méltatlanok egy bővebb elemzésre. S szembe kellene néznünk egyszer már Ritoók Emma életútjával és műveivel! Különös, ellentmondásos alakja tanulságos lehetne több vonatkozásban is.

Szafolyóíratra tartozik annak megmérése, mi újat s mi vitathatót hozott e kötet specifikusan filozófiatörténeti, ideológiai szempontból. Az irodalomtörténész legfőként az Alexander Bernátról, a Vasárnap Társaságról – a Négyesy-stílusgyakorlatok eme bölcséleti változatáról – és a Lukács György pályakezdéséről írottakat forgathatja a legnagyobb haszonnal, ám méltó a figyelme a többi fejezet is. A Novák Zoltán tanulmányába épített portré a fiatal Balázs Béláról egyenesen reveláló, és sokszorosan felülmúlja K. Nagy Magda 1973-as monográfiájának idevágó passzusait. Novák esszéje egyébként a legjobb egyik a kötetben, s fejtegetéseinek olvastán újfent rádöbbenhetünk: mily nagy szüksége volna a korszak kutatójának Balázs Béla naplóira – könyv alakban! Hisszük, nem soká kell várni már rájuk! Egy tűnődő kérdést is indukál Novák tanulmánya: vajon kiből toborzódhatott a Szellemi Tudományok Szabad Iskolájának néhány tucatnyi hallgatósa? Balázs Béla diáriuma rögzít egyptár nevet (354.), de bajos beérnünk ennyivel. Sokat mondhatna egy hozzávetőleges teljességgel rekonstruált névsor – épp amily beszédes a galileisták katalógusa. S maradéktalanul igaza van Beóthy Ottónak: sürgetően fontos az ifjan elhunyt Zalai Béla emberi és gondolkodói hagyatékát, kapcsolatainak dokumentumait és történetiát előásnunk a feledésből – amíg nem késő. Irodalomtörténeti szempontból is multhatatlan kötelesség ez, hiszen a Babits–Juhász–Kosztolányi levelezésben is gyakorta szereplő Zalainak a *Négy fal között* költője egyenesen brandesi szerepet szánt. Joggal szeretnők hát tudni: mit adhatott a Négyesy-seminárium résztvevőinek, különösképp Babitséknak Zalai Béla, az ígéretesen induló bölcselő? Az eszmekapcsolatoknak ezúttal igen

lényeges irodalomtörténeti konzekvenciái is lehetnek!

Noha korántsem érzünk kellő kompetenciát első renden a filozófusokat illető kérdések taglalására, ily vonatkozásokban is akad egy-két megjegyzésünk. Úgy tartjuk, Nietzsche túlontúl szigorú megítélésben részelte a kötet, kivált Hermann István bevezetője. Még mindig *Az ész trónfosztását* író Lukács György koncepciója és tekintélye nyűgözi szerzőnket, ámbár az a rigorozitás inkább egy bizonyos történelmi korszak *akkor* nagyon is érthető egyoldalúsága volt. Eszünk ágában sincs tagadni Nietzsche bölcséletének irracionális, könnyen kisajátítható, faszálható tendenciáit, mégis az a véleményünk, hogy a haladó gondolatnak adott erős ösztönzések e filozófiának a lényegéből is, nem csupán járulékos elemeiből avagy szándékos-szándéktalan félrehallásából, deformálásából következtek. Korunk és a tudományos objektivitás egyaránt lehetővé teszi, hogy némileg enyhültebben, ne mindig antifasiszta indulatokkal pillantsunk vissza e gondolatrendszerre, különösképp, ha a századelő Nietzsche-élményét és recepcióját vizsgáljuk. Akkor pedig nem kell számon kérnünk Fülep Lajostól, miért nem vette észre a német bölcselő egynemely veszélyes és kisajátítható tanításait (200–201.), illetve a „látnoknak” kijáró dicséret is elmaradhatna (203.).

A tévedés kockázatát vállalva tennők szóvá, hogy érzésünk szerint Simonovits Anna jócskán fölstilizálja Palágyi Menyhért gondolkodói portréját. Noha több helyütt is megöklentően modern és sugallatos ez a filozófia, mégis szép túlzásnak tetszik a többször is kiutalványozott „zseniális” minősítés. Palágyit nem ok nélkül tartja irracionalista természetfilozófusnak, a szélsőséges relativizmus követőjének a szakirodalom, s bölcsellete meglehetősen elegyes értékű. Számunkra az is meglepő, hogy Simonovits, miközben regisztrálja Palágyi természet- és társadalomfilozófiájának – színvonalkülönbségekben is felöltő – dualizmusát, szinte teljesen értetlenül áll a jelenséggel szemben, holott a magyarázat roppant kézenfekvő, az ellentmondás feloldásához szükséges anyagot maga a tanulmány tartalmazza, s Litván György „Jászi Oszkár, a magyar progresszió és a nemzet” c., ugyanitt publikált esszéje is szolgáltat megvilágító adalékokat. Palágyi társadalombölcselate a velejéig konzervatív. A kolozsvári egyetem magántanáráként a „magyar gondolat” egyik élharcosának, Apáthy Istvánnak a vonzáskörében

tevékenykedik, s így egy csöppet sem váratlan, ha a nemzeti elv felől bírálja a marxizmust, ha a Magyar Társadalomtudományi Szemle és a Magyar Figyelő gárdájához csatlakozik stb. Csakugyan durván és elfogultan félremagyarazza és vulgarizálja Marxot, de – ellentétben Simonovits állításával (160.) – igen ismerte *A tőke* szerzőjének bizonyos műveit. Máskülönben miként parafrázálhatná például *A kommunista kiáltvány* hosszú passzusát (160.)? Palágyi marxizmusellenességének a nyitját – egyebek közt – a nemzeti „elem” fontosságáról vallott nézeteiben leljük föl: Lassalle épp azért imponál neki, mert „nemzeti alapokra helyezi át a szocializmust” (159.), s ugyanő hazafivá avatja, „a nemzeti élet részévé teszi a munkásokat” (162.), miközben „a marxizmus nemzetbontó” jellemű (uo.). Nincs mit szépíteni: egy, a századfordulón széltehetően hangoztatott előítélettel van dolgunk. Vegyük még hozzá, hogy Palágyi a darwinizmussal kapcsolatban az összeműködés és az evolúció gondolatának szószólója (150–151.), Lassalle tanaiból is ugyanezeket a szempontokat hangsúlyozza nyomatékkal (159., 162.), s máris éles körvonalakkal rajzolódnak elénk egy eszmerendszer arcúlat, fölsejlik a természet- és társadalombölcelet alapelveinek érdekes koherenciája.

Ki a századelő filozófiájával foglalkozik, annak e periódus irodalmával, művészetével is akad óhatatlanul több-kevesebb találkozása. Sokszorosan összefonódásban, kölcsönösen termékenyítő szimbiózisban éltek s ténykedtek festők, poéták, gondolkodók, szociológusok stb., s ismertek emez együttműködés áldásos következményei. A különböző, laza vagy szoros kapcsolatok sokszorosra hatványozták a szellem izgalmát, nagy gerjesztői lettek művészet és gondolat aktivitásának. A lényegre tapint Hermann István: a magyar forradalmak s szellemi előzményeik csakugyan „modernre szabott „költői koturnusban” játszódtak le” (14.). S mennyi hasonlóság és azonosság telíti a kor filozófiáját és irodalmát! Költőink-íróink szintúgy mélyen megélték a kultúra válságát, az elidegenedést, ők is csordultig voltak megváltásvágygyal, sóvár messianizmussal. Épp csak más formában, a maguk műfajával reagáltak a ki-zökkent időre. S mily sugallatos analógia: amint a háború gyötrelmeinek s a forradalmak előszelének hatására ifjú filozófusaink leszálnak a szubjektív idealizmus, a metafizika egéből a való élet talajára, úgy váltanak ez időben költőink individualizmusból, fájvirág esztéticizmusból,

antiintellektualizmusból egy közösségibb, objektívabb, inkább a rációnak hódoló eszményre és modorra! (Vö.: Pomogáts Béla: *A líra tárgyias fordulata és a Nyugat második nemzedéke*. ItK 1976/2.)

Apróbb-nagyobb irodalmi allúziók, kitekintések és fejtegetések szükségszerűen felbukkannak a vizsgált tanulmányfűzér lapjain is. Be kell vallanunk, a könyvnek épp ezek a leggyöngébb részletei. Némelykor csak – félig-meddig tán érthető – tájékozatlanság, másszor furcsállható elfogultság, gyakran azonban meglepő, dogmatikus szemlélet nyilatkozik meg bennük. Bocsánatos véteknek tekintjük a sajátosan irodalmi terminusok pontatlan, bizonytalan használatát. A szecesszió kifejezés igen ötletszerűen s vajmi keveset mondó fogalomként tűnik elénk (6., 344.), nem túl tartalmas a kor művészetének-költészetének „impreszionista-szimbolista” megjelölése (167., 173.), s aligha tapintunk a lényegre Ady „impreszionizmuson túlnőtt versei”-t emlegetvén (466.). Nem szerencsés, de megbékélhetünk azzal is, hogy Palágyi Menyhért irodalmi nézeteit és működését minden kritika, minősítés nélkül ismertetik (122–123.). A Négyesy-szeminárium jelesebb résztvevőinek névsora pedig Grezsa Ferenc idézett munkájának nem a lábjegyzetében, hanem főszövegében szerepel (216. 8. jegyzet).

Lényegesen nehezebb megértőnek lennünk akkor, ha egyes írók, bizonyos irodalmi jelenségek és polémiák elfogult vagy torz megítélésébe ütközünk. Bajos volna csatlakoznunk Kiss Endre Juhász-interpretációjához (178.), oly nyilvánvaló benne az aránytévesztés. A legtöbb vitánk azonban Hermann István bevezetőjével és néhány további – az ő koncepciójához igazodó – kitételrel akadna. Nem tudunk mihez kezdeni azzal a megjegyzéssel, amely szerint a magyar polgárság progresszív rétegei „egész ideológiájukat, egész eszme- és gondolatvilágukat s annak dinamikáját a népi mozgalmakból (Hermann Istváné a kiemelés), illetve a munkás- és parasztosztályok helyzetéből merítették” (12.). A könyv legtöbb fejezete ennek épp az ellenkezőjét igazolja. Szerintünk igen elfogult és egyoldalú a Gyulai Pál adta Petőfi-képhez fűzött kommentár (15–16., 53.), s egyszerűen tarthatatlan az efféle minősítés: „... Gyulait nem lehet minden tekintetben (!) a magyar reakció képviselőjének tekinteni...” (15.). Továbbra is képtelenek vagyunk Kemény Zsigmondot a reakció ideológusának és szállásainálójának értékelni (9., 16.), félremagyarázóinak, kisajátítóinak vétkeiért

nem felelhet ő. Hermann túlbecsüli egy kissé Erdélyi Jánost (10.), s elegendő ok nélkül tételezi zseniálisnak a *Nosztly fiút* író Mikszáthot. Legnyomósabb ellenérveink mégis a századelő íróiról kifejtett nézeteihez kapcsolódnak. Balázs Béla népisége aligha mutatott túl Adyn (31.), az pedig egészen bizonyos, hogy semmiféle hatással nem volt a fiatal József Attilára, kivált nem az eredetiség és teljesség szempontjából (31. Vö.: Szabolcsi Miklós *Érik a fény*. Bp. 1977. 465.). Lehangelőan vulgárisnak érezzük az Ady Endre tragikumáról adott magyarázatot (28.), a „blaszfemikus istenkeresés” (29.) Révaitól származó koncepcióját pedig rég meghaladta irodalomtudományunk. S ugyan mi szükség van arra, hogy egy, az 50-es évekből ismerős manőverrel ismét csak szembeállítsuk Adyt és küzdőtársait, s tendenciózusan elhatároljuk a magyar Ugar szerzőjét a *Nyugattól* (13–14., 21 stb.)? Ismét megszületik a „magányos óriás” legendája (31., 303.), újfent kiderül, hogy – állítólag – Ady és Lukács György „túrt vendégnek” számított a *Nyugat* és a *Huszádik Század* hasábjain (377.). Mindez arra jó csupán, hogy legyen ürügy elmarasztalni Babitsot, Kosztolányit, Ignotus és másokat. Kár újrakezdeni e régen lezárt polémiákat! A gyakran fölemlgetett Babits–Lukács kontroverzia is mindig az előbbit megrovó hangsúlyokkal zárul. A homályosságról lefolyt emlékezetes vitában így minősül Babits – objektíve bár – „a reakció egyik divatos jelzőszavának újrafogalmazójává” (17.), holott kétséget kizáróan neki volt igazsága. Novák Zoltán – különben kitűnő – tanulmánya is inkább Babits kárára kommentálja a Lukácsal lezajlott polémiát Balázs Béla költészetéről (332–334.), s azt sugallja, hogy a *Húsvét előtt* poétája nagyjából megbékélt az empiriával, az egykorú Magyarországgal (333., 339.). Az igazság ezzel szemben az, hogy – számtalan a bizonyítéka – Babits is lázadt és szemben állt minden szólamos, hivatalos

hazafisággal, ámde jóval erősebben kötődött is szülőföldjéhez, az értékes hagyományokhoz, mint az akkoriban nemzetföltöztésre vágyó Lukács és Balázs. S bármi legyen is a „mélység” lukácsi értelmezése (334.), lehetetlen eldisputálni, mekkorát tévedett a nagy filozófus Madách megítélésében (333.), főként azokban a – Nováktól már nem idézett – passzusokban, amelyek *Az ember tragédiájával* szemben Balázs Béla drámáit nevezik korszakos jelentőségűeknek...

Még egy-két megjegyzés. Bajosan hallgathatók el amaz észrevételünket, hogy vajmi kevés friss, eredeti tanulmány akad a kötetben. Az írók majd mindenikével találkozhattunk már valamely gyűjteményben, folyóirat-publikációként netán. A másodközlés önmagában véve nem hiba, itteni mennyiségében viszont aligha dicséretes. Azt is elvárhatnók, hogy egy ilyen rangú, bölcsellettal foglalkozó munka pontos, pregnáns, egyszersmind élvezetes stílusra törekedjék. Ezzel szemben a legtöbb fejezet lomposan, pongyolán, bőbeszédűen és igen nehézkesen adja elő mondanivalóját, olykor a közérthetőség és a nyelvhelyesség legelemibb normáira sem ügyelve. Litván György írásai jelentik a legüditőbb kivételt, ő mindig elegánsan, fordulatosan, szellemesen fogalmaz. Második esszéje külön kitűnik a „kényes” kérdések okos, rokonszenvesen árnyalt elemzésével is. – Említettük volt a korrektúra fogyatkozásait. Növelte volna a kötet tudományos hitelét, ha közismert művek és hetilapok címét nem több-kevesebb deformációval olvasnók. Helytelen így: „*A hét*” (10.), „*A halál Velencében*” (20.), „*Halál fia*” (177.), Dosztojevskij regényének címe pedig *Ördögök*, nem *Ördögösök* (30.).

Régi meggyőződésünk: kincseshánya a magyar századelő szellemi és művészeti élete. Függetlenül ellenvetéseinktől, ez a könyv is tovább erősítette hitünket.

Lőrinczy Huba

Tótfalusi Kis Miklós halotti kártája. Tolnai Gábor és Haiman György tanulmányával. Bp. 1978. Akadémiai K. 109 l. • 1 melléklet.

Tótfalusi Kis Miklósnak, az európai hírű magyar nyomdászknak és betűmetszőnek már eddig is számos kiadvány állított maradandó emléket, de írói műveit, irodalom- és művelődéstörténeti szempontból értékes levelezését ugyancsak kiadták irodalomtörténezeink. A kiadások közül kiemelkedik a Jakó Zsigmondé (Erdélyi

Féniks, Kriterion 1974.), amely Tótfalusi írói tevékenységének mindmáig legteljesebb és leg gazdagabb dokumentum- és szöveggyűjteménye. Ebben megtalálható az író temetésére készült halotti kárta is, a harminc latin nyelvű búcsúztató vers közül tizenkettőnek a szövege pedig Tóth István ihletett fordítása jóvoltából magyarul is olvasható volt.

Nem új felfedezés tehát a halotti kárta, mégis indokoltta vált a szöveg teljes kiadása: nem csupán azért, hogy a magyarországi kutatók és olvasók

könnyebben hozzáférjenek, hanem azért is, mert a kárta szövegének teljes áttekintése Tótfalusi kortársi értékelésének, utóéletének és nem utolsósorban kolozsvári környezetének olyan részleteibe is bepillantást nyújt, amelyek egyébként homályban maradnának. Tolnai Gábor bevezető tanulmánya például meggyőzően mutatja be a költemények hangulatát vizsgálva, hogy a halálba kergetett kitűnő nyomdász emlékének legnagyobb tisztelettel a betűk művészetének erényeit leginkább értékelni tudó szakmabeliek, a nyomdászlegények áldoztak. A többi verselményben jóval kevesebb az őszinte elismerés, sokkal több a már üres sablonná koptatott humanista közhely, a halálról és mulandóságról éneklő költői rutin. Ezeknek szerzői a kolozsvári kollégium tanárai és diákjai, akiknek kezét megkötötte a Tótfalusit elítélő enyedi zsinat kérelhetetlen határozata, s a többség nem kívánt beszélni a hivatalos állásponttal. Tolnai Gábor tanulmányának nagy érdeme, hogy az itt-ott mégis felparázsló rokonszenv hangjaira érzékenyen felfigyel, s ezeket csokorba gyűjtve árnyalt képet rajzol a harminc versszerzőnek Tótfalusihoz fűződő érzelmeiről. Hasonlóképpen figyelemre méltó az a megfigyelés is, hogy a Tótfalusi és ellenfelei között feszülő ellentét nem eszmei jellegű, hisz mindkét tábor ugyanott – Németalföld egyetemén – szerezte műveltségét, egyaránt befogadta a kartezianizmus és coccejanizmus eszméit, így nem az eszmék harcát, hanem sokkal inkább társadalmi ellentéteket láthatunk a neves nyomdász üldözése mögött. Az erdélyi feudális viszonyok közé nem tudott beilleszkedni a polgári szemlélet, az emberi kicsinyesség és irigység pedig még az azonos eszméket vallók táborán belül is végzetessé váló ellentétet szült.

A második tanulmányt Haiman György írta, aki tipográfiai szempontból vette vizsgálat alá a kártát. Teljes joggal hangsúlyozza, hogy abban nemcsak Tótfalusira vonatkozó dokumentumot kell látnunk, hanem az erdélyi művelődéstörténet egyik érdekes jelenségének nyomtatott emlékét is. További kutatást igényelne viszont annak feltárása, hogy a kártairás szokása mennyire terjedt el a szomszédos országokban, s hogyan jelentkezett a XVII. századi Kolozsváron.

A tanulmányokat követik a versszövegek, melyeknek latin szövegét Kulcsár Péter mintaszerűen rendezte sajtó alá. Jakó Zsigmond, Tóth István és Weöres Sándor pedig élvezetes – helyenként az eredetinel is igényesebb – stílusban fordította le őket. Végeredményben a kárta két-

nyelvű, reprezentatív kiadása a neves nyomdász életéről meglevő ismereteink és emlékeink örvendetes gyarapodását jelenti.

Bitskey István

Benke József színházelméleti írásai. Az utószót, jegyzeteket írta, Benke József szerepkatalógusát összeállította Kerényi Ferenc. Bp. 1976. Magyar Színházi Intézet. (Színháztörténeti Könyvtár 5.)

Csak most látjuk teljes világossággal, hogy a magyar dramaturgiai-irodalmi gondolkodás történetében Benke József, Jókai apósa, Laborfalvy Róza apja milyen szerepet játszott, miután Kerényi Ferenc mintaszerű gondozásában, alapos jegyzeteivel, jó tájékoztató utószavával három – színháztörténeti és elméleti jellegű – tanulmányát faksimile-kiadásban jelentette meg a Magyar Színházi Intézet. A kötet *A theatrum tzélja és használta, a Magyar Theatrumi almanak 1814-ik esztendőre és A' Pesten felállítandó magyar játékszínről* című írásokat, illetve az almanachban közölt dolgozatokat tartalmazza. Ezeket az értekezésszámba menő, a korai magyar színházelmélet megismerése szempontjából nélkülözhetetlen írásokat magyarázza, Benkét a kor színházi világába és gondolkodásába állítja bele Kerényi sok finom és főleg új megállapítást közlő kísérelő tanulmánya, melyet a Benke József életéről és irodalmi működéséről szóló bibliográfia egészít ki (ez szinte teljesnek mondható, csak Ignác Rózsa: Róza leányasszonya maradt ki, pedig e regényes életrajz páratlan beleéléssel érzékelteti Benke küzdelmeit, s az ifflandi ihletésről gondos forrástanulmányokra épülő megállapításokat és feltételezéseket tartalmaz!), fontosak az akadémiai kritikai kiadások szerinti tárgyi magyarázatok, s Kerényi szorgalmát, tudását dicséri „Benke József szerepeinek katalógus”-a.

Benke helyét jól látja Kerényi: „a síró-éneklő iskolán belül egy letisztultabb, klasszicizáltabb egyéni változatot képvisel”, de megváltoztatva a megváltoztatandókat, ugyanezt mondhatjuk az elméletirő Benkéről is. Sokat mondó tény, hogy Schillertől *iffjúkori* értekezést adaptál, azaz Schiller Sturm und Drang korszakának elméleti gondolkodását népszerűsíti. „Vakmerő gonosztévők, kik régolta a' porban rothadnak, a' költő-mesterség mindenható parancsolatja által most előszóllítatnak, és gyalázatos életeket még egyszer kéntelenek folytatni a' következő világ borzasztó tanúságára...” – írja Benke. Másutt: „A' Poéta el nem kerülheti, hogy a' vétket a' maga illendő helyén elő ne hozza...”

Médea és Lady Macbeth, Lear király és a Haramiák társadalom ellen lázadó hőse: íme, ezek a részben Schiller nyomán idézett példák, részben a maga kedvelt figurái. A színpadi hatás titkait kereste, s a színházat Schillerrel együtt, de Sulzertől sem függetlenül „morális” intézménynek látta, amely a jobb nemzeti erkölcs nevelője, a nemes érzések, köztük a hazaszeretet buzdítója lehet. A további kutatás majd pontosabbá teheti, illetve helyreigazíthatja Orosz László tételét: „Schiller dramaturgiai nézeteinek is nagy volt a tekintélyük Magyarországon; a második pesti társulat egyik vezető színésze, Benke József az ő egyik tanulmányának fordításával agitált a magyar színjátszás mellett, s Katona is említi majd egyik versében, hogy jogász- és drámaírótságával, Bárány Boldizsárral „a Schillereket” csodálta.” (Katona József. Bp. 1974. 20.) Csakhogy – s ezt lényegesen tekinthetjük Katona drámaírói fejlődése, a Bánk bán változatainak alakulása szempontjából – Benke és Bárány nem ugyanazt a Schillert csodálta. Míg Katona első drámái, sőt a Bánk bán első változata még sokkal közelebb álltak a Sturm und Drang drámaírásából lecsapódott lovag- és rémdrámái természetéhez, a bűn és vétek riasztó bemutatásának szándékához, addig az ifjúkori schilleri drámaelméletől már sokban eltérő érett Schiller felől közelíti meg a színjátékokat Bárány Boldizsár Rostája. Hogy itt milyen mérvű Benke szerepe, ezt talán éppen Kerényi kutatásai fogják felderíteni. Mint ahogy azt sem szabad elfelejtenünk, hogy mind Benke színészi-elméletírói pályafutására, mind Katona József drámaírására, színházi elképzeléseire az akkor jól működő, jó drámákat, operákat előadó, bécsi és prágai zenészeket és színészeket vendégzerepeltető pesti német színház is *hatott*, az ott előadott színművek, a színházban megvalósuló (s jórészt az ifflandi elképzeléseket közvetítő) játéktípus, ilyen vagy olyan módon a pesti magyar színészet működését is alakította. De a kezdődő szerb színházi törekvéseket, Joakim Vujić fejlődéstörténetileg rendkívül jelentékeny tevékenységét sem választhatjuk el az 1810-es évek magyar színházi világtól (ezt Bor Kálmán dolgozatai bebizonyították!), s ez a német-magyar-szerb pest-budai színházi légkör a korabeli Pest-Buda egyik jellegzetes sajátossága. Másfelől azt hangsúlyozhatjuk, hogy a Benke által pregnánsan képviselt nézetek szerfölött kedveztek Kotzebue népszerűségének. S egyszer már szakítanunk kell azzal a nézettel, amely Kotzebue-ban csak ügyes drámagyártót, üres-felületes színpadi mestert lát.

Kotzebue – éppen a csak alakuló keletközép-európai színjátszásban – az értékesebb drámaírók, a közönséget nevelő alkotók, a divatos koreszméket tetszetős formában megjelenítő szerzők közé tartozott, akinek szomorú-érzékeny nézőjátékai, vígjátékai a keletközép-európai színjáték-típusok (pl. Kisfaludy Károly, J. K. Tyl, Zabłocki színjátékai) kifejlődésére hatottak, s a nemzeti drámaírás megvalósulásához lényeges ösztönzéssel járultak hozzá. Benke József elmélete a kotzebue-i színjátékot is igazolta, s Kotzebue páratlan magyar, szerb, stb. népszerűsége jelezte, hogy fejlődéstörténetileg Benkének volt igaza. Általában, Benke és Katona József viszonya (Katona schillerizálására, Iffland-fordítására gondolok) még jórészt felderítetlen. Sajnálatos, hogy a Jókaitól emlegetett Benke-jegyzeteket elvesztek vagy legalábbis lappanganak.

Fried István

Szirmai Károly: Szavak estéje, Válogatott tanulmányok, bírálatok és irodalompolitikai cikkek. Válogatta Benkő Ákos és Szirmai Endre. Az előszót Szirmai Endre írta. A szöveggondozás, a bevezető tanulmány és a jegyzetek Benkő Ákos munkája. A Szirmai Társaság és Archivumok kiadása, St. Gallen – Stuttgart – Sydney 1978. 501 l.

A kezünkben levő, izléses, szép könyv Szirmai Károly válogatott tanulmányait, bírálatait és irodalompolitikai cikkeit tartalmazza. Az író nevét Szirmai Endre és Benkő Ákos áldozatos feltáró és kiadó munkája révén most kezdi megismerni a szélesebb közvélemény is. Válogatott novelláinak három gyűjteménye (*A csend víziói*, 1965, *Muzsikáló messzeség*, 1968, *Falak, puszta falak* 1970) törte meg a csendet és teremtett visszhangot Szirmai Károly művészetének. A novellista, ahogy az elesettek, az élet peremére szorultakat szánja, az írásait belengő ború, a legjobb oroszokat juttatja eszünkbe.

A szerkesztő Szirmai Károly a nagy szerkesztők sorába tartozik, akik tudják tisztelni az értéket, jelentkezzék az a legszerényebb módon is. Egy évtizeden át volt a Kalangya szerkesztője, s ez az évtized: irodalomtörténet. Útnak indította a jugoszláviai magyar irodalom ama nemzedékét, amely azóta annyi figyelemreméltót alkotott prózában, versben. De átnézett a határon is, és fórumot adott Babits Mihálynak, Németh Lászlónak, Veres Péternek, hogy csak a három legnagyobb nevet írjuk ide. Ennek (illetve az ezt

megelőző és követő) évtizednek kritikai-tanulmány-bírálat dokumentumait – természeténél fogva ez a jól rendezett kötet, a Szavak estéje. Tanulmányok, megemlékezések az első nagy rész, benne a Szentleky Kornél munkásságát elemző, emlékéit idéző három írás. Irodalompolitikai cikkek, társadalom és kultúrpolitikai írások követik, közülük kiemelkedik a *Gondolattörődék a jugoszláviai magyar irodalomról és a Kalangyáról* című és a másik jugoszláviai folyóirattal, a *Hiddal* foglalkozó.

„Az igazi élet lassan, csendben munkálkodik, a vetés nem borul máról holnapra kalászbá. Ilyen a Kalangya élete is –”, olvashatjuk egyik szerkesztői számvető írásában, s ez kimondatlanul is ars poetica. Rokonszenves ez a hang, s a szavakból kibontakozó önarckép, mert a másokért, az ügyért élés munkál benne.

Szirmai Károly nagy szolgálatot tett a jugoszláviai magyar irodalom új nemzedéke felnevelésével az egyetemes magyar kultúrának is. Kritikáiból egy pallérozott, az irodalmat belülről értő olvasó hangját halljuk ki. Németh László Gyászáról olyan belső hallással és értéssel írt, ahogy itthon csak Illyés Gyula.

Novellái és a *Szavak estéje* címmel összefogott tanulmányai, cikkei (a *Kalangya* szerkesztői korszak dokumentumai) maradandó helyet biztosítanak Szirmai Károlynak irodalmunkban.

Varga József

Rajeczky Benjamin írásai. Bp. 1976. Zeneműkiadó 351 l.

A 75 éves zenetudóst köszöntő kötetről szóló rövid recenzióknak egyik célja az, hogy újból felhívja a figyelmet a hozzánk talán legközelállóbb társtudományunk, a zenetudományunk, – különösen a középkorral és az újkorral foglalkozó zenetörténetnek – nélkülözhetetlen adataira, kutatási módszerére. Seprődi János, Kodály Zoltán, Szabolcsi Bence neve fémjelzi azokat az eredményeket, melyeket részben már beleépítettünk szaktudományunk fundamentumába (strófaszerkezeteink kialakulásának története, – a latin és magyar verselés összefüggése, – a versek dallamának és szövegének együttes vizsgálata, – az összehasonlító módszer alkalmazása stb.). Az öt fejezetből álló kötet még megközelítően sem tükrözi Rajeczky Benjamin tudományos kutatásainak egészét. Épp a fent említett okok miatt mi még jobban szűkíteni vagyunk kénytelenek a

kört, és elsősorban a minket érdeklő tanulmányokról adunk számot.

Az első fejezet a gregorián és népdal viszonyával foglalkozik. A laudák, himnuszok, sequentiák tüzetesebb vizsgálata új meglátásokhoz vezetett Rajeczkyt. A hazai kolostori kultúra és ezen keresztül a magyar népzeneire maradandó hatást gyakorolt a középkori ferences dallamkészlet. Mármost nem nevezhető véletlennek, hogy a több mint 100 sequentia-strófa közül 39-ben észlekedő tendencia érvényesül; mint ahogyan nem nevezhető véletlennek az sem, hogy már a XII. századtól az íves dallamvonal meghonosodott kincsünké vált. A nép igényének megfelelő zenei praxissal lehet ezt csak megokolni. (60 l.) A magyar másolók ízlése jól felismerhető és tetten érhető zenei relikviáink összehasonlítása révén. Pl. az Ulászló és a Bakócz érsek graduáléja között számtalan *lényeges* eltérés mutatható ki. Rajeczky Benjamin érvei perditőek: a délnémet-cseh eredetű dallamok (Ulászló-graduálé) sehogysem felelnek meg a másolónak, saját ízlését követte és változtatott rajtuk. Épp e variánsok analiziséből lehet következtetni a népdalhoz való viszony jellegére. A XIV. századi Szent István sequentia elemzése is alátámasztja Rajeczky ama megállapítását, hogy a külföldről jött „nyersanyagot” itthoni ízlés szerint alakították át kolostoraink magyar tollforgatói, akik egyúttal népünk sajátos ének- és zenevilágának szakavatottjai is voltak. Ezzel magyarázható, hogy a másoló, helyesebben a „formáló” ez utóbbi sequentia esetében a 3 sorosból 4 sorosat formált, méghozzá a hagyományos magyar kvintváltás alkalmazásával. – A Praefatio-dallamok körében végzett kutatásairól szóló tanulmányát Horváth Jánosnak helyesen meglátott, de eddig részletesen meg nem okolt észrevételével kezdi: „Az egyházi éneknek nemcsak dallama, hanem versalakja is hatott a nép ritmusérzékére.” (A magyar irodalmi műveltség kezdetei. Bp. 1931. 289. l.) Ezt a Rajeczky által „előlegezettnek” nevezett tételt igazolja a 107 – 119. lapon található, számtalan dokumentummal alátámasztott tanulmány. Konklúzió: „A magyar gyakorlat nem hasonlítható pl. sem az olaszhoz, sem a némethez” (118. l.). A Curia Romana vagy a külföldi szerzetesek stílusa nem talált Magyarországon követőre, még a Mátyás korabeli erős itáliai reneszánsz hatásra sem (118. l.).

A szintézis jegyében dolgozó reneszánsz kutatás számára is nélkülözhetetlenek azok az eredmények, melyeket Rajeczky írásai nyújtanak. Nemcsak az ausztriai, itáliai, lengyel kapcsola-

tokról kimutatott zenetörténeti cikkekre gondolok (124–131.; 238. l.), hanem különösen a hazai többszólamú zenei emlékekről szóló tanulmányokra: *Többszólamúság a középkori Magyarországon*, különösen pedig a gazdag dokumentációval ellátott *Többszólamú zenénk emlékei a 15. század első feléből* (151–196. l.). A püspöki és főúri rezidenciák, a gyulafehérvári fejedelmi udvar és a városok tizenhatodik századbeli zenei műveltségét épp azért minősítették eddig gyökeretlennek még a hazai zene-történészek is, mert kétségesnek tűnt a polifón muzsikának mint zenei praxisnak akárcsak viszonylagos elterjedése is. Nos ebből a szempontból nézve is felbecsülhetetlenek Rajeczky Benjamin idevágó adatai. Úgy érezzük, hogy Bartha Dénes zenetörténésznek 40 évvel ezelőtt megfogalmazott ítélete („a fejedelmi udvar reneszánsz muzsikája import jellegű és hatás nélküli volt”) most már kiegészítésre szorul: az iskolázott réteg (akár külföldön, akár itthon tanult!) nemcsak ismerte, de énekelte is az Európa-szerte ismert közkezen forgó polifón alkotásokat. Rajeczky kutatásai feltárták a későbbi évtizedek reneszánsz zenekultúrájának hazai gyökereit, és kijelenti: „... a literatus réteg egy része a hangszeres többszólamú zenében is otthonos volt.” (149. l.)

Közel 20 éve annak, hogy Kodály Zoltán meghívta Rajeczkyt az Akadémia Népzenekutató csoport helyettes vezetőjévé. Az ő szellemében dolgozik mindmáig. Hogy milyen széles körű a tudományos tevékenysége, bizonyítja a kötet végén található bibliográfia, a zenetudós életműve.

Barlay Ö. Szabolcs

Ruffy Péter: Bujdosó nyelvemlékeink a Tihanyi Alapítólevéltől a Bori Noteszig. Bp. 1977. Móra Ferenc K. 165 l.

Ruffy Péter a kisműfajok mestere. Író, újságíró, ahogyan könyvében magáról nyilatkozik: „újságok betűvetője”, akinek tolla alól bőséggel kerülnek napfényre riportok, karcolatok, kisregények, útiélmények. Jól dokumentált írásai-ban megbízható tájékoztatást kapunk, mivel ismeri és kritikával használja a témáról írt szakirodalmat, és nem sajnálja a fáradságot, hogy saját kutatásaival is hozzájáruljon meggyökeresedett tévedések kiigazításához, félig ismert tények, tisztázatlan problémák megoldásához. Az átlag-

olvasó és a szakember egyformán haszonnal és élvezettel olvashatja cikkeit.

Ezek jelen kötetének is erőnyei. Benne az ifjú olvasókat hívja „megtanulni anyanyelvünk regényét”. Bár szerényen azt írja, hogy ehhez a munkájához nem kutatót sokat, hanem csak a feltárt kincset hordta egybe, lépten-nyomon kitűnik, hogy nemcsak a szakirodalmat ismeri jól, hanem sokat fáradozott, hogy személyes kapcsolatot létesítsen a kérdések specialistáival, legfőbbképpen pedig magukkal a dokumentumokkal.

Könyve jól megírt ismeretterjesztő munka. Címe talán túlságosan riportszerű. A tizenöt kérdés közül ugyanis csak a Tihanyi alapítólevél, a *Halotti beszéd*, az *Ómagyar Mária Siralom* és Anonymus Gestája sorolható a szórvány-, illetve a szövegemlékek szokványos kategóriájába. A többi fejezetben (de már Anonymus Gestáját is történeti műként ismerteti!) művelődésünk, irodalmunk, költészetünk, történetünk egy-egy nem kevésbé fontos tárgyi emlékeről beszél, azok keletkezéséről, történetéről, értelmzéséről, értékeiről írt, vagy portrét rajzol. Mátyás király corvinái a magyar reneszánsz „bujdosó”, sokáig lappangó, nagyobb részben megsemmisült emlékei, de nem nevezhetők nyelvemlékeknek. Az első nyomtatványokról, Balassi Bálintról írt tájékoztatása irodalomtörténeti vontakozású és jellegű írás.

Érdekes nyelvészeti dolgozatot olvashatunk a kötetben a magyar és finnugor nyelvek rokonságáról Sajnovics Jánossal kapcsolatban. Kazinczy Ferenc *Fogságom naplója* c. munkájáról készített tanulmánya megintcsak irodalomtörténeti tárgyú. Érdekes Ruffy Péter könyvében a Petőfi Sándornak Emich Gusztávvval kötött szerződéséről, annak sorsáról tájékoztató írása. Fájdalmasan izgalmas, amit Arany János írásainak Budapest ostroma alatti pusztulásáról előad, de még inkább az a Radnóti Miklósról és Noteszéről szóló emlékezés.

Mennyire igaz van a szerzőnek, hogy a különös véletlen mentette meg azt, ami emlékünk nyelvünk régi múltjából, hajdani rovásírásunkról, régi költészetünkéből és irodalmunkról megmaradt. És nemcsak a régi múlttól mondhatjuk ezt el: a *Fogságom Naplója* több, mint 100 esztendeig „bujdosott”; Petőfi Sándor kiadói szerződése csak 1970 végén került Magyarországra, a *Bori Noteszt* a véletlen hozta napfényre az abdai tömegsíróból! Milyen gazdag az „elvesztett” magyar irodalom csupán azoknak az

adatoknak alapján, melyek róla szólnak! Mit hoz még napfényre belőle a tervszerű kutatás vagy a véletlen? Nem lenne-e hasznos az ismert adatokat legalább összegyűjteni, megírni elveszett, „bujdosó” költészetünk, irodalmunk történetét?

Varga Imre

Fónagy Iván: Füst Milán: Öregség – dallamfejtés. Bp. 1974. Akadémiai K. 220 l., 1 hanglemez.

Két tudományterület között áll Fónagy Iván munkája: a szerző fonetikus, de a munka célkitűzése poétikai-stilisztikai jellegű. Már *A költői nyelv hangtanából* c. munkája (1959) azzal foglalkozott, hogy a versek sajátos hangviszonyait vizsgálta, elsősorban olyan jelenségeket, amelyeket eléggé elnagyoltan *hangszimbolika* nével szokás illetni. Fónagy eszközfonetikai iskolázottsága elsősorban a hanglejtés vizsgálatában nyilvánult meg, munkatársával írott monográfiája (Fónagy Iván – Magdics Klára: *A magyar beszéd dallama*. Bp. 1967.) már azt a tételt is tartalmazza, hogy a minden nyelvi közlés akusztikai velejárójaként ismert hanglejtés egyzersmind poétikai-stilisztikai lehetőségeket is tartalmaz. Ezt voltaképpen sosem tagadta a nyelvtudomány és a metrika-stilisztika, mindazáltal a modern, mérési eredményekkel is rendelkező fonetika kínál először lehetőséget e felismerés pontos, megbízható igazolására. Voltaképpen a hanglejtéskutatás közben alakult ki Fónagy felismerő-utánjátszó fonetikai kutatási módszere. Ennek lényege abban áll, hogy valamilyen meghatározott beszédhelyzetben (pl. öröm, harag, játék stb.) veszi fel a szöveget, ennek egyes kisebb egységeit, szavakat vagy szólamokat külön vágja, így mutatja be további kísérleti személyeknek, akik feladata rekonstruálni az eredeti szövegkörnyezetet. Fónagy eredményei szerint ez legtöbbször sikerül: a szavak dallama olyan információt hordoz, amely rekonstruálható, és jelentéssel bír.

Ezek voltak az előzetes feltevések, amelyek alapján és bizonyítására készült a jelen monográfia. A költő Füst Milán *Öregség* c. szabad versét maga a költő olvassa fel, ezt mintegy zenei módon lekottázzák, valamint gondos eszközfonetikai méréseknek vetik alá, és mindezt kiválasztott információs alanyokkal értelmeztetik. Eredményként a vers hangzásának egy mindenre kiterjedő, mintegy 200 lapos elemzése olvasható, alighanem a legrészletesebb ilyen

jellegű vizsgálat. Fónagy ennek során idézi a modern nyelvészeti fonetika több eredményét, néhol utal metrikai és stilisztikai távlatokra is, voltaképpen azonban csak egyetlen fő kérdéssel foglalkozik, az elhangzott vers „dallamának” rekonstruálására és magyarázatára törekszik. Itt igencsak segítségére van két körülmény: Füst Milán igen szuggesztív, a költői előadások átlagához képest is eksztatikus, véletek között ingadozó, nagy hanghatásokkal és a vers metrikai felépítését érzékeltető szünetekkel dolgozó előadásmódja; valamint az a körülmény, hogy a szabad versnek természetesen egyéni „dallama” van. A verset felolvasta egy igen gondosan beszélő nyelvész (Lőrincze Lajos) is, így mintegy a „köznyelvi” dallamérzést is megpillanthatjuk. Mivel Fónagy szerint a vers hangszövege „dallam”, az egész művet átszövik a zenei analógiák, párhuzamok, és maga a „dallamkottázás” is ilyen jellegű kísérlet.

Ami a konkrét elemzést illeti, a nagyon jól választott példa és előadó igazolják a szerző előfeltevéseit. Azt már a korábbi magyar szakbírálat (elsősorban irodalomtudósok, ritkábban nyelvészek) hangoztatták, hogy amit Fónagy mindeme jelenségek magyarázataként említ (hangszimbolika, nem egyszer freudista indokolással), bizonyos fókig kétséges. A jelen munkában még mindig megtaláljuk e megoldást, túlzásai nélkül, és maga a szerző állapítja meg, hogy a hanglejtésnek jelentést feltételezni olyan nehéz téma, amelyben még igen sok további vizsgálatra van szükség. A mégoly részletes interpretációt sem érzi befejezettnek. A mű *in medias res* indul, a versről semmilyen irodalomtörténeti vagy poétikai áttekintést nem kapunk, és a megemlített párhuzamok is csak az egyes részletjelenségekhez társulnak, ily módon azok sem mindig általánosíthatók. A monográfia *esettanulmány*, és ilyen módon igazán pontos, hasonló további munkák előlegezője lehet. Manapság, amikor ismét megnőtt a költészet és általában a nyelvi közlés auditív vonásainak fontossága (és költők versmondása hanglemezek százain, hangszalagok ezrein férhető hozzá), nyilván sok hasonló munka születik majd.

Fonetikai szempontból Fónagy főként a „dallam” néhány összetett jelenségét hangsúlyozza: a hanglejtés-metaforát és a komplex dallamok meglétét. Előbbin azt érti, hogy egy szólam hanglejtése valamilyen más szólam hanglejtését követi (pl. szomorúság érződik egy semleges mondatból), utóbbiban pedig az egyszerűre többféleképpen (pl. állító és kérdő

mondatként) értelmezhető szövegeket határozza meg. Mindkét jelenség jól ismert a költészetben, színpadi előadásban, és amint Fónagy meg is jegyzi, voltaképpen a költői nyelvi formák általános poliszémiájának, ambivalenciájának egyik megjelenési módja. Mindez már ismét poétikai tanulság.

Jelentős, úttörő munkának nevezhetjük Fónagy monográfiáját. Rávilágít arra, hogy a költemény hangszíntje bonyolultabb, mint eddig gondolhattuk volna. Érzéseket tud igazolni, olykor számszerűen is bizonyítani. Ezért tanulságos mind a poétikai, mind a fonetikai kutatások továbbfolytatása szempontjából.

Voigt Vilmos

Bakó Endre: Nadányi Zoltán élete és költészete. Berettyóújfalu 1975. 74 l. (Bihari dolgozatok. A Bihari Múzeum közleményei 1.)

Tizenöt évet élt Nadányi Zoltán, a Nyugat „második nemzedékének” jeles költője Berettyóújfalu, s csak dicsérni lehet azt a nemes értelemben vett lokálpatriotizmust, melynek nevében Bakó Endre igyekszik „feltámasztani” az érdemnél kevesebbet emlegetett költőt.

A szerző külön fejezetben ad részletes élet- és pályarajzot Nadányiról, így a művek életrajzi háttere nem mindenütt bontakozik ki a kellő élességgel. Kétségtelen viszont, hogy a minden vonatkozásban oly bőséges anyagot nehéz lett volna más szempontok szerint egységbe foglalnia. Részletesen szól a Nadányi-családról és igyekszik pontosan és érzékletesen megrajzolni azt a személyes környezetet és családi hagyományt, mely Nadányi lírájának egyik forrása volt. Szorgos forráskutatások segítségével egészen IV. László korától követi nyomon az akkor még nagyhatalmú földbirtokos család sorsát lassú hanyatlásáig, melynek végpontjában Nadányi Károly, a költő apja, 1913-ban bekövetkezett halálakor adósságokkal agyonterhelt birtokot hagyott utódaira.

Indokolt ez a visszatekintés, mert részben a meglehetősen zord, értetlen, fukar családi környezet magyarázza Nadányi új és új kísérleteit a ballada műfajában; ez lehetett egyik forrása a Piripócsot oly megsemmisítő gúnyal ábrázoló ciklusnak, s magának a költői ideálnak is, mely a személyiség felszabadításának ígézetében fogant, s leplezetlenül vallotta meg érzelmeit. Nadányi Zoltán nem volt „közösségi” költő, mint nemzedékéből oly sokan. Magával ragadta és vonzásába kerítette az az új életforma, melynek hatása alól

annak idején Ady sem tudta kivonni magát. Ennek az életvitelnek, ennek az érzelmi világnak lett kifejezőjévé, s versei ma is megragadnak pátoszukkal, robbanó líraiságukkal, megélt benső forróságukkal.

Bakó Endre érezhető kegyelettel és szeretettel közeledett az életműhöz, de e jótékony elfoglaltság nem gátolta abban, hogy itt-ott rá nem mutasson Nadányi világgépének hatáira, melyek olykor költészete kiteljesedésének is gátjává váltak. Külön dicséretére válik a szerzőnek, hogy a függelékben közölt kritikai florilegiumban sem csak a dicséző vélekedéseket idézi, hanem a méltatások egymásutánjából is hitelesen, érzékletesen bontja ki, miért értékelték nagyra Nadányi költészetét kortársai, s melyek voltak lírájának azok a pontjai, melyeket mint gyengeségeket mutatott fel a kortárs-közvélemény. E függelék különben ide helyettesíti az ilyen jellegű művekben megszokott bibliográfiai összefoglalót. Bakó Endre majdnem minden lényeges méltatást figyelemmel kísért összeállításakor, s igaza van, amikor arra figyelmeztet, hogy Nadányi több méltánylást, nagyobb elismerést érdemelne.

A verselemzésekben olykor több kitekintést szeretnének a kortárs-költészetre, hiszen csak így válhatnék egyértelműen világossá, hogy nemzedékének valóban egyéni hangú, jelentős lírikusa volt, aki nem tért le útjáról egyetlen pillanatra sem, s akkor is megmaradt az egyén érzelmeinek krónikása, amikor kortársai másfajta ihlettípust éreztek követendő példának a maguk számára. Az idézeteket azonban szerencsésen válogatta meg Bakó Endre: mindig a legjellemzőbb, leghatásosabb részleteket választotta ki mondanivalója illusztrálásául. Nadányi költészetének csúcspontját joggal tette a felszabadulás előtti korszakra, hiszen a költő 1945 után méltánytalanul háttérbe szorult, s éppen akkor támadta meg a gyógyíthatatlan kór, amikor megadott számára az összegzés lehetősége. A Hét falu kovácsa valóban inkább „melléktermék”, melynek felröppenő részletei általában belevesznek a sematikusan megrajzolt cselekmény egészébe.

Nem kis igénnyel írta Nadányi Zoltán egész életét és költészetét bemutató összefoglalását Bakó Endre. Könyve az irodalomtörténetírásnak is jó figyelmeztető: a kiemelkedő költőóriások mellett nagyobb figyelmet kellene szentelnünk kortársaiknak is, hisz az Ő műhelyükben sok érték, sok szépség várja az érdeklődőt.

Rónay László

A Nógrád megyei Múzeumok Igazgatósága Rákóczi születésének 300. évfordulójára emlékezve, 1976-os évkönyvében tudományos dolgozatok és egyéb tanulmányok mellett kiadta a Szécsényben, az első kuruc országgyűlés színhelyén 1975. november 22-én rendezett emlékülés anyagát.

Köpeczi Béla *Néhány gondolat Rákóczi államáról* c. vitaindító előadásában arról szólt, hogy a kuruc állam átmenetet jelentett a decentralizált rendi állam és a központosított monarchia között. Felhívta a figyelmet a központi hatalom és a vármegyék ellentmondásos viszonyára. Vizsgálta, hogy milyen szerepet játszottak a külföldi példák, és legfőképpen mi volt Rákóczi államelméleti koncepciója.

Benda Kálmán hozzászólásában *A kuruc állam diplomáciai szervezetét* bemutatva szólt azokról a nehézségekről, amelyeket Rákóczi igyekezett leküzdeni, amikor a semmiből megteremtette a nemzeti állam diplomáciai szervezetét. Véleménye szerint a magyar szabadságharc Rákóczi erőfeszítései ellenére sem tudott európai ügyvé válni, hiszen a spanyol örökösödési háborút lezáró béketárgyalásokon 1714-ben Magyarország sorsa szóba se került.

Wellmann Imre *Rákóczi államának kérdéséhez* szólvá sorra vette Rákóczi államszervező munkájának eredményeit. Felvetette azt a kérdést, hogy a szécsényi országgyűlésen kinyilvánított konföderáció milyen tartalmat kapott Rákóczi országának megszervezése során. Hopp Lajos *A szécsényi konföderáció és a lengyel példa* viszonyát kutatva arra keresett választ, miért vált 1705 őszére sürgetően szükségessé az országgyűlés összehívása, melyek voltak a szécsényi szervezet magyar előzményei, esetleges külföldi példái és a szécsényi konföderáció miben tér el ezektől. Hangsúlyozza, hogy „a példaszzerű hivatkozások vizsgálatán és tisztázásán túl valóban fontosabb feladat a konföderáció tartalmi tanulmányozása, társadalmi bázisa, mire épült és mivé vált a konföderációs példa”. Mezey Barna *Jogforrások a Rákóczi-szabadságharc államában* (1703. június 6 – 1705. szeptember 12.) áttekinti és tartalmi szempontból elemzi a jogforrások csoportjait, a törvényt – mely csak a szécsényi országgyűlés idején jelent meg és került a jogforrási hierarchia élére, a fejedelmi pátenst, a privilégiumot, a gazdasági és katonai jellegű utasítást és a körlevelet, mely csupán formájában

tér el a többi jogforrástól. A jogalkotás területén végezendő további kutatást azért tartja fontosnak, mert ezek feltárása lehetővé teszi a hatalmas viszonyok elemzését.

Takáts László *A „kuruc állam” egészségügyi szempontból* c. előadásában a Rákóczi-szabadságharc katonai egészségügyének helyzetét és viszonyait foglalta össze. N. Kiss István *Hadsereg, adó és társadalom a kuruc államban* – Rákóczi: az ónodi országgyűlés 1707/VI. articulusában megteremtett új adórendszerét ismertette, szólva az 1707. decemberi kassai gyűlés határozatáról, az adókievítés arányairól és módozatairól.

R. Várkonyi Ágnes *Rákóczi állama és Nógrád vármegye* c. előadása gondosan jegyzetelt tanulmányá növekedett az évkönyvben. Hangsúlyozza: „Az állam formája a konföderáció volt, amely az érdekegység megvalósítását szolgálta. Kialakítói és gyakorlati megvalósítói... köznemesek voltak”. Részletes fejtegetést találunk a tanulmányban a konföderáció előzményeiről, mely Várkonyi véleménye szerint már kezdetben közjogi alapvetése volt a szabadságharcnak. Az országgyűlésen – írja – a fejedelmi hatalom, a központi erős államszervezet hívei és a rendi érdekek képviselői csaptak össze. Feltételezi, hogy éppen azért tette Rákóczi az országgyűlés helyét a nógrád megyei Szécsénybe, mert koncepciójának legerősebb támogatója Ráday és Kajali nógrádi köznemesek voltak. Újszerű Kajali Pál tevékenységének rajza Rákóczi szolgálatában (39–62).

Leblancné, Kelemen Mária értékes adalékokat közöl a szabadságharc Nógrád megyei hadsereg-ellátási és adózási kérdéseiről. Ezek révén mélyebb bepillantást nyerünk a jobbágykatonaság helyzetébe, a kuruc hadsereg problémáiba (63–100).

Az MTA Történettudományi Intézet I. Magyar osztálya és az Irodalomtudományi Intézet XVIII. századi osztálya által rendezett szécsényi vitautülés Köpeczi Béla összefoglaló válasza szerint ösztönzést adott a Rákóczi-kori államelméleti kutatásokhoz.

Esze Judit

Fejér megyei történeti Évkönyv 10. Székesfehérvár, 1976. 315 l.; Új Forrás. Komárom megyei antológia 1977/3. 170 l.

A Fejér megyei Levéltár történeti Évkönyveinek 1976-ban megjelent 10. kötete

gazdag irodalmi anyagot tartalmaz: kétharmadát a humán tudományok körébe vágó közlemények töltik ki.

Balázs Lászlónak *Alsófokú oktatás a Vértess-alján 1816-ban* c. iskolatörténeti tanulmánya 34 község református népiskoláját veszi számba, elsősorban Báthory Gábor püspöknek a Ráday levéltárban található egyházlátogatási iratai alapján. Nemcsak az oktatás anyagával, hanem a tanítók képzésével, alkalmaztatásával, az iskolázás anyagi feltételeivel is foglalkozik, s mivel megállapításai általában a debreceni „anyaoskola” valamennyi partikulájára érvényesek, a reformkor iskola- és művelődéstörténetei egyaránt haszonnal forgathatók.

Glatz Ferencnek *Szekfű Gyula a ciszterciták székesfehérvári gimnáziumában* c. tanulmánya egykorú források alapján próbálja fölidézni azt a szellemi légkört, amelyben a fehérvári diák felnőtt, egyúttal tanárainak, a történelmet tanító Szilágyi Jenőnek és Vass Bertalannak történelem-szemléletét is vázolja. A tanulmány legérdekesebb, a századforduló irodalmi műveltsége s pedagógiatörténete szempontjából is figyelemre méltó része az önképzőkör 1897–1903 között írt dolgozatainak ismertetése, amelyekből kiemelkedik a VIII.-os Szekfű Gyulának *Miképp ápolja az irodalom a magyar nemzeti szellemet?* című tanulmánya: a későbbi nagy hatású történész eszmélkedésére is érdekesen vet világot. Nagy érdeme Glatz tanulmányának, hogy az átlagon felüli érettségről, széles látókörrel tanúskodó dolgozatot betűhíven közreadta.

Az évkönyv következő tanulmánya már saját-ságosan irodalomtörténeti: Péterffy Ida *Kováts Sámuel prédikátor és literátor* címmel Csokonai költőbarátjáról, a kissé méltatlanul elfeledett csákvári költőről írt kismonográfiát, aki nem minden költői tehetség nélkül művelte a „deákos” időmértékes költészetnek azt a debreceni változatát, amely Fazekas, Csokonai és Földi tollán vált klasszikussá. Munkája voltaképpen folytatása a *Studia Litteraria* 1973. évi 11. számában megjelent tanulmányának, amelyben *Kováts Sámuel, Csokonai jó barátja* címmel nagyobb összefoglaló munkájának egy részletét adta közre.

Különösen fontos – a kor irodalmi élete s kapcsolatai szempontjából is – verses levelezése s a kortársait megőrkítő valóságos „irodalmi Pantheon”, amelyben Virág Benedek, Horvát István, Kulcsár István, Döbrentei, Révai, Verseghy éppúgy helyet kapott, mint Baróti

Szabó, Vitkovics, Kazinczy, Édes Gergely, Pálóczi Horváth, Csokonai, Péterffy Ida nagy érdeme, hogy gyakran kéziratról is közli Kováts Sámuelnek az írókörtársakhoz intézett verseit, s külön-külön fejezetekben tárgyalja fontosabb irodalmi kapcsolatait, becses adatokat szolgáltatva a kor irodalomtörténetéhez.

Kilián István, aki már nemegy jelentős fölfedezést tett iskoladrámáink körében *Iskolai színjátszás Székesfehérvárott a 18. században* című színháztörténeti munkájában a püspöki levéltár anyagából három latin s három magyar nyelvű iskoladrámát ismertet, amelyek Fehérvár jóformán ismeretlen iskolai – közelebbről: jezsuita – színjátszásának történetébe is bevilágítanak.

A *Kincs kapáló* c. komédiát a szerző már korábban közreadta a Herman Ottó Múzeum XII. Évkönyvében (Miskolc, 1973). A „jókedvű, s nem is színvonaltalan magyar komédia”-t 1767-ben Sárospatakon is bemutatták (s egy változata megvan a gyulafehérvári Batthyány Könyvtárban is).

A cím nélküli, s utólag „*Imre és Konrád Esztoráz (Eszterházi)*” címmel ellátott latin nyelvű iskoladráma, mint az „Esztoráz-dramák” általában: az Eszterházi család egyik tagját magasztatja. Az ugyancsak latin nyelvű *Clementia Davidis erga Semei* bibliai tárgyat dolgoz fel; a magyar nyelvű *Xumus* viszont máshonnan ismeretlen témát visz színre.

A magyar történeti tárgyú, de latin nyelvű *S(anctus) Stephanus Rex Ungariae* c. iskoladrámát a szerző bővebben tárgyalja, s egész terjedelmében közli is; talán tárgya miatt, mivel különben maga is megállapítja róla, hogy „cselekménytelen, rendkívül gyenge dráma”, amelyről föltételezi, hogy „nagyon fiatal magister vagy egy jobb diák pensusaként” készült.

A magyar nyelvű *Boldisár király* c. dráma már igazán megérdemli a figyelmünket s a kiadatást. A Dániel könyve 5. fejezetében megírt jól ismert bibliai történetet dolgozza fel a falon megjelent „Mene tekel...” jóslatról s annak beteljesedéséről. A vándortémát jó szerkesztő készséggel viszi színre az ismeretlen szerző, habár jellemei kevésbé sikerültek. Különös érdeme izes, példabeszédekben dúskáló magyar nyelve, amelyre a stílus- és nyelvtörténet is fölfigyelhet: „széleken horgász a király”, „jó helyre vetéd a hálót”, „ne mellezd a madarat, míg meg nem fogod” stb., stb.

Az *Új Forrás* címmel megjelent „Komárom megyei antológia” 1977. évi 3. száma „Múltunk”

rovatában közli Péterffy Idának *Pálóczi Horváth Ádám, a „császári fiú”* c. tanulmányát, amelyben a szerző a rá jellemző alaposággal, levéltári adatokat is felhasználva ismerteti az *Ötödévszáz énekek* költőjének származását, atyjának, a könyvíró tudós Horváth György császári (Komárom m.) prédikátornak életét és irodalmi munkásságát, amelyek a fiúra sem maradtak

hatás nélkül. A tanulmányt – amely egy Horváth-monográfia készülését sejteti – mintaszerű filológiai jegyzetek egészítik ki. Irodalomtörténetünk nagy nyeresége lenne, ha a szerző valóban teljes Horváth-monográfiává fejlesztené sokkal biztató kutatásait.

Szilágyi Ferenc

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Sándor István

A kézirat nyomdába érkezett: 1979. I. 10. – Terjedelem: 10,5 (A/5) ív
79.6657 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

ItK

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KLANICZAY TIBOR (főszerkesztő), KOMLOVSZKI TIBOR (felelős szerkesztő), NÉMETH G. BÉLA
(társzerkesztő), BÍRÓ FERENC, KISS FERENC, TARNAI ANDOR, TVERDOTA GYÖRGY,
VARGA JÓZSEF, VERES ANDRÁS

1978. LXXXII. ÉVFOLYAM

1979

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

- Ács Pál (Budapest)
 Albert Gábor (Budapest)
 Antal Gábor (Budapest)
 Babits István (Budapest)
 Bán Imre (Debrecen)
 Ifj. Bartha Lajos (Budapest)
 Bécsy Tamás (Budapest)
 Beke Albert (Budapest)
 Bernáth Árpád (Szeged)
 Bíró Ferenc (Budapest)
 Bíró Zsuzsa (Budapest)
 Blazovich László (Hódmezővásárhely)
 Bojtár Endre (Budapest)
 Bónis György (Budapest)
 Boronkai Iván (Budapest)
 Czére Béla (Budapest)
 F. Csanak Dóra (Budapest)
 Csukás István (Szeged)
 Csűrös Miklós (Budapest)
 Dávidházi Péter (Budapest)
 Dukkon Ágnes (Budapest)
 Erdődy Gábor (Budapest)
 Fenyő István (Budapest)
 Ferenczi László (Budapest)
 Fried István (Budapest)
 Geönczy József (Hajdúszoboszló)
 Gömöri György (Cambridge)
 Grezsa Ferenc (Szeged)
 Haiman György (Budapest)
 Hargittay Emil (Budapest)
 Heltai János (Budapest)
 Holl Béla (Budapest)
 Hopp Lajos (Budapest)
 Horváth Iván (Budapest)
 Horváth Károly (Budapest)
 Horváth Mária (Budapest)
 Horváth Tamás (Komló)
 Illés László (Budapest)
 Imre László (Debrecen)
 Jankovics József (Budapest)
 Kabdebó Lóránt (Budapest)
 Kajtár Mária (Budapest)
 Kathona Géza (Veszprém)
 Kelecsényi Gábor (Budapest)
 Kiss Gy. Csaba (Budapest)
 Kiss József (Budapest)
 Klaniczay Tibor (Budapest)
 Korompay H. János (Budapest)
 Korompay Klára (Budapest)
 Kosáry Domokos (Budapest)
 Kovács József (Budapest)
 Kovács József László (Ráckeve)
 Kovács Kristóf András (Szeged)
 V. Kovács Sándor (Budapest)
 Kovács Sándor Iván (Budapest)
 Kőszeghy Péter (Budapest)
 G. Lábos Olga (Debrecen)
 Laczkó András (Nagyatád)
 Lengyel András (Szeged)
 Lévy Edit (Eger)
 Lőrinczy Huba (Szombathely)
 Madácsy Piroska (Szeged)
 Mályuszné Császár Edit (Budapest)
 Mezei Márta (Budapest)
 Nagy Miklós (Budapest)
 Nagy Sz. Péter (Budapest)
 Némédi Lajos (Debrecen)
 Nemeskürty István (Budapest)
 Németh G. Béla (Budapest)
 Oltványi Ambrus (Budapest)
 Pál József (Szeged)
 Péter László (Szeged)
 Péterffy Ida (Budapest)
 Pomogáts Béla (Budapest)
 Pór Péter (Budapest)
 Rába György (Budapest)
 Rákos Péter (Prága)
 Rejtő István (Budapest)
 Rónay László (Budapest)
 Sárközy Péter (Budapest)

Schéda Mária (Székesfehérvár)
Scheiber Sándor (Budapest)
Škreb, Zdenko (Zágráb)
Sótér István (Budapest)
Szabó Zoltán (Kolozsvár)
Szajbély Mihály (Szeged)
Szakács Béla (Budapest)
Szathmári István (Budapest)
Szegedy-Maszák Mihály (Budapest)
Széles Klára (Budapest)
Szelestei N. László (Budapest)
D. Szemző Piroska (Budapest)
Szepessy Tibor (Budapest)
Sziklay László (Budapest)
Szilágyi Ferenc (Budapest)
Szónyi György Endre (Szeged)

Szörényi László (Budapest)
R. Takács Olga (Budapest)
Tarnai Andor (Budapest)
Terce Lajos (Budapest)
Tidrenczel Sándor (Debrecen)
Uray Piroska (Budapest)
Váradi-Sternberg János (Ungvár)
Varga Imre (Budapest)
Vargha Kálmán (Budapest)
Vásárhelyi Judit (Budapest)
Vásárhelyi Miklós (Budapest)
Vekardi László (Budapest)
Vörös Imre (Budapest)
Waczulik Margit (Budapest)
Wéber Antal (Budapest)
Zágonyi Ervin (Pécs)
Zentai Mária (Szeged)

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Ács Pál</i> : Rimay – mint Bolygó János	1
<i>Bíró Ferenc</i> : A legérzékenyebb nemzedék (Bárczi Sándor és „testőríró” barátai)	16
<i>F. Csanak Dóra</i> : Bessenyei György és egyházpolitika	417
<i>Dávidházi Péter</i> : A tagolt formateljesség normája (Fejezet Arany kritikusi gondolatrendszeréből)	32
<i>Kabdebó Lóránt</i> : A Tücsökzene műformája	321
<i>Kiss József</i> : A komikus hősköltemény útja <i>A helység kalapácsáig</i>	432
<i>Kosáry Domokos</i> : A magyar történetírás a „romantika korában”	540
<i>Nagy Sz. Péter</i> : A Toll (1929–1938)	444
<i>Némedi Lajos</i> : Hazafiúi Magyar Társaság (1779–1780)	286
<i>Nemeskürty István</i> : Balassi Anna-verseinek időrendje	145
<i>Pomogáts Béla</i> : Gulyás Pál költészetének első korszaka	173
<i>Rejtő István</i> : Hogyan lett Mikszáth Ilyefalva képviselője	157
<i>Szajbély Mihály</i> : Vörösmarty utolsó töredéke (<i>Fogytán van a napod</i>)	303
<i>Szörényi László</i> : A barokk hősi ideál az olasz és közép-európai latin jezsuita eposzokban	529
<i>Vásárhelyi Judit</i> : Két XVI. századi magyar ciceroniánus	273
<i>Zágonyi Ervin</i> : Kosztolányi és Gorkij	561

Évforduló

Horváth János „Nemzeti klasszicizmusunk irodalomszemlélete” című egyetemi előadásai (Közvetései <i>Korompay H. János</i> és <i>Korompay Klára</i>)	575
---	-----

Kisebb közlemények

<i>Babits István</i> : A Babits-család származása	470
<i>Iffy. Bartha Lajos</i> : Janus Pannonius két csillagászati verse	340
<i>Beke Albert</i> : Gyulai Pál illúzióelmélete	68
<i>Bíró Zsuzsa</i> : A halálmotívum Radnóti költészetének utolsó korszakában (<i>Tajtékos ég</i>)	345
<i>Blazovich László</i> : Ransanus és a hun-magyar rokonság	182
<i>Dukkon Ágnes</i> : Tótfalusi Kis Miklós naptárai (1694–1702)	52
<i>Fried István</i> : Kisfaludy Sándor szlovákul és szerbül	194
<i>Geönczy József</i> : Arany János és Gönczy Pál barátsága	207
<i>Gömöri György</i> : Magyar látogatók a Cromwell-kori Angliában	459
<i>Hargittay Emil</i> : A Pázmány-levélfilológia helyzete	185
<i>Horváth Iván</i> : „Ültöznek be az erdők zöldbe”?	184
<i>Kajtár Mária</i> : Berzsényi és Hörderlin	597
<i>Kathona Géza</i> : A titokzatos Váradi Sámuel	462

<i>Kovács Sándor Iván: Válasz Sárközy Péternek</i>	619
<i>Lengyel András: A Békésmegyei Közlöny és József Attila</i>	74
<i>G. Lábos Olga: Szenci Molnár Albert <i>Lusus poetici</i> című gyűjteményéről</i>	590
<i>Nagy Miklós: Arany folyóiratai és a regényműfaj</i>	201
<i>Pál József: Canova és Kazinczy</i>	187
<i>Schéda Mária: Madách első drámakísérleteinek néhány lélektani tanulsága</i>	613
<i>Sőtér István: A tájköltészetről</i>	607
<i>Szathmári István: Megjegyzések Ady stílusforradalmához</i>	464
<i>Terbe Lajos: A <i>Legenda</i> keletkezése és helye Petőfi költészetében</i>	61

Műelemzés

<i>Lőrinczy Huba: Ábrándtalanságtól az illúzióig (Török Gyula <i>A porban</i> és <i>A zöldköves gyűrű</i> c. regényének elemzése)</i>	354
<i>Szegedy-Maszák Mihály: A történet és az elbeszélés szereplői Kemény Zsigmond regényeiben</i>	475
<i>Zentai Mária: Két Berzsenyi-vers tér- és időszerkezete</i>	472

Vita

<i>Bécsy Tamás: Válasz Bernáth Árpád következtetéseire</i>	221
<i>Bernáth Árpád: Drámai cselekmény – epikai cselekmény</i>	210

Műhely

<i>Bojtár Endre: Az irodalmi mű jelentése (Konrád György: <i>A látogató</i>)</i>	227
<i>Haiman György: Kner Imre és a Psalmus Hungaricus</i>	633
<i>Mezei Márta: Szemlélet és módszer két Petőfi-monográfiában</i>	621

Adattár

<i>Albert Gábor: Vörösmarty levele Széchenyihez</i>	498
<i>Lévay Edit: Ilosvai Selymes Péter ismeretlen históriás éneke Mátyás királyról</i>	647
<i>Oltványi Ambrus: Kiadatlan Kölcsey-levelek és -iratok</i>	95
<i>Pais Dezső befejezetlen Janus Pannonius-tanulmánya (Közzéteszi: Horváth Mária)</i>	364
<i>Péterffy Ida: Horváth Ádám levele Csutor Jánoshoz</i>	370
<i>Scheiber Sándor: Eötvös József levele Kazinczy Gáborhoz</i>	501
<i>Szelestei N. László: Az Erdődy-énekeskönyv</i>	83
<i>D. Szemző Piroska: Adalékok Vajda János utolsó éveire</i>	377
<i>Szepessy Tibor: Egy ismeretlen Rimay-levél</i>	496
<i>Szilágyi Ferenc: Földi János ismeretlen versfordítása</i>	681
<i>Tidrenczel Sándor: Czóbel Minka vallomása</i>	502
<i>Váradt-Sternberg János: Kazinczy Ferenc és Kriebel János</i>	673
<i>Vargha Kálmán: Dokumentumok Németh László és a Nemzeti Színház kapcsolatáról</i>	689

Szemle

<i>A Duna vallomása (Sziklay László)</i>	124
<i>Ady Endre összes versei (Péter László)</i>	399
<i>A negyvennyolcas forradalom kérdései (Erdődy Gábor)</i>	243

Bálint Sándor: Karácsony, húsvét, pünkösöd (<i>Varga Imre</i>)	121
Baróti Dezső: Kortárs útlevelére (<i>Péter László</i>)	735
Bethlen Gábor korának költészete (<i>Bán Imre</i>)	396
Czigány Lóránt: A magyar irodalom fogadtatása a viktoriánus Angliában (<i>Kovács József</i>)	507
Đurišin, Dionýz: Összehasonlító irodalomkutatás (<i>Rákos Péter</i>)	519
Evans, R. J. W.: Humanism and Calvinism in Central Europe (1572–1627) (<i>G. Lábos Olga</i>)	725
Handbuch der ugnarischen Literatur (<i>Zdenko Škreb</i>)	718
Három kötet műelemzés (<i>Greza Ferenc</i>)	117
Humanista történetírók (<i>Boronkai Iván</i>)	391
Jakó Zsigmond: írás, könyv, értelmiség (<i>Heltai János</i>)	505
Jékel Pál – Papp Ferenc: Ady Endre összes költői műveinek fonémastatisztikája (<i>Köszeghy Péter</i>)	122
Jókai Mór összes művei (<i>Fried István</i>)	514
Julow Viktor: Árkádia körül (<i>Fried István</i>)	107
Komlós Aladár: Kritikus számadás (<i>Lőrinczy Huba</i>)	239
Kovács Kálmán: Eszmék és irodalom (<i>Csűrös Miklós</i>)	247
Kovács Sándor Iván: Pannóniából Európába (<i>Sárközy Péter</i>)	250
Könyvek a kolozsvári Korunkról (<i>Pomogáts Béla</i>)	127
Köpeczi Béla: Függetlenség és haladás (<i>Bónis György</i>)	728
Mályusz Elemér: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon (<i>Tarnai Andor</i>)	721
Nagy Péter: Útjelző (<i>Ferenczi László</i>)	511
Németh G. Béla: Létharc és nemzetiség (<i>Verkedi László</i>)	112
Orosz László: Berzsenyi Dániel (<i>Szajbély Mihály</i>)	386
Rohonyi Zoltán: A magyar romantika kezdetei (<i>Wéber Antal</i>)	110
Rónay László: Hűséges sáfárok (<i>Nagy Sz. Péter</i>)	254
Rónay László: Kosztolányi Dezső (<i>Szegedy-Maszák Mihály</i>)	730
Sötér István: Werthertől Szilveszterig (<i>Fenyő István</i>)	382
Szalay Károly: Humor és satíra Mikszáth korában (<i>Lőrinczy Huba</i>)	509
Szauder József: Kövek és könyvek (<i>Sárközy Péter</i>)	742
Széles Klára: Reviczky Gyula poétikája és az új magyar líra (<i>Szabó Zoltán</i>)	252
Sziklay László: Visszhangok (<i>Csukás István</i>)	740

*

Adytól – Adyról (*R. Takács Olga*) 751 – Általános nyelvészeti tanulmányok XI. (*Horváth Tamás*) 266 – A gyengéd óriás. Emlékezések Gelléri Andor Endrére. (*Czére Béla*) 755 – A 2 × 2 jözsága. Emlékezések Radnóti Miklódról. (*Szajbély Mihály*) 141 – Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia. (*Szónyi György Endre*) 748 – A Zrínyi-nyomda mini-hasonmásai a magyar nyomdászat történetéről. (*Klaniczay Tibor*) 406 – Benda Kálmán: Nyáry Pál és Várday Kata levelezése. 1600–1607. (*Hopp Lajos*) 133 – Bisztray Gyula: Könyvek között egy életen át. (*Imre László*) 749 – J. A. Blackwell: Rudolf of Varosnay. (*Mályuszné Császár Edit*) 257 – Breszt Borisz: Dévay Miklós deák krónikája Nagyságos Gyarmathy Balassi Bálint úr viszontagságos életéről, vitézi tetteiről és hősi haláláról. (*Szónyi György Endre*) 523 – P. Dombi Erzsébet: Őt érzék ezer muzsikája. (*Széles Klára*) 758 – Erdélyi Féniks. (*Holl Béla*) 134 – Évkönyv, 1973/74, 1975/76. (*V. Kovács Sándor*) 527 – Fülöp László: Élő költészet. (*Kovács Kristóf László*) 265 – Hatvany Lajos: Szalontától Pestig. (*Nagy Miklós*) 262 – Holl Béla: A 200 éves váci könyv (1772–1972). (*Kelecsényi Gábor*) 137 – Jozef Ijsewijn: Companion to Neo-Latin Studies. (*Uray Piroska*) 521 – Jakó, Zsigmond: Philobiblon Transilvan. (*Holl Béla*) 526 – Juhász Béla: Irodalom és valóság. (*Rónay László*) 756 – Kathona Géza: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. (*Kovács József László*) 524 – É. Kiss Katalin: Shakespeare szonettjei Magyarországon. (*Kovács József*) 139 – Kollin Ferenc: A Prager könyvkiadó története. (*Vásárhelyi Miklós*) 752 – Korek Valéria: Hangulat és valóság (Ambrus Zoltánról). (*Nagy Miklós*) 140 – Kosztolányi Dezső: Látjátok feleim. (*Wéber Antal*) 754 – Kovács Endre: Szabadságharcunk és a francia közvélemény. (*Vörös Imre*) 137 – Kovács Endre – Szerdahelyi István: Irodalomelméleti

alapfogalmak. (Horváth Tamás) 759 – Köpeczi Béla – R. Várkonyi Ágnes: II. Rákóczi Ferenc. (Varga Imre) 260 – Köpeczi Béla: „Magyarország a kereszténység ellensége”. A Thököly-felkelés az európai közvéleményben. (Varga Imre) 406 – Niederhauser Emil: Nemzetek születése Kelet-Európában. (Kiss Gy. Csaba) 142 – Pap Károly: A fölbukkanó ember. (Czére Béla) 411 – Péter László: Ady nálunk. (Madácsy Piroška) 751 – Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. (Jankovics József) 404 – Petrus Ransanus: Epithoma rerum hungararum. (Blazovich László) 745 – Ruttkay László: Jesszenszky (Jessenius) János és kora (1566–1621). (Waczulik Margit) 257 – S. Sárdi Margit: Petrőczy Kata Szidónia költészete. (Hargittay Emil) 408 – Sípós Lajos: Babits Mihály és a forradalmak kora. (Laczkó András) 263 – Tamás Attila: Líra a XX. században. (Széles Klára) 413 – Teleki Sámuel és a Teleki-Téka. (F. Csanak Dóra) 136 – Tóth Melinda: Árpád-kori falfestészet. (V. Kovács Sándor) 132 – Utazások a régi Európában. (Ács Pál) 747 – Vendel-Mohay Lajosné: „Áll a régi ház még”. (Rába György) 410 – Veress Zoltán: Jókai természettudománya. (Szakács Béla) 258 –

Krónika

„A világirodalom fejlődésének törvényszerűségei” kutatása nemzetközi problémabizottsága megalakulásáról (I. L.)	415
Az Irodalomtudományi Intézet 1976–77-ben megjelent kiadványai	270
Intézeti hírek (1976. január 1 – 1977. december 31.)	762
Konferencia Vitkovics Mihály születése 200. évfordulója alkalmából (F. I.)	416
Nekrológok:	
<u>Bisztray Gyula</u> (1903 – 1978) (Vargha Kálmán)	269
<u>Rónay György</u> (1913 – 1978) (Németh G. Béla)	414
<u>Solt Andor</u> (1904 – 1978) (Horváth Károly)	761
<u>Sólyom Jenő</u> (1904 – 1977) (Kovács József László)	269
<u>Vajthó László</u> (1887 – 1978) (Antal Gábor)	268

NÉVMUTATÓ

- Abafi Lajos 370–371, 551
 Abonyi Tivadar 712, 715
 Ábrányi Emil 119
 Ács Pál 1, 748
 Ács Zsigmond 41
 Ádám Andor 456
 Ádámné Révész Gabriella 681
 Ady Endre 79, 117–120, 122–125, 139, 174–175, 242, 247–248, 251, 262–263, 268, 319, 347, 355, 363, 389, 399–403, 444–445, 447–452, 454, 456, 464–470, 511, 619–621, 627, 630, 731–734, 751–752, 758
 Ady Lajos 174, 630, 751
 Agárdi Péter 535
 Ahnert, P. 344
 Aigner Lajos 378
 Aiszóposz 517
 Ajtony Árpád 237
 Albert Gábor 498
 Albert herceg 187
 Albó, József 527
 Albrizzi, Isabella 190
 Aldus Manutius 725
 Algarotti, Francesco 292
 Almási Balogh Pál 207
 Almási Miklós 210
 Álmos 183
 Alpár → Mentovich Ferenc
 Alsted, Johann Henrik 726, 728, 749
 Alter, Robert 512
 Alvinczi Péter 728
 Amadé László 719
 Amaseo, Romolo 280
 Ambró Ferenc Ignác 137
 Ambrus Zoltán 140–141, 269, 389, 451, 509
 Amerbach, Veit 277
 Amiel, Henri-Frédéric 355
 Anaxagoras 341
 I. András 745
 Andreasith Mátyás 3
 Andrejevna, M. F. 565
 Anger, Alfred 439
 Anna, Bretagnei 524
 Anonymus 392, 663
 Antal Gábor 268
 Antal László 266
 Ányos Pál 16, 19, 22, 108, 287–289, 294–295, 297–298
 Apácai Csere János 52, 748–749
 Apafi Mihály 678
 Apáthy Imre 712, 714
 Apellés 281
 Apianus, Petrus 342
 Apor Gábor 161
 Apor Péter 754
 Apostol, Pavel 127
 Apponyi Albert 72
 Apponyi Sándor 530
 Áprily Lajos 391
 Apuleius 283
 Aragoniai Beatrix 524, 668, 671, 745
 Aranka György 550
 Arany János 32–50, 64, 111, 114–115, 120, 122, 125, 139, 173, 201–209, 262, 269, 314, 319, 410, 414, 434, 440–441, 450, 456, 516–517, 529, 535, 575, 577–582, 584–587, 589, 611, 622, 625–626, 716, 719, 721, 734, 749–750, 755, 759
 Arany László 40, 114–115, 171, 508
 Arató Tibor 77
 Aretino, Pietro 399
 Ariosto, Lodovico 435, 529, 537
 Aris, R. 541
 Arisztophanész 465, 580
 Arisztotelész 212–220, 223–225, 241, 276–278, 341, 434, 485, 487–488, 529, 531, 726, 758
 Armbrüster, Johann Heinrich 292, 298, 300–301
 Arndt, Johann 8, 409
 Arnim, Achim von 541
 Arnold, Matthew 42
 Arrowsmith, John 462

- Árvayné Rényi Zsuzsa 548
 Asbóth János 114–115, 171
 Ascher Oszkár 268
 Aszmusz, V. F. 542
 Asszimakopoulosz, Kosztasz 124
 Asztalos Miklós 496
 Athenaios 595
 Attila 183–184, 392–393, 533, 538, 551
 Aubri, Daniel 726–728
 Aubri, Jean 726–728
 Auden, Wynstan Hugh 413
 Augustus, Julius Caesar 595
 Austin, J. L. 489

 Baader, Franz von 541
 Bába Iván 519
 Babics Miklós 470
 Babits Ádám 470
 Babits Ferenc 470
 Babits György 470
 Babits István 471
 Babits (I.) János 470
 Babits (II.) János 470
 Babits József 470
 Babits Márton 470–471
 Babits Mátyás 470
 Babits (I.) Mihály 471
 Babits (II.) Mihály 471
 Babits (III.) Mihály 471
 Babits Mihály 115–116, 119–120, 130, 139,
 145, 156, 174–175, 263–265, 271, 308,
 325, 332, 362, 383, 389, 410–411, 447, 449,
 454–456, 470–471, 528, 567, 731,
 749–750, 758
 Babits Sándor 470
 Bačaru, Livia 526
 Bach, Johann Sebastian 290
 Bacon, Francis 749
 Baculard d'Arnaud 20
 Baehrens, Emil 595
 Bahtyin, Mihail Mihajlovics 229, 235, 483–484,
 493
 Baif, J. Antoine 596
 II. Bajazid 664
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 132, 447
 Bajkay Éva 188
 Bajor Gizi 691, 699, 704
 Bajza József 385, 543, 555, 557, 559, 580, 586
 Bajza József (irodalomtörténész) 557
 Bakács István 105
 Baker, William E. 42
 Bakó József 76
 Bakoš, Mikuláš 519
 Balásházy István 173

 Balasov, N. I. 762
 Balassa László 498–499
 Balassi András 497
 Balassi Andrásné Mindszenti Kata 497
 Balassi Bálint 7, 9–11, 13–14, 83–84, 108–109,
 118, 145–156, 184, 250–251, 275, 397–
 398, 497, 523, 619, 650, 670–671, 718, 758
 Balassi János 497, 523
 Balassi Menyhárt 672
 Balassi Zsigmond 497
 Balázs Béla 132, 241
 Balázs János 593
 Balaž, Jean-Claude 5
 Balázs Sándor 509
 Baldensperger, Fernand 542
 Bálint György 141, 457, 511, 753
 Bálint Sándor 121–122
 B. Bálinttitt János 18
 Balkányi Kálmán 556
 Ballagi Aladár 18
 Ballagi Mór 501
 Ballantyne, R. M. 734
 Balog István 516
 Balogh Edgár 127–131
 Balogh László 117–118
 A. Balogh Sámuel 304
 Balsarati Vitus János 655
 Balzac, Honoré de 482, 485
 Bán Imre 58, 271, 279, 399, 538, 748
 Bangó Péter 63, 442
 Bankos Izidóra 64
 Bankos Károly 64–65
 Bányai László 127–129
 Baránszky Jób László 32, 326–327, 597
 Bárány Boldizsár 111
 Baranyai Decsi János 392, 522, 747
 Baráth Ferenc 202
 Barbusse, Henri 563, 571
 Barcsay Ábrahám 16, 19, 22, 286, 297
 Bárdosy János 554
 Barkóczy Ferenc 429
 Barna István 2
 Barna Pál 77
 Barnard, F. M. 541
 Báróczy Sándor 16–30, 297
 Baróti Dezső 142, 735–740
 Baróti Szabó Dávid 16, 42, 581, 585, 588–589
 Barta István 95–98 100, 104–105
 Barta János 10, 32, 201, 247–248, 284, 308,
 313–314, 417, 472, 474, 478, 480–481,
 486, 488, 626
 Bartakovics Béla 647–648
 Bártfai Szabó László 498–499

- Bárfay László 100, 306, 317
 Bartha Dénes 373, 641
 Bartha Lajos, ifj. 345
 Bartha Miklós 162
 Barthes, Roland 486
 Bartholomaeides, Joannes Ladislaus 277, 655
 Bartók Béla 78, 130, 635
 Barton, Peter F. 551
 Bartos Róza 381
 Barzizza, Gasparino da 273
 Barzuno, Jacques 512
 Basch Lóránt 81
 Basilius, Theodorus 526
 Bassi, Elena 187, 190
 Bata Imre 180–181, 465
 Báthori András 535
 Báthori Gábor 678
 Báthori István 146, 477–479, 523, 670, 672–673, 729
 Báthori Zsigmond 481–482, 591, 678, 729
 Batizi András 399, 528
 Batsányi János 16–18, 287, 289, 385, 401, 546
 Batthyány Boldizsár 727
 Batthyány Lajos 244–245
 Batthyány-Strattmann Alajos 286
 Baudelaire, Charles 242, 610, 721
 Bay Zoltán 173
 Bayle, Pierre 408
 Beardsley, M. 758
 Beatrix → Aragoniai Beatrix
 Beck Károly 442
 Beckett, Samuel 487
 Beckmann 547
 Bécsi Katalin 256
 Becskey Andor 128
 Becskey Károly 98
 Bécsy Ágnes 472
 Bécsy Tamás 210–221
 Beethoven, Ludwig van 609
 Beke Albert 73
 Békés Imre 266
 Békési Márton 459
 Beksics Gusztáv 159, 161, 163, 169
 Beksics Gyuláné Bogdanovics Krisztina 162
 Bél Mátyás 522, 675
 IV. Béla 722
 Béládi Miklós 469
 Beleznai Miklós 286–287, 294, 297, 299, 418–430
 Beleznai Miklósné Podmaniczky Anna Mária 294
 Bellay, Joachim du 284
 Belnay György Alajos 549
 Bembo, Pietro 274, 277–278, 283–284
 Benczur József 297
 Benda Kálmán 1, 3–4, 133–134, 185–186, 677
 Bene Ede 762–763
 Benedek Elek 165, 171
 Benedek Marcell 355, 502, 715, 751,
 Bengler, Stephan 526
 Beniczky Péter 83
 Benjámín László 234, 334
 Benjamin, Walter 511
 Benkő József 675
 Benkő Samu 96
 Benőfy Soma 63
 Benyovszky Pál 174
 Beöthy Zsigmond 515
 Beöthy Zsolt 115, 554, 576–578
 Béranger, Pierre-Jean de 47
 Berczeli A. Károly 142
 Berczik Árpád 510
 Bérczy Károly 202, 314
 Berdnyikov, G. P. 415
 Bereményi Géza 237
 Berény Róbert 444
 Bergson, Henri 264
 Berl, Emmanuel 458
 Bernáth Árpád 210, 221–226
 Bernegger, M. 728
 Bernini, Giovanni Lorenzo 744
 Beroaldo, Philippo 283
 Bertaux, Pierre 597–598
 Berzeviczi György 534
 Berzeviczy Gergely 522, 546–547
 Berzsényi Dániel 111, 125, 286, 313, 374, 385–387, 450, 472–475, 597–607, 732
 Bessenyei György 16–19, 22–23, 25, 29–30, 268, 270, 286–301, 311, 417–431, 589, 681, 750
 Bessenyei Mihály 427
 Bessenyei Sándor 297
 Bethlen Farkas 672
 Bethlen Gábor 251, 257, 271, 396–398, 463, 549, 552, 592, 728
 Bethlen Gergely 162–163
 Bethlen József 418
 Bethlen Kata 696, 703–709, 712, 714
 Bethlen Miklós 58–59, 522, 729
 Bethlen Péter 747
 Bethlen Zsuzsanna 136
 Béthume 729
 Beythe István 270
 Bèze, Théodore de 525, 591, 728
 Bezerédy István 246
 Billroth 747–748
 Bíró Ferenc 16, 192, 270, 294

- Bíró Lajos 451
 Bíró László 18, 20, 23, 25
 Bíró Miklós 700
 Bíró Sándor 548
 Bíró Zsuzsa 353
 Bismarck, Otto 170, 608
 Bisztray Gyula 1, 5, 269, 694, 749–751
 Bitskey István 506
 Blackwell, J. A. 257–258
 Blansdorff, Johann 592
 Blazovich László 184, 746
 Bleuler, E. 758
 Bleyer Jakab 547
 Blin 25
 Blumauer, Johann Aloys 434, 440–441
 Bocatius János 596
 Boccaccio, Giovanni 284, 522
 Bocskai István 2, 5, 134, 401, 424–425, 549
 Bod Péter 121, 135–136, 406, 463, 655
 Bodnár György 415–416, 626, 763
 Bodnár Zsigmond 467, 576
 Bodó Gáspár 668
 Boethius, Anicius Manlius Severinus 592
 Bogáti Fazekas Miklós 12, 653, 670, 673
 Bogdanov, Ju. V. 762
 Bogdanovics György → Beksics Gyuláné
 Bogza, Geo 127
 Boham 408
 Boiardo 435
 Boileau, Despreaux Nicolas 435–439
 Bojtár Endre 211, 227–228
 Bóka László 465, 563, 751, 753
 Bokodi Ervin 514
 Bolgár Ferenc 171
 Bolte, Johannes 590
 Bolygó János → Rimay János
 Bona György 278, 280–282, 284
 Boncza Berta 400, 752
 Bonfini, Antonio 271, 392–393, 533, 658–672,
 745–746
 Bongarsius, Johannes 727
 Bónis György 546, 730, 762
 Bonyhai Gábor 484
 Borbély Károly 207
 Borbély Sándor 175–176, 270
 Bori Imre 416, 736–737, 739
 Borisz, Breszt 523
 Born, Ignaz von 292
 Bornemisza János 297
 Bornemisza Péter 12, 121, 146, 151–152, 251,
 284, 619, 650
 Boronkai Iván 345, 396, 404, 406
 Borsa Gedeon 184–185
 Borsos Tamás 2, 748
 Borza Mihály 537–538
 Borzsák István 266, 280, 393, 397, 548, 594
 Bossi, G. 190
 Bossuet, Jacques Bénigne 730
 Bóta László 6–7, 9
 Both András 663
 Bourget, Paul 113
 Bowring, John 508–509
 Bölöni György 129, 132, 354, 359, 751
 Bözödi György 128, 131
 Brandt, Stephan 290
 Brassai Sámuel 202–205
 Brassicanus, Johannes Alexander 592
 Brauch Magda 391
 Braun, Maximilian 720
 Bráz Béla 501
 Brecht, Bertolt 413, 721
 Brenner Márton 392
 Bretano, Clemens 541, 599
 Bressier, Raymond 762
 Bretter György 303
 Brewer Lőrinc 646
 Brewer Sámuel 55–57
 Brie, Friedrich 437
 Brincoveanu, Constantin 526
 Briquet, C. M. 647
 Brisits Frigyes 314, 316–317, 498
 Brodarics István 392–393, 522
 Bródy Sándor 160–161, 241, 444–445, 453,
 509
 Broich, Ulrich 433–434, 436, 439
 Brontë, Emily 305, 482
 Browning, Robert 42
 Brtáň, Rudo 196
 Bruno, Giordano 726, 728
 Brueghel, Pieter, id. 686
 Brunetière, Ferdinand 113, 627
 Brunshwig, H. 541
 Brutus János Mihály 392, 395–396
 Bryce 113
 Buck, August 273–274, 762
 Buckle, Henry Thomas 113
 Budai–Deleanu, Ion 440
 Budai Ézsaiás 109, 548, 556
 Budai Ferenc 549
 Budai Károly 551
 Budai Parmenius István 459
 Buday György 141–142, 181, 738, 740
 Budinis, Cornelio 189
 Buffon, George Louis 119, 292
 Buhr, Manfred 218
 Bulcsú Károly 34, 36, 41, 47

- Bullinger Henrik 525
 Burger, H. O. 108
 Burnet 408, 526
 Busbecq 727
 Bussières 538
 Bükkösi K. István 461
 Byron, George Noel Gordon 190, 196–197, 199,
 258, 544

 Calamy, Edmund 460
 Calcagnini, Celio 275
 Calepinus, Ambrosius 620
 III. Callixtus 746
 Callovius P. Sámuel 655
 Camerarius, Joachimus 596, 726
 Camus, Albert 511
 Căndeia, Virgil 526
 Canova, Antonio 187–194
 Cantacuzino, Stefan 526
 Carafa, Anton 57
 Caravaggio 744
 Carlyle, Thomas 750
 Casanova 290
 Castel, L. B. 758
 Castelvetro, Lodovico 223
 Cats, Jacob 682–685, 689
 Catullus, Caius Valerius 594–596
 Caudwell, Christopher 763
 Ceba, Ansaldo 531
 Cennerné Wilhelmb Gizella 408
 Cervantes Saavedra, Miguel de 206
 Cetto Benedek 297
 Ceva, Christophoro 537–538
 Ceva, Tommaso 537
 Chalupka, Ján 515
 Charpentrat, Pierre 535
 Chateaubriand, François-René de 541, 543, 608
 Chatman, Seymour 494
 Chatterton, Thomas 439
 Chemnitz, Paul 593
 Chesterton, Gilbert Keith 573
 Chmel, Rudolf 126, 199
 Chomsky, L. 735
 Choque, Pierre 524
 Cicero, Marcus Tullius 273–284, 531, 725
 Cicognara, Leopoldo 187, 191
 Cintio, Giovanbattista Giral di 275
 Claudel, Paul Louis 571
 Cobban, Alfred 545–546
 Coccejus, Johannes 461
 Cohen, J. 758
 Colardeau, Charles-Pierre 20, 25
 Coleridge, Samuel Taylor 46, 48, 304–306

 Colerus, Christoph 592
 Colerus, T. 727
 Collins, Wilkie 202, 205
 Colocci Angelo 366
 Conrad, Joseph 494
 Conrad, Sebastian 281
 Constanzo, Mario 531
 Coreth, Anna 536
 Cornides Dániel 553
 Cortese, Paolo 274, 280
 Corvin János 392, 533, 663, 670, 745
 Coszieliecz, Andreas 276
 Coszieliecz, Johann 276
 Cotta 281
 Coturius 535
 Coxe, William 553
 Crato, Johann 727
 Croll, Oswald 726
 Cromwell, Oliver 459–460, 462
 Cronegk, Johann Friedrich 18
 Crowne, John 437–438
 Cudworth, Ralph 462
 Culler, Jonathan 486
 Culverwell, Nathaniel 460
 Curtius, Ernst Robert 108
 Cusanus, Nicolaus 235, 322
 Cuvier 259
 Cytowska, Maria 763
 Czakó Gábor 231, 237
 Czakó Zsigmond 515–516
 Czech János 555
 Czegei Vass György 59
 Czeglédi Nyíri János 525
 Czemeki Mátyás 398
 Czére Béla 423, 756
 Czigány Lóránt 100, 271, 507
 Czirjék Mihály 18, 20, 25, 29
 Czóbel Imréné 502
 Czóbel Minka 125, 389, 502–504, 758
 Czobor Mihály 11
 Czuczor Gergely 197, 305–306, 315

 Csákányi Imre 533, 535
 Csáky József 752
 F. Csanak Dóra 136, 417
 Csanaki Máté 463–464
 Csanda Sándor 127
 Csánki Dezső 367, 369
 Čapek, Karel 228, 753
 Csaplár Benedek 288, 296
 Csaplár Ferenc 77, 141
 Csaplár Vilmos 230
 Csapodi Csaba 78

- Császár Bálint 159, 161
 Császár Elemér 288, 295, 299, 427
 Császár István 230
 Császár Mihály 340, 342
 Csáti Demeter 251–252
 Čelakovský, František 197–198
 Csatkai Endre 188, 190
 Csécsy Imre 512
 Cseffey László 747
 Csehov, Anton Pavlovics 561–562, 573, 750
 Cseke István 533
 Cseles Márton 366
 Csengeri István 461
 Csengery Antal 202, 583
 Csepreghy Ferenc 510
 Cserei Mihály 53, 55
 Cserey Miklós 192
 Csery Péter 583
 Csetri Lajos 110, 303, 465, 472, 597
 Csétsényi Svastics Ignác 550
 Csiky Gergely 510
 Csillag István 142
 Csóka J. Lajos 288, 430
 Csokonai Vitéz Mihály 16–17, 63, 107–109,
 111, 118, 137, 192, 196, 199, 382, 434–435,
 438–442, 514, 516–517, 589, 688–689,
 719, 732, 758
 Csomasz Tóth Kálmán 636, 638, 642
 Csombor János 647–648, 650–653, 655, 657,
 661
 Csontváry Kosztka Tivadar 609
 Csoóri Sándor 265
 Csorba Győző 365
 Csörsz István 230
 Csukás István 742
 Csuri Károly 266
 Csurka István 235
 Csutor Imre 370
 Csutor János 370–377
 Csutor Jánosné Viosz Zsuzsanna 370
 Csűrös Miklós 250
 Dąbrowski 143
 Dahlmann, Friedrich Christoph 557
 Dajka Béla 502
 D'Alembert, Jean le Rond 292
 Dalmata, Giovanni 524
 Dán Róbert 527
 Dankanits Ádám 127
 Dankó Pista 752
 D'Annunzio, Gabriele 571
 Dante Alighieri 108, 139, 174, 187, 250–251,
 281, 522, 619
 D'Arnaud, Baculard 20, 25, 28, 30,
 Daróczi Bálint 655
 Darvai M. 341, 343
 Darvas József 247–249
 Darvay Ferenc 98, 104
 Dasypodius, Konrad 620
 Dávid Ferenc 654–655
 Dávid Géza 404
 Dávid Lászlóné 105
 Dávidházi Péter 32, 306
 Davis, Robert Murray 486–487
 Dayka Gábor 16, 21
 Dayka Margit 699
 Deák Ferenc 246
 Debreceni Kalocsa János 459–461
 Debreczeny Lajos 74, 76, 80
 Debreczeny Miklós 74–82
 Decsy József 549
 Dee, John 726
 Deé Nagy Anikó 136
 Defoe, Daniel 206, 730
 Degré Alajos 370–371, 515
 De Gruytere → Gruterus, Janus
 Delacroix, Eugène 608
 Demetriade 758
 Démoszthenész 276, 279–280, 282
 Dernschwam János 404–405
 Déry Tibor 120, 127, 132, 236–237, 249, 755
 Derzsavin, G. R. 199
 Descartes, René 735, 748–749
 Despotović, Djorđe M. 200
 Dessewffy Aurél 500
 Dessewffy József 500
 Dettre János 752
 Dévai Bíró Mátyás 269–270
 Devecseri Gábor 394, 757
 Dezséry Judit 266
 Dézsi András 528
 Dézsi Lajos 83–84, 135, 251, 535, 590–592
 Dezső Bálint 525
 Dezső Gáspár 525
 Dezső László 266
 Dickens, Charles 205, 258, 476, 482, 486
 Dickinson, John 42
 Diderot 203, 205
 Dienes László 127–128, 131–132
 Dietrichstein 186
 Dilthey, Wilhelm 164, 604
 Dinis da Cruz e Silva 439
 Dio, Cassius 727
 Dionysios 726–727
 Diószegi András 140
 Diószegi István 245

- Diószegi Sámuel 175
 Divéky Adorján 675
 Dobai Péter 236–237
 Dobai Székely Sámuel 297
 Dobó Anna 670
 Dobó István 535
 Dobó Jakab 670
 Dobrovský, Josef 109
 Dóczy András 4, 7
 Dóczy Jenő 262
 Dóczy Orbán 393
 Dohnány, Mikuláš 199
 Dókus László 678–679
 Dolfín, Giovanni 530
 Dollfuss 753
 Domanski, Julius 763
 P. Dombi Erzsébet 389–390, 758–759
 Dombrói (Dombi) Péter 524
 Domby Márton 111
 Domonkos Mátyás 333
 Domokos Lajos 418–419, 425, 428–429
 Domokos László 752
 Donati, Alessandro 531–532, 534
 Dorat, Jean 20, 25
 Dornau, Caspar 592–594, 596, 727–728
 Dos Passos, John 248, 511–512, 753
 Dosztojevszkij, Fjodor Mihajlovics 229, 249, 483, 493, 561–562, 564, 569, 608
 Dotzi Teréz 371, 375
 Dózsa György 70, 750
 Döbrentei Gábor 288, 743
 Dömök Elek 62–65
 Dömötör Ákos 528
 Dömötör Sándor 681
 Drágfi Bertalan 657, 662
 Drágfi Gáspár 655
 Drágfi Tamás 657–658
 Draper, Henry 113
 Draskovich György 186
 Drippy Miklós 190
 Dryden, John 437
 Dsida Jenő 174
 Dubraviczky Simon 101
 Dudith András 727–728, 762
 Dugonics András 16, 121, 289, 294, 297, 522, 554
 Duhamel, Georges 571
 Dukkon Ágnes 61
 Dumas, Alexandre, id. 202, 476
 Đurišin, Dionýz 519–521
 Dusch, J. J. 21, 23, 25, 439
 Duskás Ferenc 525
 Dutka Ákos 450
 Duvernois, Adrien Marie Francois 292–293
 Dümmerth Dezső 289, 556
 Éber László 133
 Eberle, Josef 522
 Eckermann, Johann Peter 239
 Eckhardt Sándor 2–3, 5, 9, 13, 83, 134, 145–146, 149, 398, 496–498, 523
 Ecsedi Báthory István 497, 661
 Eder József Károly 550
 Edvi Illés Pál 52
 Egrespataki András 460
 Egri Péter 415
 Egyeduti Gergely 54
 Ehni, René 513
 Ehrard, Jean 19, 763
 Ehrenburg, Ilja Grigorjevics 753
 Eichendorff, Josef 609
 Einhard 392
 Ejhnenbaum, B. 228
 Éjszaki Károly 509
 Elek Artur 390
 Elekes Lajos 545
 Eliot, George 202
 Eliot, Thomas Stearns 413, 470, 513, 732
 Eluard, Paul 413
 Emich Gusztáv 378
 Enczy Endre 77
 Enders, C. 541
 Engel János Keresztély 301, 547–548, 551, 553–554
 Engel Károly 440
 Engelhardt, B. 229
 Engels, Friedrich 73
 Enzensberg, H. M. 413
 Enyedi Sámuel 459
 Eörsi István 235
 Eösze László 642
 Eötvös József 68–72, 114, 120, 206, 208, 247, 501, 559, 588
 Eötvös Károly 161
 Eötvös Mihály 95, 98, 105
 Erasmus, Desiderius Rotterdamus 274–275, 283–284, 398, 683, 726
 Erdélyi György 74, 79
 Erdélyi János 36–37, 39, 41, 44, 114, 308, 312, 385, 583, 586
 Erdélyi János 406
 Erdélyi József 175, 177–178, 265–266, 731
 Erdélyi László 393
 Erdélyi Pál 397, 523
 Erdmann Gyula 105
 Erdődy Edit 361

- Erdődy Gábor 246
 Erdődy Tamás 3, 83
 Ernuszt Zsigmond 746
 Eszéki Szigeti Imre 524
 Eszterházy Ferenc 18, 297, 299, 419–422
 Eszterházy Miklós (XVII. sz.) 134
 Eszterházy Miklós (XVIII. sz.) 187
 Eszterházy Pál 409
 Evans, R. J. W. 725–728
 Exner, Balthasar 590, 727
 Ezópus → Aiszóposz
- Fábrián Gábor 557
 Fábry Zoltán 130–132
 Faguet, Émile 113
 Faludi Ferenc 575, 721, 743
 Faludi István 141
 Farkas Károly 676
 Farkas Sándor 375
 Fazekas Mihály 16–17, 107–108, 175
 Feder 547
 Fehér Antal 287, 297
 Fehér Ferenc 249
 Fehér János → Fehér Antal
 Feierabende, Siegmund 725
 Féja Géza 180–181, 715
 Fejér György 553
 Fejes Endre 231, 235, 755, 757
 Fejes István 34
 Fekete Sándor 64, 628, 632
 Felsőbüki Nagy Pál 675–676
 Fénelon, François 19, 730
 Fensch, L. 551
 Fenyéry Gyula 304
 Fenyő István 197, 270, 322, 386, 551, 557, 763
 Fenyő László 239
 Fenyvesi Margit 751
 I. Ferdinánd 277, 672
 V. Ferdinánd 65, 676
 Ferdinánd Tamás 554
 I. Ferenc 374, 550
 Ferenczi László 326, 513
 Ferenczi Sándor 733
 Ferenczi Zoltán 3, 139, 497–498, 619
 Ferenczy Béni 268
 Ferenczy István 188, 675
 Ferenczy József 188
 Fergusson, Francis 224
 Ferreri, Vincenzo 745
 Fessler Ignác Aurél 551–554
 Fichte, Johann Gottlieb 600
 Fielding, Henry 206, 476
 Filiczki János 522
- Filipecz János 663, 670–671
 Fischer Ferenc 74, 76, 79, 81
 Fitz József 634, 637
 Flacius, Matthias 524
 Flammarion, Camille 344
 Flaubert, Gustave 79, 203, 205, 476, 482
 Flämitzer, J. N. 408
 Fludd, Robert 747
 Fodor Gerzson 371
 Fodor Ilona 322–323, 333
 Fodor, J. A. 759
 Fodor József 175, 445, 753
 Fodorik Menyhért 636
 Fogarasi János 306, 315
 Foktövi János 397
 Follain, Jean 413
 Fónagy Iván 123, 464, 469, 758
 Ford, Ford Madox 476, 494–495
 Forestal 512
 Forgách Ferenc (történetíró) 392, 654, 672
 Forgách Ferenc (érsek) 3–4, 727
 Forgách Mihály 4
 Forgách Mihályné 4
 Forgách Miklós 287
 Forgách Zsigmond 4
 Forgács Antal 75, 80–81, 255–256, 737, 739
 Forintos János 5
 Foscolo, Ugo 191, 194
 Fourier, François Marie Charles 457
 Földes Jolán 240
 Földessy Gyula 63–64, 174, 399–401, 403, 448, 751
 Földi János 16, 175, 681–689
 Földi Mihály 240
 Földi Vilmos 406
 Fragonard, Jean-Honoré 608
 Fraknoi Vilmos 276, 368, 557, 653–655
 France, Anatole 721
 Frank, Leonhard 753
 Fráter György 392, 549, 678, 729
 Freher, M. 727
 Freiberg, L. A. 594
 Freisingi Ottó 392
 Freud, Sigmund 410, 733
 Fried István 109, 196, 199, 201, 416, 518–519
 Friedel, Pick 257
 Friedrich, Caspar David 385, 609–610
 Friedrich, John 679–680
 III. Frigyes 672
 V. Frigyes Lajos 291
 Frisch, Max 228
 Frobenius, Joannes 725
 Frölich Dávid 54

- Frye, Northrop 480, 719
 Fuchs, Fr. 596
 Fulgosius, Baptista 9
 Fustel de Coulanges 113
 Füger, Friedrich Heinrich 679–680
 Fühmann, Franz 718
 Fülöp Lajos 180–181, 633
 Fülöp László 265–266, 270, 321
 Füst Milán 255, 450, 570, 574, 755
- Gaál Attila 410
 Gaál Gábor 127–132
 Gaal Jenő 546
 Gaál József 515
 Gábor Andor 733
 Gál István 197, 528
 Galamb Sándor 694, 715
 Gáldi László 197
 Galeotto, Marzio 121, 392
 Gall 259
 Gáll Ernő 129
 Galla Ferenc 185–186
 Galluzzi 532
 Gálos Rezső 18, 288, 417–420, 422, 425
 Gálszécsi István 270
 Galton 758
 Gánótzai Antal 297
 Gara Péter 662
 Garami Ernő 131, 456
 Garay Alajos 47
 Garay János 197, 319
 Gárdonyi Géza 141
 Garth, Sir Samuel 437
 Gatterer, Johann Christoph 546–547
 Gay, Peter 512
 Gazulo, Giovanni (Gazulič, Ivan) 345
 Geismar, Maxwell 511
 Geleji Katona István 121
 Gelléri Andor Endre 240–241, 333, 755–756
 Gellert, Christian Fürchtegott 681
 Gellért Oszkár 270, 354–355, 359, 451, 563, 566–567, 569–570
 Gellért Sándor 178
 Genersich János 553
 Georgievics Bertalan 404–405
 Georgius de Hungaria (Magyarországi György) 404
 Geönczy József 209
 Geréb József 215
 Geréb László 393
 Geréb Péter 662
 Geréby Pál 752
 Géressy Mihály 655
 Gerézdi Rabán 184, 275, 523, 725
- Gerlach, Stephan 525
 Gerskovics, Alekszandr 574
 Gerstinger, Hans 284
 Gessner, Salomon 597
 Géza fejedelem 746
 Gibbon, Eduard 548–549, 556, 676
 Gide, André 571
 Gindl József Ágoston 297
 Girardin, Saint-Marc 204
 Girardus, Gaspar 537
 Giraud 759
 Glosius Sámuel 287, 297
 Goethe, Johann Wolfgang 25, 50, 108, 192, 194–196, 203, 239, 242, 290, 293, 297, 324, 384, 415, 542, 573, 599–600, 602, 604–605, 608
 Goffis, C. F. 191
 Goga, Oktavian 751
 Gogol, Nikolaj Vasziljevics 202, 206, 519, 750
 Gogolák Lajos 741
 Golding, William 734
 Gombáné Lábos Olga 528, 596, 728
 Gombkötő Péter 739
 Gomringer 413
 Goncsarov, Ivan Alexandrovics 230
 Goodwin, Thomas 460
 Gorkij, Maxim 72, 561–574
 Gortan, Veljko 533
 Gorzó Gellért 419
 Gottlieb Antal 137
 Gottsched, Johann Cristoph 293, 442
 Gozdu Elek 510
 Göböl János 671
 Gömöri György 462
 Gönci György 208, 636, 638, 642, 646
 Gönczi A. József 462
 Gönczi M. János 655
 Gönczy Etelka 209
 Gönczy János 208
 Gönczy Lajos 209
 Gönczy Pál 207–209, 366
 Gönyei Gábor 100
 Görcsöni Ambrus 648, 652–653, 659, 663–664, 669–671
 Görgey Artúr 244, 314
 Görgey Eszter 266
 Görömbei András 270, 556
 Graevius, J. G. 594
 Graffigny, Mme de 20, 23, 25
 Gragger Róbert 638
 Grandidier abbé 292
 Grass Frigyesné 294, 417, 420
 Graves, R. 341

- Gregorovius, Ferdinand 113, 744
 Greguss Ágost 203–204
 Greifenhagen, Günther 762
 Greimas, Algirdas Julius 478
 Grétsy László 465–466
 Grezsa Ferenc 76, 120
 Grimm, Jakob 195
 Gruter 727
 Gruterus, Janus (De Gruytere) 682
 Guarino da Verona 340, 365
 Guillén, Nicolás 413
 Guillevic, Eugène 413
 Guizot, François Pierre 557
 Gulácsy Dezső 160
 Gulyás István 173
 Gulyás József 434
 Gulyás Pál 122, 173–181, 717
 Gulyás Pál (bibliográfus) 76, 277
 Gunther, John 753
 Gusich Miklós 536
 Gvadányi József 43, 206, 440, 581, 585, 754

 Gyergyai Albert 141, 239, 512, 567
 Gyirva Vencel 122, 399
 Gyomlay Gyula 40, 42, 45, 49
 Gyöngyösi István 43–44, 49, 137, 535,
 580–581, 586–589, 683
 Györfly György 367, 671
 Györfly Miklós 239
 György Lajos 398–399, 553
 Győry Vilmos 139
 Gyulai Márton 399
 Gyulai Pál (XVI. sz.) 475, 477–483, 485–487,
 490–494
 Gyulai Pál 34, 36, 68–73, 111, 115, 201–204,
 247–249, 262, 269, 303, 319, 483–484,
 486, 502–504, 575–578, 580, 583, 622, 626
 Gyurikovics György 555

 Haan Lajos 741
 Hagedorn 293
 Haiman György 406, 633–634
 Hájek, Thaddeás 345
 Hajnal Anna 255
 Hajnal István 258
 Hajnal Mátyás 398
 Hajnóczy József 546
 Halász Előd 488
 Halász Gábor 115, 180, 269, 422, 614, 749, 755
 Hallbauer, Fridericus 277
 Haller, Albrecht von 292
 Haller Gábor 747
 Haller János 587

 Hamburger, K. 228
 Hamon, Philippe 476
 Hanák Péter 242
 Hankiss Elemér 117, 621, 763
 Hannibál 531
 Hantz Jenő 314
 Hanuy Ferenc 185–186
 Happel, E. W. 407
 Haraszti Gyula 203
 Hargittay Emil 186, 410
 Harsányi István 188, 434
 Harsányi Lajos 254
 Harsányi Pál 188–190
 Harsányi Zoltán 117, 119–120
 Hartfelder, Karl 275, 277
 Hartleben Konrád Adolf 378
 Hartlieb, Georg 532
 Hartvik püspök 746
 Hasquin, Hervé 477, 491
 Hatházi Miklós 459
 Hattyúffy Dezső 17, 288
 Hatvany István 297
 Hatvany Lajos 64, 74–75, 78–80, 82, 131–132,
 262–263, 399, 444, 446–447, 454, 468, 751
 Haugwitz 293
 Havas László 95, 591
 Havel, V. 235
 Hawthorne, N. 482
 Hebbel, Friedrich 204, 324, 582, 586
 Heckenast Gusztáv 378, 406
 Heeren 547, 557–558
 Hegedűs István 535
 Hegedűs Károly 161
 Hegedűs Sándor 169
 Hegel, Georg Wilhelm 33, 45–46, 199, 600–601
 Hegendorf, Christoph 593
 Hegyi-Füstös István 189
 Heidegger, Martin 733
 Heiden, Konrad 753
 Heine, Heinrich 114, 268, 609
 Heinrich Gusztáv 576, 578
 Hekler Antal 188
 Helfy Ignác 160, 170
 Heliogabalus 341
 Hell Miksa 294, 676
 Hellebrant Árpád 462
 Hellebronth Kálmán 18
 Heller Ágnes 569
 Helmholtz 732
 Heltai Gáspár 54, 148, 525, 652
 Heltai Gáspár, ifj. 344
 Heltai Gáspárné 649, 653
 Heltai János 507

- Heltai Jenő 451
 Helvetius 25, 203
 II. Henrik 591
 Henszlmann Imre 358, 559
 Herbert, Z. 413
 Herczeg Ferenc 73, 691, 732
 Herczeg Gyula 119, 266, 361–362
 Herder, Johann Gottfried 110, 195, 383–384,
 516, 541, 552, 584–586, 602, 605, 735, 758
 Herédi Gusztáv 128
 Herpei János 52, 135, 459, 462–464
 Hermann István 68, 71–72
 Hermlin, Stephan 718
 Hésziodosz 282
 Hevesi András 256, 444, 452–453, 455, 457
 Hevesy Iván 241
 Heyne 547–548
 Hill, Christopher 461
 Hirsal 413
 Hitler, Adolf 753
 Hobbes, Thomas 233
 Hocsi Elek 674
 Hoffhalter Rudolf 649
 Holberg, Ludvig 436
 Holl Béla 136–137, 527, 642
 Holló László 174
 Hollós József 752
 Homberger 290
 Homérosz 33, 199, 242, 280, 282, 377, 433,
 555, 583, 587, 678–679
 Homonnai Bálint 1–2, 10
 Honour, Hugh 187, 190, 192, 194
 Hont Ferenc 142, 739–740
 Honterus, Johannes 522
 Hopp Lajos 134, 763
 Horányi Elek 18, 286–289, 292, 294–297,
 299–300
 Horányi Özséb 267
 Horatius Flaccus, Quintus 198–200, 241, 278,
 280, 399, 517, 620, 722
 Hormayr, Josef 553
 Horthy Miklós 445
 Horvát István 196, 543, 547, 550, 554–556, 674
 Horváth Árpád 77
 Horváth Cyrill 308
 Horváth Gyula 164
 Horváth Iván 49, 145, 185
 Horváth János 40, 44, 68, 269, 472, 575, 598,
 601, 612, 621, 626–633, 683, 722–723, 725
 Horváth János, ifj. 340
 Horváth Károly 112, 304–305, 308, 310, 529,
 613, 621, 761
 Horváth Mária 364
 Horváth Mihály 393, 551, 556–558
 Horváth Tamás 267, 760
 Horváth Zoltán 242
 Hosius, C. 595
 Hölderlin, Friedrich 597–607
 Hrabák, Josef 519
 Hrapcsenko, M. B. 415
 Hubay Miklós 175
 Huédard 413
 Hugo, Victor 202, 207, 556, 607, 609–610, 613,
 721
 Humboldt, Wilhelm 735
 Hume, David 292, 556
 Hunfalvy Pál 215, 304
 Hunyadi János 516, 533–534, 652, 654–655,
 746
 Hunyadi László 552
 Huszár Gál 270, 524
 Huszti György 404–405
 Huszti József 340, 344–345, 364–365, 745
 Hutten, Ulrich von 592
 Hviezdoslav, Pavel (Ország Pál) 740–741
 Ibsen, Henrik 71
 Ignotus 444, 450, 454–455
 Ignotus Pál 77, 444, 451, 457
 IJsewijn, Jozef 521–523, 532
 Ilkusch Márton 340, 342, 345
 Illés Endre 512, 690, 755
 Illés László 270, 415–416, 762–763
 Illésházy István 1–5, 8–9
 Illéssy János 83
 Ilyésházy György 676
 Illyefalvi István 649, 651
 Illyés Bálint 171
 Illyés Gyula 119–120, 127, 130, 132, 175,
 177–178, 180–181, 235, 240, 242, 252, 255,
 265, 326, 333, 335, 354, 444, 448, 457, 468,
 470, 571, 574, 628, 737, 756
 Illyés István 639
 Ilosvai Selymes Péter 84, 579, 647–673
 Imre László 751
 Ipoly Arnold 2, 4, 671
 Irmscher, Johannes 532
 Isoz Kálmán 636
 I. István, Szent 133, 555, 746
 Istvánffy Miklós 278, 392, 522, 533, 672
 Iszokratész 276
 Iványi Béla 186, 189
 Jacobi, Johann Georg 293
 Jakó Zsigmond 134–136, 505–507, 526–527
 Jakobson, Roman 758

- James, Henry 205
 Jancsó M. 652
 Jankovich Miklós 500, 555, 676
 Jankovics József 406
 Janković, Vendelin 5
 Jannetasius, Nicolaus 537
 János király 525, 655, 678
 János főherceg 676
 János Zsigmond 535
 Jánosy István 330
 Janson Vilmos 596
 Janus Pannonius 125, 184, 250–251, 275, 311, 340–345, 364–370, 397, 521–522, 619–620, 743
 Jaschke, Franz 679–680
 Jauß, Hans Robert 719
 Jávor Pál 691
 Jean Paul 305–306, 609
 Jékel Pál 122–124, 266
 Jékely Zoltán 191, 255–256
 Jelnyickij, L. A. 594
 Jenei Ferenc 410
 Jeromos, Szent 744
 Jeszenszky (Jessenius) János 257, 726–727
 Jób Mátyás 677
 Johnson, Lionel Pigot 733
 Jókai Mór 68, 70–71, 120, 140, 163, 168, 202, 205–206, 248, 258–260, 262, 476, 502–504, 514–518
 Jókainé Nagy Bella 517
 Jolles, André 481
 Joó Tibor 634
 Jordan, Thomas 727
 Jósika Miklós 202–203, 500, 552, 588
 Jouvancy, Joseph de 529
 Józsa Dániel 589
 II. József 287, 299, 425, 430, 506, 552, 588, 676
 József Attila 74–82, 116, 123, 125, 130, 132, 174, 233, 241–242, 251–252, 270–271, 319, 413, 444–445, 448, 451–452, 455, 457, 511, 565, 567–568, 598, 619, 731
 József Farkas 270, 416
 Jöcher, Christian Gottlieb 590
 Juhász Béla 756–757
 Juhász Ferenc 123, 173, 251, 265–266, 413, 468
 Juhász Géza 108, 174, 177–178, 181
 Juhász Gyula 76–77, 119, 174, 567, 738, 740, 752, 758
 Juhász Izabella 173
 Juhász László 393, 522
 Juhász Péter 415
 Julius Caesar 275, 278, 281, 531, 668
 Julow Viktor 107–109, 440–442, 744
 Jungermann, Gottfried 726
 Junius, Franciscus 727
 Junius, Franciscus, ifj. 728
 Jurisics Miklós 405
 Justh Zsigmond 115, 389, 502–503
 Justus Pál 139
 Juvencius, Josephus 529
 Jünger 758
 Kaas Ivor 72
 Kabdebó Lóránt 321, 323, 336
 Kaczér Illés 444
 Kaczér Vilmos 444
 Kacsó Sándor 128, 132
 Kaffka Margit 388, 510
 Kafka, Franz 116, 355, 751
 Kaiser, Gerhard R. 763
 Kájoni János 640
 Kajtár Mária 607, 721
 Kanizsai László 662
 Kanizsai László, ifj. 656
 Kanizsai Pálfi János 398
 Kant, Immanuel 203
 Kántor Lajos 127–128
 Kállai György 460
 Kállay Miklós 178
 Kálmán király 470
 Kálnoky László 255, 265
 Kálti Márk 663
 Kálvin János 525
 Kántor Mihályné Vajda Gizella 378–379
 Kanyó Zoltán 267
 Kapisztrán János 534, 746
 Kaplyáni Tamás 525
 Kaprinai István 366–368
 Karácsony Sándor 116, 716–717
 Karadžić, Vuk 416
 Kardos György 141
 Kardos László 174, 177–178, 512, 755
 Kardos Pál 174, 177
 Kardos Tibor 122, 343, 393, 410, 620
 Karinthy Ferenc 235
 Karinthy Frigyes 174, 241, 444–445, 449, 468
 Kármán József 16, 137, 192
 III. Károly 676
 V. Károly 283
 Károly Róbert 671
 Károlyi Amy 235
 Károlyi Antal 429
 Károlyi Árpád 3, 288
 Károlyi Gáspár 13–14
 Károlyi György 97, 100, 105

- Károlyi Mihály 132, 402
 Károlyi Péter 654
 Károlyi Zsuzsánna 398
 Kárpáti Aurél 694
 Karthauzi Névtelen 271
 Kassák Lajos 130, 174, 234, 241, 252, 265–
 266, 268, 450–451, 721
 II. Katalin 679–680
 Kátai Mária Magdolna 6
 Kátai Mihály 2
 Kathona Géza 459, 464, 524–526
 Katona Anna 306
 Katona István 137, 393, 545, 551, 668, 675
 Katona Jenő 715
 Katona József 111, 385–386, 552, 577, 581,
 613, 761
 Katus László 244
 Katz, J. J. 759
 Kautsky, Karl 738
 Kavafisz 413
 Kayser, Wolfgang 228
 Kazinczy Ferenc 16–17, 21, 41, 107, 109, 132,
 136, 187–194, 287–288, 294, 374–375,
 385–387, 419, 549, 580, 583, 598, 673–682,
 744, 750, 762
 Kazinczy Gábor 501
 Kazinczy Klára 371, 375
 Kazinczy László 189
 Kázmér Miklós 364
 Kazy Ferenc 463
 Keats, John 597
 Kecskeméti Alexis János 528
 Kecskeméti György 76–77
 Kecskeméti Vég Mihály 635–646
 Kelecsényi Gábor 137
 XIII. Kelemen 192
 Kelemen Didák 121
 Kelemen János 266–267
 Kelemen Lajos 505
 Kelemen Márton 136
 Keller, Gottfried 324, 721
 Kemenes 34, 47–48
 Kemény Gábor 129
 Kemény G. Gábor 200
 Kemény János 678
 Kemény József 722
 Kemény Zsigmond 140, 202–204, 206, 259,
 355, 475–495, 577–581, 586–588, 624, 630
 Kempelen Béla 647
 Kempelen Farkas 292
 Kende Zsigmond 103
 Kenesi Pál 665
 Kenessey Kálmán 317
 Kenéz Győző 404, 406, 679
 Kenyeres Ágnes 74, 502
 Kenyeres Zoltán 256, 757, 763
 Kepler, Johann 593, 726–727
 Kepp Marianne 553
 Kerecsényi Dezső 269
 Kerék Mihály 181
 Kerekes Zsigmond 18, 20, 23, 25
 Kerényi Frigyes 36
 Kerényi Károly 181, 255, 698
 Keresztury Dezső 18, 32, 264, 486, 512, 626,
 694, 715
 Kéri Sámuel 7
 Kersting 609
 Kertbeny Károly 508
 Kertész Ákos 231
 Kéry Gyula 63
 Keserű Bálint 497
 Keserői Dajka János 398
 Ketrzýnsky, W. 675
 Kézai Simon 182, 184, 300, 392
 Kibédi Varga Áron 480
 Kiefer Ferenc 266–267
 Kierkegaard, Sören 128
 Kininger Vincenz Georg 679–680
 Király Aladár 158
 Király Erzsébet 393
 Király György 316, 633
 Király István 157, 355, 415, 465–466, 689, 731,
 733, 751
 Kis János 732
 Kisbaári Kiss Ferenc 380
 Kisch, Egon Erwin 753
 Kisfaludy Károly 111, 306, 308, 313, 515–516,
 552, 580, 761
 Kisfaludy Sándor 108, 194–201, 385
 Kiss András 526
 Kiss Gy. Csaba 143
 Kiss Dezső 455–456
 Kiss Ferenc színész 691, 707, 709, 714
 Kiss Ferenc 113, 241, 561–562, 564, 567–569,
 571, 732
 Kiss István 121
 Kiss János 374
 Kiss József 402, 444, 503
 Kiss József irodalomtörténész 64, 311, 373, 432
 É. Kiss Katalin 139
 Kiss Lajos 167
 Kiss Mária 83
 Kiss Margit 502–503
 Kiss Sándor 266
 Kiss Tamás 174, 181
 Kitto 513

- Klanczay Sándor 125
 Klanczay Tibor 1, 10, 58, 135, 154, 193, 275,
 284, 311, 364, 529, 535, 626, 718, 720, 762
 Klaus, Georg 218
 Klein, Stefan 567
 Klemperer, Victor 116
 Klopstock, Friedrich Gottlieb 290, 600
 Knauz Nándor 133
 Kner Imre 633–646
 Kner Izidor 633, 637, 646
 Kner Zsuzsa 635
 Kochanowski, Jan 718
 Kocziány László 2
 Kodály Zoltán 78, 634–646
 Kodály Zoltánné 635–637
 Kodolányi János 177–178, 180–181, 247–248,
 250, 332–333, 692
 Koháry Ferenc 440
 Köhut Éva 745
 Kolb, Georg Friedrich 557
 Kollár Ádám 287–290, 293–294, 298, 417, 420,
 422, 426, 430, 557, 559
 Kollár Ferenc 557
 Kollár, Ján 196–199, 741
 Kollin Ferenc 271, 752–754
 Kollonich Lipót 676
 Kolmár József 65
 Koltay-Kastner Jenő 7, 279
 Komáromi Csipkés György 121, 459–460
 Komjáthy Jenő 174, 755
 Komlós Aladár 114, 132, 239–243, 254, 378,
 380, 444–445, 453, 563, 753
 Komlós András 649–650, 652–653
 Komlovszki Tibor 3, 9, 271, 396–397
 Koncz József 747
 Konrád György 227–238
 Kopácsi István 655
 Kopernikus, Nikolaus 340
 Kordé Imre 555
 Korek Valéria 140–141
 Kornis György 747
 Korniss Géza 76
 Korompay H. János 35, 37, 575, 626
 Korompay Klára 575
 Kós Károly 128
 Kosáry Domokos 540–541, 543–545, 549, 556,
 558, 675
 Kosik, K. 233
 Koszó János 551–552
 Kossuth Lajos 95–96, 98–105, 138, 244, 246,
 258, 552, 556–557, 750
 Kosztolányi Ádám 561, 565–568, 570, 572–573
 Kosztolányi Ágoston 732
 Kosztolányi Dezső 75, 80–82, 119, 174, 233,
 389, 391, 444, 447–451, 453, 561–574,
 730–735, 750, 754–755, 758
 Kosztolányi Dezsőné 562–563, 567, 572, 574,
 732
 Kotzebue, August Friedrich 515
 Kovách Aladár 691
 Kovachich József Miklós 546
 Kovachich Márton György 546, 551, 674, 676
 Kovács Ambrus 47
 Kovács Béla 506
 Kovács Endre 137–138, 244, 759–760
 Kovács Ilona 762
 Kovács Imre 54
 Kovács József 139, 270, 416, 509
 Kovács József László 270, 526, 590
 Kovács Kálmán 201, 247–250
 Kovács Károly 711–712, 714
 Kovács Kristóf András 266
 Kovács Pál 515
 V. Kovács Sándor 133, 185, 274, 345, 528
 Kovács Sándor Iván 1, 185, 250–252, 399, 620,
 747
 Kovacsóczy Farkas 729
 Kovalovszky Miklós 465–466
 Kovásznai Sándor 136, 342–343
 Kováts Ferenc 442
 Kováts Sámuel 375
 Kozma Andor 125, 515, 755
 Kozma József 77
 Kozma Lajos 633
 Kozocsa Sándor 141
 Kögl József 535
 Kölcsey Ferenc 95–106, 110–111, 306, 310–
 312, 374, 385, 387, 398, 474, 544, 584, 586,
 597, 600, 631, 634, 637, 688, 732, 744
 Köleséri Sámuel 461–462, 526
 König György 550
 Köpeczi Béla 260–262, 406–408, 728–730
 Körmendy Kinga 95
 Kőrösi István 15
 Kőrösy László 553
 Kőszeg Ferenc 528
 Kőszegi Ábel 141
 Kőszeghy Péter 124
 Kővári Zoltán 448
 Kövy Sándor 677–679
 Kral, J. 257
 Král', Janko 742
 Krasicki, Igancy 436
 Krasko, Ivan 762
 Kraus, Carl 573
 Kray Pál 676

- Kreitzinger, Josef 679–680
 Krejčí, Karel 433–434, 440, 520, 742
 Krenner Miklós 128
 Kreskay Imre 17, 286–289, 294–295
 Kriebel János 673–680
 Kristó Gyula 78
 Krompecher Bertalan 555
 Krúdy Gyula 120, 354, 451, 755
 Krupszkaja 566
 Krüger, G. 595
 Kubinyi Ágoston 548, 551
 Kubinyi Péter 550
 Kulcsár Margit 271, 391–396
 Kulcsár Péter 185, 271, 391–396, 745–746
 Kulin Ferenc 306
 Kulka Etelka 635
 Kumaniecki, Kasimierz 532
 Kun János 419
 Kuncz Aladár 128
 Kunczer Gyula 553
 Kunszery Gyula 197
 Kuripesics Benedek 404–405
 Kurucz Gyula 236
 Kusý, Ivan 741
 Küküllei János 344
 Künnle József 161

 Laborfalvi Róza 516
 La Calprenède 435
 Lacépède 292
 La Cerda 532
 Laclos, Pierre Ambroise François 476
 Lácza Szabó József 44
 Laczkó András 265, 270
 La Grange, Anna de 492, 494
 Lafayette, Madame de 608
 Lájér Dezső 739
 I. Lajos, Nagy 170, 344, 522, 547, 553
 II. Lajos 524
 XIV. Lajos 407
 XV. Lajos 293
 Lakatos László 455
 Lamb, Charles 492
 Lamartine, Alphonse de 138, 207, 607, 609
 Lamberg József 405
 Lamberg, Maximilian 287, 292
 La Mettrie, Julien Offroy 25
 Lánicz Sándor 763
 Landerer Lajos 406
 Láng József 399, 402
 Langen, August 719
 Languet, Hubert 727
 Lanson, Gustave 627

 Laplace 218
 Laskai Csókás Péter 727
 Laskai János 9
 Laskai Jeromos 404
 Laskai Osvát 121, 724
 I. László, Szent 132
 V. László 552
 László Mihály 171
 László Zsigmond 6
 Lator László 235
 Laurent 408
 Lausberg, H. 307
 Lavater, Johann Kaspar 259
 Layfield, Edmund 460
 Lázár Ádám 166
 Lázár György 748
 Laziczius Gyula 269
 Lazius 727
 Lämmert, Eberhard 205, 228, 359
 Leclerc, Jean 408
 Le Clézio 487
 Lehoczky András 550
 Lehotay Árpád 704, 711–712, 714
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 293, 408, 735
 Lékai Lajos 544, 547, 551, 555
 Lelkes Ede 77
 Lenard, Alexander 522
 Lenau, Nikolaus 174, 609–613
 Lendvay Márton 515
 Lengyel András 75, 82
 Lengyel Balázs 326
 Lengyel Béla 562–563, 570
 Lenin, Vladimir Iljics 564–567, 569
 Le Noble, Eustache 408
 X. Leó 274
 Lermontov, Mihail Jurevics 517
 Lesage, Alain René 206, 608
 Lessing, Gotthold Ephraim 192–193, 290
 Leszczynski, Stanislaw 763
 Lesznai Anna 451
 Lettner József 681
 Lévai János 655
 Lévy Edit 647
 Levin, R. S. 758
 Lévi-Strauss, Claude 513
 Lewenkla 727
 Ligethy Béla → Várkonyi Nagy Béla
 Ligeti Ernő 458
 Lingelsheim, Georg Michael 727
 Linné, Karl 292
 Lipenius, M. 594
 I. Lipót 530–532, 536
 II. Lipót 293, 550

- Lipsius, Justus 9–10, 251, 593, 726, 747
 Lipszky János 366–367
 Liptai Mária 516
 Lischerong Gáspár 545
 Lisola, Franz Paul 408
 Liszkay József 419
 Lisznyai Kálmán 580
 Liszt Ferenc 607
 Liszt Nándor 706, 708
 Liszti János 745
 Litauszky István 236
 Livius, Titus 275, 278, 282, 284, 595
 Logodi Simon 535
 Longfellow, Henry Wadsworth 42
 Longolius 274
 Lónyai Menyhért 105, 618
 Lónyay Gábor 104–105
 Lorca, García 413
 Losonczy Anna 83, 145–156, 523
 Lothár László 435
 Lotman, Jurij 232, 234
 T. Lovas Rózsa 389
 Lovassy István 99
 Lovassy László 96, 98, 103
 Lovászy Márton 131
 Lovik Károly 509
 Löbl János 446
 Löhner, Ludwig Edler von 682
 Lőkös István 416
 Lőrinczy Huba 243, 354, 510
 Lucretius, Titus L. Carus 279
 Ludwig, Otto 205
 Lugossy Gyula 231, 236
 H. Lukács Borbála 621
 Lukáč, Emil Boleslav 124–126
 Lukács György 33, 132, 236, 240–241, 322,
 324, 330–331, 363, 383, 507–508, 511–
 512, 542, 751, 762–763
 Lukács Margit 712, 714
 Lukács Móric 557
 Lukácsy Sándor 245–246, 498–499, 529, 763
 Lukáts Gyula 165–166
 Lukáts János 327
 Lukcsics József 185
 Lukcsics Pál 497, 547
 Lukiánosz 594
 Lukinich Imre 550
 Lustig Géza 74, 79
 Luther Márton 56, 269–270, 678–679
 Lydius, Jacobus 682
 Lyka Döme 169
 Macaulay, Thomas Babington 557, 579, 750
 MacCarthy, Justin 113
 Macrobius, Ambrosius 595
 Madách Gáspár 6, 523
 Madách Imre 44, 47, 113–114, 202, 247, 259,
 512, 563, 569, 571, 582, 584, 594, 613–618,
 761
 Madácsy Piroška 752
 Magdi István 525
 Mágócsy Gáspár 525
 Magris, Claudio 762
 Magyar István 121
 Maistre, Joseph de 541
 Majakovszkij, Vlagyimir V. 233–234, 465, 513,
 515
 Major Ervin 499
 Major Tamás 712, 714
 Majtényi Mihály 249
 Majthényi Flóra 125
 Makai Margit 699
 Makay László 133
 Makk Ferenc 212
 Makkai Sándor 174
 Makó Pál 297
 Malamani, Vittorio 187, 190
 Málík József 159, 161–162, 168
 Mallarmé, Stéphane 465, 597
 Mályusz Elemér 721–725
 Mályuszné Császár Edit 258
 Mandelstam, Oszip 413
 Mándy Stefánia 9
 Mándy Iván 412
 Mannheim, Karl 129
 Manitius, M. 596
 Mann, Thomas 206, 484, 568, 571
 Mannheimer Ágost 160
 Mantegazza 758
 Manutius, Aldus 275
 Manutius, Paulus 283
 Manzoni, D. 190
 Márai Sándor 81, 239, 241–242, 444, 452
 Marcellus 746
 Marchamot, Needham 408
 Marchis György 698
 Marcilius, Theodorus 596
 Marcus, Solomon 758
 Marczali Henrik 554, 557
 Márer György 77
 Margolin, Jean-Claude 763
 Mária Krisztina 187
 Mária Terézia 20, 58, 284, 288–289, 293–295,
 297, 299, 417, 419–420, 425, 427–428,
 430, 506, 588, 676, 678, 680, 763
 Marik Dénes 74, 76, 78–79

- Marinetti, Francesco Tommaso 571
 Márki Sándor 557
 Markiewicz, Henryk 211
 Markov, D. F. 233, 762
 Markovits Györgyi 141, 444
 Marmontel, Jean-François 19
 Marne, Claude de 726–727
 Marosi Ernő 559
 Marosi Gyula 237
 Marosi Ildikó 127–128
 Marot, Clément 596
 Maróthy György 461
 Marshall, Stephen 460
 Marullus, Michael 153
 Martialis, Marcus Valerius 593, 595
 Martinkó András 310, 472, 488, 529, 597
 Martinovics Ignác 287, 292, 675, 750
 Martinuzzi György → Fráter György
 Martir, P. 525
 Marton Sándor 697
 Martonfalvi György 121
 Marx, Karl 457, 738
 Masson, D. I. 758
 Matisz Pál 308
 Matl, Josef 741
 Matolcsy Mátyás 181
 Mátrai László 727
 Matthiesson, Friedrich von 597, 600–601
 Mátyás főherceg 4
 Mátyás király 183–184, 342, 366, 368–369,
 392–394, 506, 522, 524, 547, 551–552,
 647–673, 745–746
 II. Mátyás 3
 Mátyási József 44
 Maupassant, Guy de 205, 513, 721
 Maurer 680
 Mavrocodat, Nicolae 526
 Mayer, Johann F. 409
 McCarthy, Mary 512
 Mécs László 241
 Medgyesi Pál 54, 461–462
 Mednyánszky Alajos 552
 Mednyánszky László 502–503
 Millet, Antoine 733, 735
 Mekcsei István 535
 Melanchton, Philipp 275–278, 525, 596
 Meletyinszkij, M. 476–477, 479
 Melissus 727
 Melius Juhász Péter 524, 527, 654
 Méliusz József 127–129, 131–132
 Meltzl Hugó 507, 623
 Melville 482
 Mendilov, A. A. 492
 Menipposz 229
 Menstriel 538
 Mentovich Ferenc 308
 Menyhért Tamás 125
 Méreiné Juhász Margit 168
 Merényi Lajos 134
 Merényi László 584
 Merényi Oszkár 472
 Merezskovszkij, Dimitrij Szergejevics 571
 Meslin, M. 594
 Mesmes, Henri de 591
 Mészáros Ági 712, 714–715
 Mészáros Ignác 297
 Meszlényi Lajos 165
 Mészöly Dezső 192
 Mészöly Gedeon 738
 Mészöly Miklós 123, 235
 Metastasio, Pietro 196, 517
 Methodios 399
 Meyer, Conrad Ferdinand 721
 Meyerbeer 517
 Mezei József 254
 Mezei Márta 306, 604, 621
 Mezey László 184
 Mező (Campanus) Ferenc 525
 Mezőlaki Miklós 462
 Mezősi Károly 67
 Michelangelo, Michelagnolo Buonarroti 743
 Miczkiewicz, Adam 197, 383, 608
 Miegh, Friedrich 136
 Mignet, François Auguste 556–557
 Mihályfalvi János 421
 Mihelyes János 136
 Mikes Kelemen 122, 260
 Mikes Lajos 412–413
 Mikó Imre 1, 127–128
 Mikó Pálné 266
 I. Miksa 398
 II. Miksa 277, 672
 Miksa Emmánuel 534
 Mikszáth Kálmán 120, 157–172, 247–248, 269,
 360, 467, 509–510, 749–750
 Mikszáth Kálmáné 157–158
 Mileus, Alexander 54
 Milio, Giulio de (Julius Emilius) 664
 Mill Stuárt János 113, 116
 Miller Jakab Ferdinánd 293, 550, 676
 Milorad, Pavlič 416
 Milotai Nyilas István 728
 Milton, John 461, 732
 Misch, Johannes 344
 Mišianik, Ján 126
 Miskolczi Csulyak István 397

- Misocacus Vilhelmus 344
 Mitrovics Gyula 40
 Mittwoch, Eugen 638
 Mittenzwei, Werner 762
 Mixich Lajos 681
 Mocsáry Antal 550
 Modius, Franciscus 726
 Módos Péter 230
 Moesch Lukács 538
 Moholy Nagy László 132
 Mokry Benjámín 304
 Moldova György 528, 755
 Molnár Ágnes 419
 Molnár Erik 132
 Molnár Ferenc 444, 451
 Molnár [János?] 297
 Molnár József 514–515, 517
 Molter Károly 128
 Mommsen, Theodor 113, 515
 Monet, Claude Oscar 608
 Montaigne 512
 Montecuccoli, Rajmund 530
 Móra Ferenc 752
 Moreau, Jean-Luc 763
 Moreau, Pierre 556
 Móric Lőrinc 84
 Móricz Zsigmond 73, 116, 119–120, 130, 174,
 240–242, 247–248, 262, 332, 362, 444,
 454, 467, 502, 510–511, 528, 704, 709, 713,
 715–716, 749, 751
 Mortier, Roland 289, 477, 491, 540
 Moser, Ruth 389
 Mózes Huba 127
 Mózsai Ernő 371, 376
 Mrozek, Sławomir 235
 Mucke, Hermann 342, 344
 Muir, Edwin 486
 Munkácsi Miklós 230
 Murvai Olga 388
 Musculus, Wolfgang 525
 Mussolini 564
 Müller, Adam 541, 543
 Müller, Johannes von 546, 549, 553, 583
 Müller Mária 377–381
 Müller Miksa 113

 Nádasdy Ferenc 532, 676
 Nádasdy Tamás 10, 727
 Naftáli ben Jichak há-Kohen 527
 Nagy Endre 451
 Nagy Gábor 674
 Nagy Gyula 370
 Nagy Imre 308, 370

 Nagy István (XIX. sz.) 41
 Nagy István 132
 Nagy Iván 189, 497–498, 671
 Nagy Károly 65, 157, 159, 161–162, 165, 167–
 168
 Nagy Konstantin 531
 Nagy Lajos → I. Lajos, Nagy
 Nagy Lajos 129, 132, 444, 753
 Nagy László 235, 265–266, 413, 468–469
 Nagy László (történész) 2
 K. Nagy Magda 180
 Nagy Miklós (XIX. sz.) 379–381
 Nagy Miklós 141, 207, 259, 263, 483, 488
 Nagy Palma 381
 Nagy Péter 242, 511–513
 Nagy Sámuel 420–421, 423–425, 427–430
 Nagy Sz. Péter 256, 444
 Nagy Sándor (makedon király) 531, 652–653,
 668, 672
 Nagy Sándor 174, 681
 Nagyfalusi Jenő 76
 Nagylucsei Dóczy Orbán 658
 Nalácz József 18–21, 25–26, 28
 I. Napóleon 543
 III. Napóleon 207
 Náprági Demeter 4, 396, 506
 Náray György 121
 Nash, George H. 512
 Négyesy László 397, 576–577
 Némedi Lajos 286, 418, 428
 Nemes Nagy Ágnes 235
 Nemeskürty István 145, 718
 Németh Andor 444–446, 455
 Németh Antal 77, 689–717
 Németh Antalné Monori Kornélia 689
 Németh G. Béla 32, 34, 112–117, 201–202, 303,
 314, 318, 335, 362, 415, 483, 625, 718
 Németh Imre 181
 Németh Judit 690
 Németh László 33, 115–116, 130–131, 174–
 181, 240–242, 247–249, 262, 332–333,
 387, 453, 465, 512, 689–717, 751
 Németh Lászlóné 695, 707–708
 Némethi Mihály 56
 Némethi P. István 459
 Némethy Géza 595
 Neruda, Pablo 413
 Nettesheim, Agrippa von 726
 Neubarth János 54–55
 Neubarth Kristóf 54
 Neuhoff, Elias 292
 Nezval, Vítězslav 234
 Nicolai, Friedrich 292

- Niederhauser Emil 142–143
 Niemcewicz, Julian Ursyn 108
 Nietzsche, Friedrich 360, 733
 Nigronio, Giovan Battista 530–532
 Nilsson, M. P. 593–595
 Nisard, Désiré 204
 Nivelles, Armand 305
 Novalis (Friedrich Hardenberg) 304–305, 307,
 389, 529, 541, 549

 Nyáry Krisztina 134
 Nyáry Pál 2, 133–134
 Nyéki Vörös Mátyás 397–398, 521
 V. Nyilassy Vilma 311
 Nyírő József 241
 Nyírő Lajos 465, 513

 Obernyik Károly 516
 Offenhüffel, R. 516
 Oken 259
 Oláh Gábor 174
 Oláh Károly 35
 Oláh Miklós 275, 278, 366–367, 392, 522
 Oltványi Ambrus 95, 501
 Opitz, Martin 284
 Orbán Balázs 162
 Orczy Lőrinc 16, 18–19, 22, 29, 41, 286–287,
 294, 297, 502–503, 581, 681
 Ormódi Bertalan 34
 Ormos Zsigmond 96
 Orosz István 122
 Orosz László 386–387, 448, 718
 Oroszlány Gábor 75, 79
 Ortega y Gasset 128–129
 Ortner, Franz 292
 Ortutay Gyula 736–737
 Ossietzky, Karl von 634
 Osvát Ernő 454
 Ottlik Géza 235
 Ovidius Naso, Publius 199, 538, 688
 Ozorai Imre 270

 Őmich, Franciscus 525
 Őrkény István 235, 237
 Őry Miklós 186
 Őstör József 187
 Ötvös Ágoston 410

 Pačić, Jovan 200
 Padányi Bíró Márton 121
 Pais Dezső 364, 724
 Pajer Antal 63
 Pákay János 533

 Pákozdy Ferenc 139, 757
 Pál József 194
 Pálffy Endre 434, 440
 Pálffy Ferdinánd 516
 Pálffy János 676
 Palkovič, Juraj 199
 Palma 393
 Palmerston, Henry John 246
 Pálóczi Horváth Ádám 16, 370–377, 555, 681
 Pálos Tibor 76
 Palthenius, Zacharias 726–727
 Pamlényi Ervin 557
 Pándi Pál 64, 66, 68, 111, 138, 542, 628, 631
 Pannagl, Bernardus 538–539, 762
 Pap Károly 262, 411–413
 Pap Mária 266
 Pap Szamolila 169
 Pápai Páriz Ferenc 135, 461, 748–749
 Pápay Sámuel 288, 375
 Papp Dániel 140, 510
 Papp Ferenc 122–124, 266
 Papp Gyula 565
 Papp János 78
 Papp Zoltán 552
 Paradis, Nicolas Hyacinthe 284, 287, 289–294,
 296–301
 Páral, V. 235
 Paravia, A. 190
 Pareus, David 727–728
 Pareus, Philipp 728
 Paris, Gaston 116, 460
 Parker, Robert 460
 Pašiaková, Jarmila 502
 Passerat, Jean 591–592, 594
 Pásztor Árpád 381
 Pásztor Béla 737
 M. Pásztor József 77, 141, 444
 Patai (Balog) János 460
 Pathai P. Sámuel 524
 Patrizzi, Francesco 729
 Pavlović, Teodor 200
 Pauly, August 590
 Payr Sándor 270
 Pázmándi Horvát Endre 554
 Pázmándy Dénes 161
 Pázmány Péter 185–186, 251, 506, 521, 619,
 754
 Péchi Simon 397, 480, 482, 484–485, 488, 527
 Péchy Gábor 427
 Péchy Imre 66
 Péchy Tamás 164
 Péczely József 548, 556
 Pécseli Király Imre 14, 397–398

- Pécsi Lukács 54
 Peéry Piri 695
 Pekry Lőrinc 408–409
 Perényi Ferenc 654
 Perényi Gábor 655
 Perényi István 654, 670
 Perényi Péter 655
 Perger János 547
 Perse, Saint-John 413
 Pertz, Georg Heinrich 555
 Pesty Frigyes 368–369
 Petelei István 269, 749–750
 I. Péter 232, 517
 Péter István 681
 Péter László 76, 242, 403, 740, 751–752
 Péter Zoltán 514
 Péterffy Ida 370–371, 374
 Péterfy Jenő 140, 202, 258, 269, 486, 576, 627
 Péteri Takáts József 375
 Petheő Attila 692–693
 Petki János 7. 15
 Petőfi Sándor 36–37, 48, 61–68, 108–109, 114, 120, 125, 138, 205, 262–263, 311, 360, 383, 410, 414, 432–443, 450, 467, 507–508, 514, 517, 571, 580, 582, 585, 587–589, 609–613, 621–633, 721, 741–742, 750, 755
 Petőfi S. János 758
 Petrányi Ilona 411–412
 Petrarca, Francesco 197, 273, 281, 522
 Petrasch, Joseph von 293
 Petrescu, Ioana Emilia 440
 Petrik Géza 689
 Petróczy István 260, 408, 410
 Petróczy István, ifj. 408
 Petróczy János 408
 Petróczy Kata Szidónia 260, 271, 408–410
 Petróczy Miklós 408
 Pezay 25
 Piccolomini, Aeneas Sylvius 368
 Pichena, Curzio 726
 Pico della Mirandola, Gianfrancesco 274, 283
 Piese 758
 Pilinszky János 126, 235, 249–250, 265, 270, 336, 413, 468
 Pintér Ferenc 77, 446
 Pintér Jenő 578
 Pinthus, Kurt 175
 Pirnát Antal 745, 762
 Pisút, Milan 198, 742
 Pissarro, Camille 608
 Pixérécourt, Guilbert de 407
 Planche, Gustav 204
 Plantin, Christoph 725–726
 Platón 226, 276, 278, 280, 517
 Plautus, Titus Maccius 275, 278
 Plesia, Marian 531
 Pléh Csaba 266
 Plinius, Caius Caecilius Secundus 341, 747
 Poche 293
 Pogány Béla 75
 Poggio Bracciolini 398
 Poitou, Eugène 203
 Polanus, Amandus 728
 Poliziano, Angelo 274, 279, 283
 Polner Ödön 730
 Polübiosz 282
 Pomogáts Béla 132, 173, 242
 Pompéry János 647, 652
 Pongárcz József 461
 Poniatowski, Józef 143
 Ponor Thewrewk József 675
 Pontano (Pontanus), Giovanni 529, 536
 Popa, Vasko 413
 Pope, Alexander 25, 108, 436–439, 441–442
 Popovic, J. St. 515
 Pór Péter (színész) 711–712, 715
 Pór Péter 363, 391, 502–503
 Porta, G. B. della 726
 Porta, Nicolae de 526
 Pósa Lajos 754
 Pósházi János 460
 Póth István 200, 416
 Pósa József 157, 161, 165
 Pound, Ezra 413, 513
 Poussin, Nicolas 608
 Pozsgai Gáspár 497
 Prager Jenő 752–754
 Prágai András 1, 397
 Pray György 137, 393, 545, 548, 551, 554, 675
 Praz, Mario 187, 743
 Pražák, Richard 109
 Préchac, Jean 407
 Prépostvári Bálint 525
 Prešeren 197
 Prévost, Antoine-François, abbé 608
 Preyss, Christophorus Pannonius 275–277, 279–281, 284
 Prohászka Lajos 181
 Prónay László 500
 Propp, Vlagyimir Jakovlevics 476–477, 479, 481
 Proust, Marcel 249, 327, 487, 709, 738
 Ptolomeusz 341, 672
 Pufendorf, Samuel 729
 Pukánszky Béla 309
 Pulci, Luigi 435
 Pulszky Ferenc 340, 385

- Puskin, Alexandr Szergejevics 493, 513, 563
 Put, Hendrik van 593
 Puteanus, Erycius 726
 Pwre, St. Weinstock 595
 Pyrker László 188

 Quintilianus, Marcus Fabius 275–276, 280, 283, 307

 Rába György 125, 242, 321, 327, 411
 Rabelais, François 465, 726
 Racine, Jean de 512
 Ráckevi Balázs 525
 Ráckevi István 525
 Ráckevi Pál 525
 Rácz Endre 468
 Rácz Győző 127
 Rácz Sámuel 287, 294–295, 297
 Ráday Eszter 424
 Ráday Gedeon 16, 419, 421, 423–424, 427–430, 581, 588
 Ráday Pál 418, 589
 Radermacher, Ludwig 275
 Radičević, Branko 197
 Rádi Ödön 306
 Radnóti Miklós 141–142, 251, 255, 319, 345–353, 735–740
 Radnóti Miklósné 736
 Radó György 514, 518, 563, 570
 Radvánszky Béla 497–498
 Radvánszky János 19
 Raffaello (Raffaello di Giovanni Santi) 744
 Raisp, Anton 296
 Rajnai Gábor 691, 699, 711
 Rájnis József 16
 I. Rákóczi Ferenc 408
 II. Rákóczi Ferenc 260–262, 521–522, 549, 552, 729–730, 762
 I. Rákóczi György 463, 486
 II. Rákóczi György 482
 Rákóczi Zsigmond 2
 Rákos Péter 194, 521
 Rákos Sándor 265
 Rákosi Jenő 402
 Raleigh, John Henry 487
 Ramée, Pierre 281
 Ramus, Petrus 726, 749
 Randall, John 460
 Ranke, Leopold von 113
 Ransanus, Petrus 182–184, 271, 392, 745–746
 Ranshburg Jenő 359
 Rápolthy Anna 693, 699, 712
 Ráth Mátyás 16, 378

 Rauber, D. F. 304–307
 Rauber Ottó 161
 Rädle, Fidel 522
 Récamier, Madame 187
 Rechnicz, Daniel 284
 Rédey Bonaventura 153
 Rédey Tivadar 694
 Reland Adorján 681–682, 684
 Regnart, Jakob 147–148, 150–151, 156
 Regiomontanus (Johannes Müller) 54, 340, 342
 Reinitz Béla 450
 Reisz József 74
 Reitz Antal 174
 Reitzer Béla 740
 Rejtő István 157
 Rem, Georg 591–593, 596
 Remarque 241
 Reményi József 177, 571
 Remenyik Zsigmond 129, 132
 Remete József 586
 Renan, Ernst Joseph 113
 Renaudet, Augustin 116
 Repsold, I. A. 342
 Restif de la Bretonne 138
 Rettegi György 748
 Reusner, Nicolaus 726
 Révai Ferenc 393
 Révai Miklós 17, 287–289, 370
 Réverend, Dominique 729
 Révész Béla 403, 451
 Révész Imre 418–419, 549
 Révész Kálmán 549
 Reviczky Gyula 174, 252–254, 268, 271, 509, 755
 Réz Pál 448, 561–562, 754
 Rhédey Tivadar 174
 Ricci, Bartolomeo 275
 Ricejardi, Petrus 533
 Richter, Peter 197
 Riedl Frigyes 576, 578, 621–631, 633
 Rifaterre, M. 758
 Rilke, Rainer Maria 413
 Rimay Gergely 497–498
 Rimay Gergelyné Madách Krisztina 496–498
 Rimay István 497–498
 Rimay János 1–15, 83–84, 149, 397–398, 496–498, 619, 727
 Rimbaud, Arthur 758
 Rimington, Wallace 758
 Ritoókné Szalay Ágnes 655
 Ritter, P. 533
 Rittershausen, Konrad 591–592, 728
 Róbert Zsófia 303, 315

- Robertson 549
 Robinet, Jean Baptiste René 408
 Robortello, Francesco 278, 283
 Rodenbach, George 140
 Rodke, Anna 522
 Rogerius 392
 Rohonyi Zoltán 110–112
 Rolland, Romain 564–565, 568–569, 571
 Rómer Flóris 559
 Rónay György 192, 234, 256, 326, 334, 414–415
 Rónay László 254–256, 569, 730–735, 757
 Ronsard, Pierre de 718
 Roosevelt 511–512
 Rosaeus, Alexander 538
 Rossetti, Dante Gabriel 42
 Rost 439
 Rosszijanov, Oleg 568, 573
 Rothari István → Vásárhelyi Kerekes István
 Rotteck 557
 Rousseau, Jean Jacques 25, 30, 197, 423–425, 429, 544, 573, 608
 Rousset, Jean 20
 Rozgonyi József 677–679
 Rózsa György 261
 Rózsashegyi Kálmán 704
 Rózewicz, Tadeusz 235
 Rožnay, Samuel 199
 Rubigally Pál 404–405
 Rubinyi Mózes 166
 Ruckschloss Dániel 655
 I. Rudolf 531, 536
 II. Rudolf 3–4, 591, 596
 Rummy Károly György 107, 508, 553, 674, 678, 680
 Russel, Bertrand 116
 Rusznák Erzsébet 642
 Ruttkay Kálmán 32
 Ruttkay László 257
 Ruzitska 378
 Sadoletto, Jacopo 280, 283
 Sáfrán Györgyi 570, 572
 Saint-Amant, Marc-Antoine Gérard 435
 Saint-Maure 25
 Saint-Simon, Louis de Rouvroy 457, 557
 Sainte-Beuve, Charles Augustin de 116
 Salamon Ernő 132
 Salamon Ferenc 202–204, 486, 575, 577–578
 Salamon László 127–128
 Salánki György 398
 Salda, F. X. 233–234
 Sallustius Crispus, Caius 275, 278
 Salm Miklós 396
 Salmasius, Claudius 461
 Samarjai Károly 515
 Sand, George 202
 Sándor István 514, 517
 Sándor Kálmán 74–75, 77, 80
 Sannazaro, Jacopo 537–538
 Sánta Ferenc 232
 Santangelo, Giorgio 274
 Saporta, S. 758
 Sarbiewski, Maciej Kazimierz 531–532, 534, 538
 S. Sárdi Margit 271, 408–410
 Sarkady János 212, 216, 223–224, 276
 Sárkány Oszkár 197–198
 Sárközi György 178, 181, 241, 335
 Sárközi Zoltán 245
 Sárközy Péter 252, 619–620, 744
 Sárosi Gyula 269, 749–750
 Sartorius Szabó János 8
 Sartre, Jean-Paul 511
 Sárvári Pál 109
 Saulius 283
 Saussure, Ferdinand de 733
 Sautel 538
 Savigny 541
 Savolio, Tommaso 535
 Savoyai Eugen 676
 Scaliger, Julius Caesar 274–275, 531
 Scarron, Paul 164, 435
 Schanz, M. 595–596
 Schanckenmayer, Hans 647
 Schéda Mária 618
 Schedius Lajos 288, 301
 Scheiber Sándor 12, 501, 527–528
 Schelling, Friedrich Wilhelm 48, 110, 304, 385, 551–552, 600–601, 607–608
 Schesaeus Keresztély 522
 Schez Péter 539
 Schiller, Friedrich 108, 304, 384, 597, 600–601, 605–607
 Schiratti, Nicolai 530
 Schlegel, August Wilhelm 33, 35–36, 46, 48, 110, 303, 758
 Schlegel, Friedrich 110, 303–305, 307, 385, 529, 541, 549
 Schleich, Cl. 728
 Schlosser 113
 Schlotter Ferenc 174
 Schlözer, Ludwig August 546–547, 549
 Schmiedler, F. 342
 Schmidt, Julian 204
 Schmidt, Karlernst 433–434, 439–440, 442
 Schodelné 516

- Schopenhauer, Arthur 114
 Schönwisner István 550
 Schöpflin Aladár 78, 118, 120, 157, 451, 570, 694, 750–751, 753
 Schraeder, Hildegard 541
 Schubart, Christian Friedrich 290
 Schwandtner, Johannes Georgius 182
 Schwartzner Márton 547
 Schwarz Gyula 171
 Schweigger, Salomon 525
 Schweitzer Pál 399, 402
 Scioppio, G. 728
 Scott, Walter 203, 552, 555
 Scudéry, Georges de 435
 Scultetus Abraham 728
 Sdakowski 54
 Searle, John R. 489
 Sebes László 739
 Sebillot, Thomas 284
 Sedlmayr, Hans 319
 Seneca, Lucius Annaeus 7
 Serédi János 54
 Sértő Kálmán 80
 Sforza, Bianka 663, 670
 Shadwell, Thomas 437
 Shakespeare, William 32, 139, 329, 507–508, 582, 613, 718, 732–733
 Shaw, George Bernard 456
 Sidney, Philip 727
 Sienkiewicz, Henryk 571
 Sigmund D. 169
 Sík Csaba 141–142
 Sik Sándor 254, 256, 737, 740
 Sikabonyi Antal 621
 Silone, Ignazio 753
 Silván, Ján 126
 Simai Miklós 419
 Simon István 251, 468, 757
 Simonyi Zsigmond 12
 Sinay Miklós 548–549
 Sinka István 75, 178–179, 270
 Sinkó Ervin 108, 129, 132, 249
 Sipos János 502
 Sipos Lajos 263–265, 271
 Sitzmann, T. 592
 Skaricza Máté 524–526
 Skimina, Stanisław 531–532
 Šklovskij, Viktor 205
 Škreb, Zdenko 721
 Škrobinec, Jurij 124
 Skultéty, Jozef 741
 Slávy 741
 Solohov, Mihail Alekszandrovics 753
 Solt Andor 310, 514–515, 761
 Sólyom János 269
 Sólyom Jenő 269–270
 Somlyó György 125, 330, 408, 597
 Somlyó Zoltán 445
 Somogyi Erzsébet 699
 Somogyi Sándor 203, 626
 Somosi János 459
 Sontag, Susan 319, 511–512
 Soós Péter 498
 Soós Péterné → Rimay Gergelyné Madách Krisztina
 Sós Endre 444
 Sörös Pongrácz 3
 Sötér István 32, 196–197, 201, 247, 259, 322, 354, 357, 360, 382–386, 415, 484, 486, 489–490, 540, 542, 544, 613, 628, 755
 Smelik, L'udovit 197
 Smith, Adam 541
 Smrek, Ján 125
 Spányik Mihály Glicér 545
 Spartacus 233
 Spencer, Herbert 113
 Spender, S. 413
 Spira György 243
 Stachelberg, Jürgen 273
 Stadler, Peter 556
 Staiger, Emil 719
 Stammmler, Wolfgang 719
 Starnawski, J. 532
 Statius, Publius Papinius 594
 Steiner, Georges 511
 Stendhal 233, 608, 744
 Sterne, Laurence 476, 487
 Stoerck, Anton Freiherr von 292
 Stoichițescu, Luminita 526
 Stoll Béla, 1, 13, 15, 185, 271, 396
 Storm, Theodor 721
 Strabón 747
 Strážay, Stefan 126
 Streisand, Joachim 542
 Strich, Fritz 45–46, 305–307
 Štúr, L'udovit 196
 Sturm, Johann 278, 280, 282–283
 Sue, Eugène 202
 Suetonius, Caius S. Tranquillus 595
 Sugár Erzsébet 127, 131
 Sujánszky Antal 63
 Sұлc Magdolna 416
 Sulica Szilárd 551
 Sulyok Anna 670
 Sulyok Balázs 670
 Sulyok Krisztina 670

- Südy Ernő 78
 Sükösd Mihály 235
 Sütő Jánosné → Vajda Gizella
 Svoboda, K. 257
 Swan, John 460
 Swinburne, Charles Algernon 42
 Sylburg, Friedrich 726–727
 Sylvester János 269–270, 593
 Szabad György 244
 Szabady Béla 186
 Szabó Dezső 239–241, 455, 513, 567, 733–735
 Szabó Emil 174
 Szabó Endre 563, 565
 Szabó Ervin 263
 Szabó Ferenc 642
 Szabó György 319
 Szabó Imre 129, 716
 Szabó István 517, 756
 G. Szabó Kálmán 174
 Szabó Károly 636, 653
 Szabó László 545
 Cs. Szabó László 181, 333
 Szabó Lőrinc 119, 139, 173–175, 177, 181,
 241–242, 250, 265, 321–339, 690, 731, 750,
 758
 Szabó Magda 235, 361, 517
 Szabó Margit 693
 Szabó Pál 756
 Szabó Zoltán 254, 388–391
 Szabolcsi Bence 635–636, 641
 Szabolcsi Miklós 74, 270, 415–416, 444, 718,
 762–763
 Szádeczky-Kardoss Samu 216
 Szajbély Mihály 142, 303, 387
 Szakács Béla 260, 514
 Szalai Imre 141
 Szalárdi János 59, 505
 Szalatnai Rezső 131–132, 753
 Szalay János 752
 Szalay Károly 689
 Szalay Károly 314, 509–510
 Szalay László 501, 555–557, 559
 Szamosközy István 392, 522, 727
 Szaniszló Ágost 143
 Szántai Mihály 460
 Szántó György 516
 Szapolyai István 656
 Szarvas Gábor 12
 Szász Endre 128
 Szász Gerő 33–34, 36–38, 41, 47–48, 585
 Szász József 136
 Szász Károly 34, 36, 38, 40–41, 48, 115, 139,
 582–583, 589, 750
 Szász Zoltán 450–451, 454, 456–457
 Szathmári István 307, 468–470
 P. Szathmári Károly 515
 Szathmári Király György 420–421
 Szauder József 19, 95, 108–109, 111, 188,
 192–193, 251, 288, 306, 418, 533, 562, 598,
 676, 718, 742–744
 Szauder Józsefné 95, 306
 Szebeni János 525
 Szeberényi Zs. Lajos 74
 Széchényi Ferenc 549, 676
 Széchenyi István 95, 116, 187–188, 258, 498–
 500, 543–544, 630, 733
 Szegedi Gergely 636
 Szegedi Kis István 524–525
 Szegedy-Maszák Mihály 42, 50, 310, 472, 475,
 735
 Szegi Pál 77
 Szegő Júlia 128
 Székely Ferenc 534–536
 Székely István 54, 341, 343
 Székely Jakab 656, 662
 Székely Lajos 78
 Szekér Endre 465
 Szekfü Gyula 269, 288, 630, 730
 Szelezcky Zita 693
 Szélényi Ödön 553
 Széles Klára 252–254, 271, 413, 759
 Szelestei N. László 83
 Széll Farkas 417, 426
 Szemere Gyula 400, 466
 Szemere István 674
 Szemere Pál 49, 501, 589
 Szemere Pálné 306
 Szemlér Ferenc 131–132
 D. Szemző Piroska 377, 380
 Szenci Molnár Albert 8, 251, 397–398, 522,
 590–596, 619–620, 640, 726–728
 Szenczi Miklós 304, 306
 Szenczy Imre 307
 Szenicei Bárány György 8
 Szenteleky Kornél 749–750
 Szentimrei Jenő 128, 131
 Szentjóni Szabó László 16
 Szentkereszthy Béla 161, 163
 Szentkuthy Miklós 255–256, 269, 513
 Szentmártoni Bodó János 397
 Szentmihályi Imre 371
 Szentmiklósi Gáspár 525
 Szentpáli Ferenc 5
 Szentpétery Imre 183
 Szentsei György 670
 Szépe György 266–267

- Szepesi Attila 184
 Szepesi Imre 739
 Szepessy Tibor 496
 Szepsi Csombor Márton 251–252, 397–398,
 619–620, 647, 655, 747
 Szepsi István 655
 Szepsi Korocs György 397
 Szepsi Laczkó Máté 1
 Szerb Antal 181, 262, 269, 308, 313, 489, 511,
 749
 Szerdahelyi György 294, 297
 Szerdahelyi István 210, 222, 759–760
 Szerdahelyi Kálmán 516
 Szerémi György 392, 396, 524–525
 Szerencsés (Fortunatus) Imre 527
 Szerencsi Mihály 460
 Szigeti József 332, 335, 748–749
 Szigligeti Ede 515
 Sziklay László 126, 196, 416, 520, 540,
 740–742, 762–763
 Szikszai Fabricius Balázs 392, 654
 Szilády Áron 636–639, 642–643, 650–651, 653
 Szilágyi Benjámin István 620
 Szilágyi Ferenc (1762–1828) 549
 Szilágyi Ferenc 95, 434, 441–442, 681
 Szilágyi István 48, 583
 Szilágyi Júlia 127
 Szilágyi Márton 297
 Szilágyi Sámuel 418–419, 424–425, 429–430
 Szilágyi Sándor 205
 Szilasi Vilmos 411
 Szili József 415, 762–763
 Szilvásújfalvi Aderkó Imre → Újfalvi Imre
 Szintay József 96, 105
 Szinyei Gerzson 422
 Szinyei Merse Pál 360
 Szinnyei Ferenc 262, 314
 Szinnyei József 501, 674
 Szirmay Antal 550, 677–680
 Szirmay Mihály 678–679
 Szkhárosi Horvát András 12, 121
 Szlavejkov, Pencso 233
 Szluha Demeter 17, 294
 Szoboszlai Pap István 109
 Szobotka Tibor 306
 Szókratész 282
 Szombathy János 678–679
 Szomorj Dezső 412
 Szondy György 174, 535
 Szontagh Pál 165
 Szophoklész 709
 Szőnyi György Endre 523, 749
 Szörényi László (XVI. sz.) 366–367
 Szörényi László 37, 39, 145, 303, 308, 310, 314,
 529, 533, 538, 590–591, 762
 Szöri József 752
 Sztanyiszlvaszkij, Konsztantyin Szergejevics
 572–573
 Sztárai Mihály 524–525
 Sztépánik, Vaszilij 674
 Szuhay István 4
 Szuromi Lajos 271
 Szűcs István 517
 Szűcs László 698
 Szücsi József 557
 Tabi László 232
 Tábor Béla 564
 Tacitus, Publius Cornelius 266, 726
 Taillandier 138
 Taine, Hippolyte Adolphe 113, 203, 264, 367,
 513, 622, 627
 R. Takács Olga 751
 Takáts Gyula 255–256, 270, 597
 Takáts Sándor 288
 Tálasi István 519
 Tállyai Pál 397–398
 Tamás Attila 81, 413, 718
 Tamási Áron 128, 131–132, 181, 241, 690, 756
 Tanárki János 549
 Tanárky Gedeon 161, 168
 Tandori Dezső 324, 337, 413, 468
 Tar Ibolya 212
 Táray Ferenc 707
 Tardy Lajos 404–406
 Tárkányi Béla 61–64, 66
 Tarnai Andor 18, 418, 533, 725, 763
 Tarnóc Márton 9
 Tasnády Ilona 699, 712
 Tasso, Torquato 35, 37, 47, 204–205, 311,
 529–531, 533–534, 537, 583–584, 588
 Tassoni, Alessandro 434–435, 439
 Tauber Sándor 185
 Taurinus, Stephanus 522
 Taxonyi János 122
 Téglás J. Béla 5
 Téglásy Imre 275
 Telegdi Anna 185
 Telegdi János 54, 134
 Telegdi Pál 134, 496
 Telegdi Zsigmond 266–267
 Teleki József 304, 307, 424–425, 427–430, 553
 Teleki Józsefné Királyfalvi Róth Johanna 424
 Teleki Klára 189
 Teleki László 138

- Teleki Mihály 57, 409, 517
 Teleki Sámuel 136, 342–343, 366
 Temesvári Pelbárt 121–122, 399, 724
 Tencin, Madame de 20, 25, 30
 Teniers, David, ifj. 686
 Tennyson, Alfred 42, 721
 Terbe Lajos 68
 Terentius, Publius T. Afer 275, 278, 283
 Terestyéni Tamás 266
 Tersztyánszky Dániel 290, 293–294, 297
 Tertullianus, Quintus Septimius F. 538
 Tétényi Miklós 525
 Tevan Andor 79
 Teyfalvi Csiba Márton 655
 Thackeray, William Makepeace 204–206, 258, 492
 Thallóczy Lajos 497, 548
 Thaly Antal 676
 Theiner Ágost 368
 Theokritosz 282
 Thienemann Tivadar 109, 683
 Thierfelder, Andreas 590
 Thierry, Agustin-Jacques-Nicolas 557
 Thomas, Dylan Marlais 413
 Thordai János 397–398
 Thoroczkai Oszwald 174
 Thököly Erzsébet 408
 Thököly Imre 406–408, 730
 Thuküdidész 282
 Thuri Pál 654
 Thuróczy János 182–183, 392, 658, 745
 Thury Levente 174
 Thury Zoltán 140
 Thurzó Ferenc 655
 Thurzó Gábor 254
 Thurzó György 1–4
 Thurzó Imre 2, 134
 Thurzó Kristóf 6
 Thümmel, Moritz August von 439
 Thyr Mihály 723
 Tibori János 78
 Tibullus, Albius 595
 Tidrenczel Sándor 502–503
 Tieck, Ludwig 305, 599
 Tieghem, Paul van 108
 M. Tihanyi Gyöngyi 393
 Timár József 693, 696, 711, 714
 Tinódi Sebestyén 12, 579, 587
 Tinódi → Horváth Mihály
 Tisza Domokos 40
 Tisza István 401
 Tisza Kálmán 157, 161, 165, 168–172
 Tiszabecsi P. Tamás 459
 Tiziano, Vecellio 187
 Tocqueville 557
 Tofeus Mihály 55
 Toldy Ferenc 48, 115, 288, 312, 385, 442, 501, 529, 550, 556–557, 559, 576–578, 583, 588, 647, 650, 653, 674, 676
 Toldy István 114
 Toller, E. 571
 Tolnai Gábor 135, 425, 635–637, 736–737
 Tolnai Lajos 115, 202, 510
 Tolnai Sartorius György 525
 Tolnai Vilmos 551–552
 Tolsztoj, Lev 249, 561, 564, 573, 608, 721, 732, 750
 Tomasevszkij, B. 228
 Tompa Mihály 34, 36–37, 43, 48–49, 117, 247, 249, 269, 575, 582–583, 589, 612
 Tordai Zádor 127–128
 Torkos Jakab 419, 421, 424, 429
 Tossanus, Daniel 727
 Tótfalusi Kis Miklós 52–61, 134–136, 406, 526, 635, 637, 748
 Tóth Árpád 119, 139, 734, 750, 758
 Tóth Béla 466
 Tóth Dezső 303, 308, 317, 555, 626
 Tóth Endre 47–48
 Tóth István (XIX. sz.) 317
 Tóth István (Marosvásárhely) 135
 Tóth István (Pécs) 364–370
 Tóth László 186
 Tóth Melinda 132–133
 Tóth Sámuel 417
 Tóth Sándor 127–128
 Tóth Tihamér 412
 Tökés Anna 699, 706
 Tömörkény István 509, 752
 Törő Imre 173
 Török Bálint 395
 Török Endre 561
 Török Gyula 354–363, 510
 Török Zsófia 134
 Törs Kálmán 164
 Tövisi (Muceius) Mátyás 524
 Trakl, Georg 240–241, 413
 Trefort Ágoston 557
 Trencsényi Károly 263
 Trencsényi András 142
 Trencsényi-Waldapfel Imre 191, 255, 517
 Treutler 727
 Trillinge, Lionel 512
 Trócsányi Berta 459
 Trollope, Anthony 202, 205, 492
 Tuboly Erzszi 371, 374–375

- Tuboly László 374
 Tuboly Rozi 371, 375
 Tulsichy András 677–679
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 202, 572, 721
 Turner, Joseph Mallord William 608
 Turnowsky Sándor 132
 Turóczi-Trostler József 7, 507, 542, 567, 591,
 609, 612
 Túrócs Endre 391
 Tüskés Tibor 117–119
 Tyl, J. Kajetán 515

 Ugron Gábor 160
 Újfalussy József 640–641
 Újfalvi Imre 636, 638–639, 642
 Ujlaki Antal 402
 Ullmann, St. 758
 Ungnád Anna Mária 83
 Ungnád Kristóf 83, 151, 523
 Ungváry Rudolf 236
 Uray Piroska 523
 Uray Tivadar 692, 713
 Urbán pápa 531
 Ursinus 727
 Uz, Johann Peter 439–440

 Ürményi József 297, 419, 422, 426, 428, 676
 Ürményi Miksa 674

 Váci Mihály 468
 Vácz L. István 459–461
 Váczy János 188, 549, 673, 677
 Vadnay Károly 504
 Vághelyi-Dezső 370
 Vahot Imre 65–67
 Vajda András 37, 469
 Vajda Gizella → Kántor Mihályné
 Vajda György Mihály 192, 415, 507
 Vajda János 115, 174, 254, 377–381, 612, 749
 Vajda Péter 259
 Vajda Róza (Király Károlyné) 378–379, 381
 Vajda Sándor 142
 Vajthó László 268, 694
 Váli Zsigmond 463
 Valjavec, Fritz 548, 555
 Valori, Baccio 284
 Vályi Nagy Ferenc 677–679
 Vámbéry Ruzstem 456–457
 Vámos Miklós 236
 Vanel, Jean de 408
 Vangelio, Caruha 124
 Ványi Ferenc 502
 Váradi Béla 157
 Váradi Mihály 398

 Váradi Sámuel 462–464
 Váradi-Sternberg János 673
 Varannai Aurél 257
 Várdai Béla 263
 Várday Kata 133–134
 Várday Pál 405
 Varga Bálint 590
 Varga Imre 5, 55, 122, 185, 262, 271, 408, 535
 Varga István 260
 Varga János 244
 Varga József 630, 751
 Varga Lajos 122
 Vargha Balázs 527–528
 Vargha Gyula 454, 755
 Vargha Kálmán 269, 354–355, 689, 755
 Vargyasi Dániel István 24
 Varjas Béla 8, 109, 156, 652
 R. Várkonyi Ágnes 260–262, 543, 555–557
 Várkonyi Nagy Béla 76
 Várkonyi Nándor 362
 Varkucs György 6
 Várnai Zseni 268
 Varsányi György 649–650
 Vas Gereben 201, 204, 584
 Vas István 132, 235, 255–256, 270, 322, 334–
 335, 737, 755
 Vásárhelyi Judit 273, 726
 Vásárhelyi Kerekes István 397, 463–464
 Vásárhelyi Miklós 754, 763
 Vass Bertalan 556
 Vass György 58
 Vass István 647
 G. Vass István 78
 Vass László 58
 Vasvári Pál 556
 Vay Ábrahám 189
 Vay Dánielné Wartensleben Eszter 189–190
 Vay István 96–97
 Vay Miklós 189
 Vay Vilmos 189
 Vázsonyi Márton 8
 Vehe-Gilrius, Matthias 527
 Vekerdi László 117, 141–142
 Velechinus István 398
 Vendel-Mohay Lajosné 410–411
 Verancsics Antal 654, 672
 Veres András 38
 Veres Péter 132, 178–179, 716, 756
 Veresegyházi István 54, 59
 Veresegyházi Szentyel Mihály 56
 Veresmarty Mihály 4
 Veress Pál 127
 Veress Zoltán 258–260

- Vergilius, Publius 33, 47, 273, 282, 377, 434–435, 531, 533, 536–538, 582–583, 595, 726
 Vermigli 525
 Verne, Jules 476, 518
 Vernet, Horace 608
 Verseghy Ferenc 16, 442, 516
 Vértesy Jenő 552
 Verzár Frigyes 462
 Vesalius, Andreas 257, 726–727, 729
 Vészi Endre 449, 451
 Vethési Z. István 655
 Vida, Girolamo 537–538
 Vida József 37, 48
 Vigny, Alfred de 207, 517
 Vikár Béla 173
 Vinar, J. 257
 Vinogradov, V. 228
 Virág Benedek 16–17, 289, 397–398, 550
 Vischer, Friedrich Theodor 241
 Viser Lipót 506
 Viszota Gyula 95, 258, 552
 Vitályos László 448
 Vitéz János 340, 342, 368, 506, 522, 526
 Vitkovics Mihály 200, 416, 604
 Vizetovic-Ritter, Paulus 533
 Vladár Károly 501
 Vladár Károlyné 501
 Vleček 741
 Vogüé, Eugène Melchior de 113
 Voinovich Géza 262, 451, 613
 Voisine, Jacques 763
 Voltaire 289–292, 418, 423, 436, 484, 608, 678, 680
 Votruba, Frantisek 741
 Vörös Imre 138
 Vörös Károly 245
 Vörösmarty Mihály 36, 111, 114, 125, 138, 197, 201, 246, 303–319, 385, 450, 456, 498–500, 514, 516, 529, 552, 557, 580, 598, 604, 622, 625, 629, 716, 734, 741, 755, 758, 761
 Vratović, Vladimir 533
 Vujicsics D. Sztóján 416

 Wacha Imre 77
 Wachsmuth, W. 557–558
 Wacker, M. 727
 Wacker, J. W. 591–594
 Waczulik Margit 257
 Waldapfel József 74, 111, 288, 528, 563, 619
 Waltherr László 100
 Warren, Austin 355
 Warstenleben Károly 190
 Warstenleben Vilmos 189

 Wassermann, Jakob 571
 Wathay Ferenc 404, 410
 Wéber Antal 112, 489, 755
 Wéber, Max 722
 Wechel (Vekelius) Andreas 725–726
 Wechel, Chrestien 726
 Wechel, Johann 726
 Weinberg, Bernard 275, 529
 Weinreich, H. 758–759
 Weisgerber, Jean 477, 491
 Weisse, Christian Felix 293
 Wellek, René 50, 304, 355, 508, 720
 Wells, Herbert George 564
 Wenkheim Béla 500
 Weöres Sándor 173, 235, 319, 335–336, 343, 413, 465, 468–469, 502, 737, 757
 Werbóczy István 480, 549, 555, 728
 Werfel, Franz 571
 Werner, Heinz 758
 Wertheimer Ede 546
 Wesselényi Ferenc 260, 408
 Wesselényi Miklós 96, 103–104, 246
 Weszprémi István 297, 684
 Whitman, Walt 42, 413
 Wieland, Christoph Martin 290, 517
 Wilde, Oscar 355, 501
 Wilhelm, August 385
 Wilkie 512
 Wilson, Edmund 511–512
 Winckelmann, Johann Joachim 191, 193, 605, 744
 V. Windisch Éva 546
 Withney, A. H. 758
 Wittgenstein, Ludwig 735
 Wittman Tibor 3, 251
 Wood, Anthony 459
 Wordsworth, William 304
 Wothan 457
 Wöhl, H. 342
 Wölfflin, Heinrich 9, 45
 Wratislaw 525
 Wundt, Wilhelm 758

 Xenophón 727

 Yolland, Arthur B. 507
 Young, Edward 18–20

 Zabolockij 413
 Zách Antal 676
 Zachariä, Friedrich Wilhelm 439
 Zágonyi Ervin 561
 Zala Mária 341–342

- Zalár József 64
Zauner, Franz Anton 679–680
Závodszy Károly 288
Zay András 497
Zay Ferenc 497–498
Zay Lőrinc 496–498
Zay Miklós 498
Zay Miklósné Soós Klára 498
Zelk Zoltán 265, 737
Zeller Márton 747
Zentai Mária 472
Zeyk Károly 169
Zielinski, Tadeusz 273
Zilahy Károly 115
Zilahy Lajos 450, 690, 704, 710, 713
Zilai Sámuel 136
Zlinszky János 101–102
Zmaj-Jovanović, Jovan 517
Zola, Emile 203, 721
Zolnai Béla 269
Zoványi Jenő 417–418, 420–421, 459–460,
464, 655
D. Zöldhelyi Zsuzsa 517, 563
Zrínyi Ilona 407
Zrínyi Miklós (XVI. sz.) 535, 549
Zrínyi Miklós 10, 33, 35, 37, 43, 47, 204–205,
311, 407–408, 529–530, 533, 535, 539, 582,
587–589
Zrínyi Péter 408
Zubriczky Aladár 185
Zweig, Stefan 456, 565, 568, 570–571
Zsámboki János 277–284, 392, 522, 533, 669,
726–727
Zsdánov, Andrej A. 226
Zsigmond Ferenc 258–259
Zsilinszky Mihály 550, 556
Zsirmunszkij, Viktor Makszimovics 248
Zsolt Béla 242, 444, 446, 451, 454–456, 528,
634

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Тимкович, П.</i> : Духовный фон издания "Récsi Egyetemi Beszédék" («Записки Печского Университета»)	1
<i>Секереш, Л.</i> : Мор Йокаи и партия примирения в Дебрецене	15
<i>Помогач, Б.</i> : Идеология трансильванизма	27

Краткие сообщения

<i>Фенё, И.</i> : Честь и позор бана Банка	42
<i>Милошевич, П.</i> : О поэзии Сильвие Страгимира Қранчевича и Яноша Вайды	50
<i>Сабо, Э.</i> : Шесть неизвестных критических статей Костолани	59

Анализ художественного произведения

<i>Бокаи, А.</i> : Стихотворение Атилы Йожефа «Просвещай»	62
---	----

Документация

<i>Р. Варкови, А.</i> : Ранее неизвестное куруцкое стихотворение и его политическая подоплека	71
<i>Д. Семзё, П.</i> : Листовка Яноша Вайды «Молодая Венгрия»	86

Обзор

Янус Паннониус (<i>Конциски, Е.</i>)	93
Ференц Папай Париз: Покой мне и другим (<i>Дениш, В.</i>)	97
Переписка Мора Йокаи, I—II т. т. (<i>Руго, Л.</i>)	101
Венгерская философская мысль начала XX века (<i>Лёринци, Х.</i>)	108

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapboltjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 90 Ft

I szám ára: 15 Ft

Index szám: 25.401

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 15 Ft
Előfizetés egy évre: 90 Ft

INDEX: 25.401
ISSN 0021-1486

SOMMAIRE

<i>Timkovics, P.</i> : L'arrière-plan spirituel des „Sermons d'Université de Pécs”	1
<i>Szekeres, L.</i> : Jókai et le parti de la paix de Debrecen	15
<i>Pomogáts, B.</i> : L'idéologie transylvaniste	17

Bulletin

<i>Fenyő, I.</i> : L'honneur et la chute du ban Bánk	42
<i>Milosević, P.</i> : Sur la poésie de Silvije Strahimir Kranjčević et de János Vajda	50
<i>Szabó, E.</i> : Six critiques latents de Kosztolányi	59

Analyse d'oeuvre

<i>Bókay, A.</i> : Attila József: <i>Világosítsd föl</i> (Éclaire-le)	62
---	----

Documents

<i>R. Várkonyi, Á.</i> : Une poésie kouroutze inconnue et son arrière-plan politique	71
<i>D. Szemző, P.</i> : Le pamphlet de János Vajda, intitulé <i>La Jeune Hongrie</i>	86

Revue

Janus Pannonius (<i>Kocziszky, É.</i>)	93
Páriz Pápai, Ferenc: Békeséget magamnak, másoknak. (De la paix pour moi et pour les autres.) (<i>Gyenis, V.</i>)	97
La correspondance de Mór Jókai, vols I—II. (<i>Rigó, L.</i>)	101
A magyar filozófiai gondolkodás a századelőn. (La pensée philosophique hongroise au début du siècle.) (<i>Lőrinczy, H.</i>)	108

